

UNIVERSITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA FILOSOFICKÁ

Psychologická knihovna ČSAV
Brno, Masarykovo náměstí 1

Ym. č. 1423

PSYCHOLOGIE XX. STOLETÍ

III.

(Dynamická psychologie)

Vladimír Tardy

1971

Státní pedagogické nakladatelství
Praha

O B S A H

	str.
Dynamická psychologie	5
Kurt Lewin	6
Metodologie	
Topologická psychologie	9
Konflikt	14
Dynamika změny pole	16
Ekologie asociální psychologie	18
Hlavní spisy	21
Psychoanalýza	22
Život Freudův	22
Psychoanalytická metoda	26
Sexuální původ neuróz	27
Dynamické nevědomí	28
Výklad snů	29
Sexualita	34
Narcismus	39
Chybné úkony	41
Vtip	42
Pud smrti	44
Psychologie masy	47
Struktura osobnosti	48
Úzkost	50
Pocit viny	52
Obrany	54
Psychopatologie	61
Psychoanalytická charakterologie	64
Výklad náboženství	69
Psychoanalýza umění	73
Obecné předpoklady psychoanalýzy	75
Psychoanalýza a psychologie dítěte	79
Psychoanalýza a biologie	83
Vliv psychoanalýzy na sociologii a kulturní antropologii	86

	str.
Orientální, židovské a křesťanské vlivy	88
Odpadlíci	89
Literatura	91
Harry Stack Sullivan	94
Karen Horneyová	97
Kritika Freuda	98
Reálné já	104
Odcizení neurotika	105
Idealizované já	105
Neurotické postoje	108
Já v současné psychologii	111
Spisy	112
Erich Fromm	113
Podstata člověka	113
Cesta k svobodě	116
Odcizení	118
Pravá láska a její protiklady	121
Fromm a psychoanalýza	124
Náboženství humanity	126
Spisy	128

DYNAMICKÁ PSYCHOLOGIE

Termín "Dynamická psychologie" použil Woodworth pro název své obecné psychologie 1918. Nyní se rozumí dynamickou psychologíí taková, která se zabývá příčinami chování, obecněji duševních jevů (podle slovníku English-English 1958), nebo taková, která zkoumá ženoucí síly duševního života (podle slovníku Hehlmannova 1965). Ekel-Jaroszyński-Ostarzewska (1965) definují dynamickou psychologii jako psychologii, která zdůrazňuje zvláště silně vliv motivace na všechny oblasti chování a psychiky člověka. Definice Englishových je záměrně příliš široká, aby zahrnula co nejvíce odstínů, ale výklad k ní ukazuje, že má smysl v podstatě stejný jako citované dvě další. Slovo *dynamis*, které mělo v řečtině více významů, značí nám dnes jednoznačně sílu. (Tak se rozlišuje v mechanice kinematika nauka o popisu pohybu od dynamiky - nauky o jeho příčinách, tj. silách, a podobně i jinde. Pozitivist Comte, který popíral oprávněnost pojmu síly jako metafyzického, mluvil dynamikou pouze nauku o změnách v protikladu ke statice.) Dynamická psychologie je tedy učení o duševních silách či motivech. Někteří psychologové považují jako Comte a z podobných důvodů pojem duševní síly a motivu za zbytečný, zejména striktní behavioristé. Jinak by bylo možno nazvat všechnu psychologii motivace za dynamickou, ale pak by to byla část psychologie a ne její směr. Proto také není jasné, který psycholog a který psychologický směr má být do dynamické psychologie počítán. To je patrné i z výčtu představitelů dynamické psychologie, který uvádí Thomae (1954). Provedeme tedy z nich výběr. Lewin označil sám svou knihu jako "Dynamickou teorii osobnosti" (1935). Tak zvaná hlubinná psychologie dostala rovněž název dynamická psychologie (viz slovník Ekel a ost.). Naproti tomu Woodworth, který první tento pojem propagoval, nebývá mezi dynamické psychology zahrnován, neboť přispěl k teorii motivace velmi málo.

Dynamická psychologie 20. století je buďto psychoanalýza, nebo z ní vzala nějaké podněty, nebo na ni reaguje. Lewin si vybral z psychoanalýzy formálně dynamické pojmy, které spojil s obecnou psychologíí a psychologíí dítěte. Jeho základní myšlenka individua v životním poli je však nepsychoanalytická. Kromě výkladu o Freudovi a jeho žácích, pojednávám zde dosti podrobně o Horneyové a Frommovi pro jejich historický význam jako opozice proti Freudovi. Sem by patřil i Adler a jeho směr a Jung; o nich je jednáno v jiném svazku. Pro posouzení zde uváděných názorů, uvádím někdy i publikace z počátku 2. poloviny století, u Fromma, který ještě žije, do r. 1964.

Pokud je někde celá věta nebo i odstavec v závorce, jedná se o moje stanovisko.

Kurt LEWIN

Kurt Lewin patří k nejvlivnějším psychologům první poloviny tohoto století. Narodil se 1890 v Mogilnu u Poznaň (tenkrát v Prusku, nyní v Polsku) působil v Německu, dokud nebyl nucen jako Žid emigrovat. Ve Spojených státech pokračoval ve své vědecké a vědecko-organizační činnosti na různých univerzitách až do své smrti 1947. Přešla tam i řada jeho žáků.

V Německu byl počítán k tzv. berlínské škole Gestaltpsychologie; společně s ostatními (Wertheimer, Köhler, Koffka) vydával sborníky *Psychologische Forschung*. Jeho psychologie se od ostatních gestaltistů liší právě zaměřením na motivaci. Ti druzí rovněž používají pojmu síly, ale zkoumají hlavně vznik vjemových celků.

Jeho dílo je jednotné. Práce svoje a svých spolupracovníků z období německého shrnul ve výběru pojednání přeložených do angličtiny "A Dynamic Theory of Personality" (1935). Roku 1936 vydal "Principles of Topological Psychology". Z četných pojednání amerických vyšly jako výbory posmrtně "Resolving Social Conflicts" 1947 a "Field Theory in Social Science" 1951. Tři jeho psychologické články o výchově židovského dítěte a článek Sebenenávist u Židů (o knize Theodora Lessinga aj.) souvisí s jeho původem, ale i s rostoucím antisemitismem. S tím souvisí i jeho pozornost k problémům menšin (2 články z r. 1946). Přesídlení do Spojených států mu dalo podnět k srovnání psychologie Severoameričanů a Němců (1936) a k experimentům o autokratické a demokratické atmosféře ve výchově 1938 a 1939. V stati Praktické uskutečňování demokracie (se spolupracovníky 1945) věnoval Německu pozornost ještě jednou. Společenská situace jeho doby v širším smyslu vedla jej vůbec k sociálně psychologickým problémům, k založení Výzkumného střediska pro sociální dynamiku na Massachusettské technice.

První výzkumy Lewinovy (disertace uveřejněná 1917, Problém měření vůle 1922, Předsevzetí, vůle a potřeba 1926) vycházejí z Achových poznatků o determinujících tendencích čili o silách, které spoluurčují průběh myšlení a jednání a nedají se redukovat na pouhé asociace. Jsou to síly zčásti vědomé, zčásti nevědomé. Kdežto Herbart spojoval v pojmu představa v jedno obsah i hnací sílu, oddělil Ach experimentálně od sebe asociaci a determinující tendenci, jakou je např. úmysl. Lewin konstatuje, že asocianismus nemůže vysvětlit ani působení takového předsevzetí, v němž není dosud určena příležitost k zahájení jednání nebo způsob provedení nebo obojí, ani jednání, které odtud plyne, když se nabízí pozměněná situace nebo pozměněný způsob provedení, ale se stejným výsledkem. Asocianismus nevysvětlí rovněž vyhledávání nových příležitostí, když se předpokládaná příležitost k jednání nedostaví, ani ukončení působení předsevzetí jeho splněním nebo náhražkovým splněním. V duchu tvarové psychologie ukazuje Lewin, že již jednotlivý akt člověka nelze složit z motorických elementů. Jednání je však celek vyšší, rozložený v čase, s různými fázemi. Chybou je provádět psychologickou systematiku činnosti podle výkonu, neboť též výkon, např. písmo, je u začátečníka psychicky jinak podložen (pokus a omyl ap.) než u pokročilého (automatizovaná řada pohybů ap.). Lewin naznačuje i hierarchickou organizaci jednání. Hlavní typy volní činnosti - asociálně nevysvětlitelné - jsou 1. předsevzetí a jeho provádění a 2. sebeovládání. Ve shrnujícím pojednání z r. 1926 ukazuje nejprve, že vedle popisu (vnitřních zážitků i vnějšího chování - čemuž

obojímu říká fenomenologie) je v psychologii nutný kondicionálně-genetický výklad. Tak jako v biologii a jiných přírodních vědách jevově podobné může být projevem odlišných příčin. Pouhá fenomenologie klame. K výkladu kondicionálně genetickému přísluší pojmy síly, napětí, energie, ap. To jsou obecné pojmy kterékoli vysvětlující vědy, ne pouze fyziky, v níž byly nejdříve precizovány. Psychologie se však nemusí starat o eventuelní souvislost psychologických sil s fyzikálními (fyziologickými).

Tímto stanoviskem se Lewin poněkud liší od Köhlera, který předpokládal mezi psychickými a celkovými fyziologickými jevy shodu abstraktní struktury čili izomorfii a tedy i shodnou zákonitost. Lewin to nevylučoval, ale svá bádání zaměřil na výzkum chování (v nebehavioristickém smyslu, tedy i vnitřního) a jeho příčin. Příbuznost s fyzikálním pojetím se jeví v jeho spisech i názorně používáním prostorových silových schémat (i období siločar) a matematicky vyhlížejících formulací, tedy ve formě; obsah sil, jež zkoumá, je jen psychologický; nejpodstatnější shoda jeho psychologie s fyzikou je v použití stejné obecné metodologie. Jevy se vysvětlují odvozenými pojmy (mj. silami) a vysvětlování se děje z toho, co bezprostředně předchází, a ne s ohledem na minulost a budoucnost.

Jeho stanovisko je tedy překročením psychologie pouhého vědomí, a to v době, kdy byl na vrcholu vlivu Husserlovy fenomenologie, pro kterou je vědecký (tedy abstrahující) popis vědomí absolutním základem; vysvětlování jevů vědomí z mimovědomých příčin je odvozená, nespolehlivá a na pouhých pojmových konstrukcích založená empirická psychologie. Husserlovo stanovisko pokrok psychologie znemožňuje a dá se srovnat se stavem biologie před vznikem fyziologie a učením o evoluci.

Ve vztahu k Achovu a Lewinovu tématu, vůli, můžeme to ukázat na fenomenologických spisech o vůli (Pfänder 1900, Keller 1954). Každý fenomenolog má své zvláštnosti. Pfänder má sklon ke schematismu, Keller se poučil u psychologů, ale projevuje se u něho bída existencialismu. Nalezneme zde abstraktní popis toho, co prožívá člověk, který se rozhoduje a chce. Ale tím považují fenomenologové výzkum za skončený. Jde jim hlavně o tyto poučky: 1. Chtění není pouhý běh představ, kde by převládala nejsilnější - v tom se shodují s experimentálními nálezy Achovými. 2. Chtění však není ani nejsilnějším snažením, nýbrž je něčím vyšším, je to činnost uvědomělé osoby - já. - Ačkoli introspektivně je jasný rozdíl např. mezi pocítováním žízně a přáním pít, nebo strachu před nebezpečím spjatém se snahou uniknout na jedné straně a na druhé straně s aktivitou já v úmyslu napít se, v úmyslu utéci, skrýt se ap., přece experimentální psychologie k objasnění tohoto rozdílu mnoho nepřispěla. Ani Lewin nezavrhoval pojem já, ale jeho aktivitu ve vůli dále nezkoumal. - 3. Konečně fenomenologům záleží na tzv. obecné svobodě vůle, tedy pojmu citově - morálním, nikoli psychologickém. Introspektivní popis ukazuje, že člověk někdy chce s vědomím svobody (ale nutno doplnit svobody od čeho), jindy s vědomím nutnosti. Keller však hlásá pouze relativní svobodu lidské vůle.

Lewinovo stanovisko k duševním silám a příbuzným pojmům je posléze v rozporu s pozitivismem, který připouští takové pojmy jako pouhé pojmové konstrukce, jako intervenující proměnné Tolmanovy. Ale s tím se musel výslovně vyrovnávat až v USA (zejména o tom jedná ve statí z r. 1944). Ukazuje, že bez konstruktů vůbec nelze pěstovat vědu; výslovně zavrhuje operacionalismus v tom smyslu, že jedna operacionální definice nemůže vystihnout věc samu. V tomto ohledu se však pozitivismu poněkud přizpůsobil.

V úvodu ke statí "Vorsatz, Wille, und Bedürfniss" (1926), v pojednáních "Zákon a experiment v psychologii" (1927) a "Přechod od aristotelského k galileovskému způsobu myšlení..." (německy a anglicky 1931) narysoval naprosto scientistický ideál

psychologie (fyzika jako vzor psychologie), jaký předtím ani potom žádný psycholog nestanovil.*Lewin tvrdí, že dosavadní psychologické pojmy jsou většinou zastaralé, protože jsou typu aristotelského. Nejen, že jako Herbart - jeho nejvýraznější, ale méně důsledný a ještě ne experimentální předchůdce - zavrhuje pojmy psychických momentů a tradiční rozdělení psychických funkcí, nýbrž vytýká psychologii obecněji, že se spokojuje s pravidelností místo přísné zákonitosti tak, jak to činil Aristoteles v empirických oborech, a že pokládá popisnou kategorizaci za nejpodstatnější úkol vědy. Ačkoliv asocianistům tanulo na mysli stanovení všeobecně platných zákonů, přece se posléze spokojili s pouhou pravidelností. Aristotelský způsob myšlení se jeví v používání ostrých kategorií jako normální - patologický, libost - nelibost, (čtyř) temperamentů, oddělených pudů atp. Zájem psychologů se soustřeďuje na to, co je obvyklé, "normální"; v psychologii průměrný vývoj funkcí s věkem je prohlašován psychologií dítěte. Nadto se vychází z dětí určitého místa a doby (třeba vídeňských). Psychologické zákony však musí platit obecně a ne historicko-geograficky podmíněně. Fyzika zařazuje každý konkrétní případ pod obecnou zákonitost a neuznává abnormality jako výjimky ze zákonů.

Psycholog nesmí ovšem zapomenout, že psychické procesy jsou děje životní. K tomu není třeba zavádět zcela novou metodologii, stačí zařadit psychické jevy do obsáhlejších biologických celků, jmenovitě vývojových. Leckteré náhlé změny psychického pole se dají vysvětlit zařazením do obsáhlejšího celku.

Psychologové mají ještě dnes námitky proti laboratornímu experimentu, prý se má vyjít z plně životních situací. Je to stejné, jako by se fyzikům doporučovalo objevovat zákony hydrodynamiky ne v laboratoři, ale na velkých řekách. Fyzikální zákon není pravidelnost, nýbrž čistý případ; nejčastěji nejsnáze aproximovatelný a objevitelný laboratorně; odchylky od něho se vysvětlují ev. součinností dalších zákonů. Síly aristotelské se vyznačují tím, že jsou charakterizovány cílem, tedy naivně psychologicky (např. oheň směřuje do výše) a jsou atributem podstat (např. živelů, duše). Fyzikální síly mají určitý směr v daném okamžiku a závisí (směrem a velikostí) ne pouze na předmětu, ale na vztahu předmětu a jeho okolí.*Tak např. pojem pudu je aristotelský: děti kolem 3 let mají "negativistický pud". Aristotelskému pojetí nevádí, že to neplatí obecně a že se to neprojevuje nepřetržitě, neboť v této oblasti se nepřijímá bezvýjimečná zákonitost. Kompromisem je tu zavedení průměru: průměrného chování dítěte nebo i průměrné či optimální situace (jako v testech pro nemluvnata). Klade se otázka o podílu dědičnosti a prostředí ve vývoji, jako by to byly dva předměty - kompromis je v tom, že už se nestanoví normální, ideální vývoj k dospělosti v duchu Aristotelově.

V odvržení aristotelského způsobu myšlení pokročila nejdále psychologie vnímání, která zkoumá vjemové struktury v souvislosti s jejich okolím. Obecně je třeba vyvozovat dynamiku procesů ze vztahu konkrétního individua ke konkrétní situaci. Možná, že opožděnost psychologie je zaviněna nedostatkem vhodného matematického modelu (topologie se teprve začala vyvíjet), ale nejspíše tím, že nebyl akceptován princip, který obecnými zákony vysvětluje konkrétní případy bez výjimky. (To je princip determinismu, ale Lewin se tomuto slovu vyhýbá.)

V Lewinově koncepci nepřekvapuje tolik odsouzení historismu, ačkoli 19. století bylo pyšné na důsledné uvedení tohoto principu do vědy, poněvadž v obecné psychologii se má abstrahovat od historických souvislostí. Pokud byla ideology doporučována historizace obecné psychologie, zůstalo při slovech přesto, že kategorie obecné psychologie přece jen historicky podmíněny jsou. Zaráží jeho kritické stanovisko k statistice, které psychologie 20. století tolik vděčí za svůj pokrok. Dokud psycho-

logové hledali bezvýjimečně platné zákony a nenacházeli je, propadali skepsi. Statistika jim umožnila zjistit náznaky zákonitostí a odhady intenzity vlivů dotud neznámé nebo jen tušené. Dodnes se sice setkáváme s psychology, kteří jásají, když objevili Fisherovu statisticky významnou závislost v souboru o několika případech, jako by to znamenalo nějaký psychologický objev, ale tato hra na mikrovědu, která byla módou posledních 30 let, nediskredituje statistiku ani Fisherovu teorii, nýbrž jen tyto psychology. Rovněž tak nejde psychologii osobnosti založit jen na korelacích (koncepce uskutečňovaná Cattellem aj.). Mám tedy výhrady k dosahu toho, co psychologové od statistiky očekávají, ale Lewinovu skepsi nesdílím. Lewin sám (1943) se opravil jen v tom smyslu, že byl vždy přesvědčen, že měření (která v psychologii schvaloval) se neobejde bez statistiky a vyrovnává se s Brunswikovým pravděpodobnostním pojetím. Přesouvá však pouze statistické zákonitosti do vnějšího okolí individua; jsou prakticky důležité, ale nejsou součástí vlastní (deterministické) vědy o psychickém poli.

Mohli bychom věnovat pozornost ještě dalším obecně metodologickým pojednáním a tézím Lewinovým (obsaženým zvláště ještě v těchto publikacích: Pojem geneze ve fyzice, biologii a evoluční teorii 1922, Idea a úkol srovnávacího vědosloví 1926, Zákon a experiment v psychologii 1927, Formalizace a pokrok v psychologii 1940, Konstrukty v psychologii a psychologická ekologie 1944, a první kapitoly jeho Topologické psychologie 1936). Je třeba ještě konstatovat, že Lewin geneticko-kauzální (historickou) metodu nezavrhuje, ale ze své dynamické psychologie ji vylučuje. V ní se má jako ve fyzice vysvětlovat bezprostředně následující bezprostředně předcházejícím.

Topologická psychologie

Posledním cílem Lewinovým nebyly však metodologické úvahy, nýbrž vyvození zákonů z experimentálních situací blízkých životu. K tomu však bylo třeba vytvořit nové obecné pojmy, neobsažené v lidové a tradiční psychologii. Kant považoval za podstatu vědeckosti použití matematiky. Jenže tím se rozuměla velmi často jen kvantifikace. Lewin neklade kvantifikaci v psychologii na první místo, nýbrž opírá se jako o vzor o fyzikální pojem pole a o tu část geometrie, která byla někdy zvana kvalitativní, totiž o topologii.

Proto koncipoval teorii psychického pole a psychologickou topologii. Výslovně se však bránil tomu, že by matematizace a formalizace mu byla cílem; jsou to jen plodné nástroje pokroku v psychologii (1940). Proto také nezavedl pojmy své teorie - aspoň ne zpočátku - do formulí a deduktivní souvislosti (ač se o to později horlivě snažil). Výtka, že v použití matematických pojmů je nepřesný, je sice správná, ale netýká se novosti jeho obsahového přínosu.

Hlavní myšlenky "topologické psychologie" Lewinovy jsou tyto:

Je nutno vytvořit adekvátní psychologii vůle, potřeb a osobnosti. Je třeba postupovat při budování teorie konstruktivně (galileovsky), tj. vytvářením pojmů vedoucích k obecně platným zákonům. Tyto zákony se ověřují experimenty, jež jsou záměrným vytvářením čistých případů.

Události mají příčiny v silách, závislých na vztazích. Speciálně chování B je závislé na osobě P a jejím psychologickém okolí E, což je hrubé členění životního prostoru. $B = f(P, E)$, což připomíná Woodworthovu formuli $B = f(S, O)$, S - sti-

mulus, O - organismus. Lewin nebere chování, okolí a osobu behavioristicky, nýbrž s prožíváním. Situaci pak nenazývá soubor stimulů, nýbrž přítomný celek osoby P a okolí E ve vztahu. Koffka (1936) rozlišil fyzické okolí osoby od okolí psychologického (užívá pro to termínu okolí geografické a behaviorální). Lewin to také rozlišuje. E - okolí, které zajímá psychologa, je primárně okolí, jak je vnímá subjekt. Druhotně je závislé na okolí fyzikálním. Lewinův pojem životní (psychologický) prostor má společné s fyzikálním (i matematickým) prostorem to, že je souborem možností; je to však soubor událostí, jevících se subjektu jako možné.

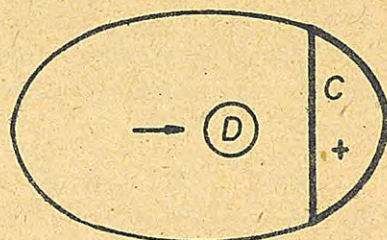
(Matematicky formulovaná psychologická teorie rozhodování rovněž pracuje s pojmem možností volby; Piaget pak se zabývá myšlením, které je příbuzné s matematickým pojmem operace; operace může být provedena jedním směrem, ale také obrácena. Matematika tedy - jak věděl Leibniz - v sobě obsahuje pojem možnosti, což podporuje domněnku, že matematika se zakládá na abstrakci z lidské úmyslné činnosti. Z tohoto hlediska se mi zdá větším problémem aplikace matematiky na přírodu než na člověka. V psychologii je třeba rozlišovat mezi možnostmi psychicky danými, tedy uvědomovanými nebo aspoň nějak pohotovými k vybavení, a matematickým modelem, kde uvažujeme všechny logické možnosti. Srovnání samočinných počítačů a lidského myšlení ukazuje, že člověk mnohdy opomíjí některé možnosti, které respektuje stroj, když do něho byly vloženy.)

V geometrii umísťujeme do prostoru různé útvary, na tabuli se kreslí trojúhelníky, přímky, kružnice. Takovými útvary lze pohybovat: lze je posunovat, otáčet; obecněji lze transformovat (perspektivně promítat, zvětšovat atd.). V topologii však se při transformacích abstrahuje od pohybů neměnicích velikost a tvar, i některých jiných transformací, ale zkoumají se vlastnosti, které neruší nebo nově nevytvářejí souvislost útvarů (N je topologicky odlišné od O, ale ne od Z ani od S).

Topologické prostory jsou pro psychologii ještě příliš abstraktní. Lewin však zavádí jisté jejich analogie. Především se člení životní prostor individua (tj. celek všech možných událostí v určitém okamžiku) na oblasti. Oblasti jsou určeny svými kvalitativními vlastnostmi, vztahy-hranicemi s jinými oblastmi a psychologickými procesy, které spojují jednotlivé body oblastí, např. lokomocemi nebo "komunikací". Jedna oblast může být částí druhé oblasti, mohou mít společnou část. (V matematice můžeme vytvářet libovolné sjednocení a průseky oblastí, v psychologii je třeba se omezit na to, co je vědomé nebo v pohotovosti.) Osoba je zvláštním případem oblasti v životním poli. Její hranice proti ostatnímu poli není vždy ostrá (např. oblečené šaty bývají percipovány jako část osoby, ale není to nutné). Rozlišení ostré a neostré hranice je pouze psychologický, ne topologický pojem. Rovněž čistě psychologický pojem je oblast neurčité kvality (např. to, co je za horami, kde jsem nebyl a o čem nic nevím) a proti tomu oblast více nebo méně strukturovaná. Osoba se může ve svém životním prostoru pohybovat (lokomoce). Část životního prostoru je prostor volného pohybu. Ale jiné části životního prostoru bývají nepřístupné. Okolí je to, v čem, k čemu nebo od čeho se osoba může pohybovat. Pohybem přemístění se mění struktura životního prostoru. Některé s osobou sousedící oblasti se stanou nesusousedícími, jiné naopak se stanou sousedícími. Struktura s osobou sousedících oblastí bývá diferencovanější než nesusousedících. Také mnohé jiné oblasti než osoba mohou provádět lokomoci ať už závislou na osobě (jako taška, kterou držíme) nebo nezávislou. Na rozdíl od matematického prostoru není životní prostor do nekonečna dělitelný.

K topologickým pojmům přistupují pojmy dynamické, připojí-li se pojem síly ve smyslu "příčina změny". Lewin zavádí i pojem "napětí" obdobně jako ve fyzice. Napětí

může a nemusí způsobit změnu; pojem síly by tedy měl být definován jako "možná příčina změny". Pojem psychologické síly se jeví Lewinovi přesnějším než mluvený pojem tendence. "Napětí je stav oblasti vzhledem k okolním oblastem, z něhož plynou síly na hranici, směřující ke změně toho druhu, aby se rozdíl napětí zmenšil. Hraniční oblast nebo hranice oblasti, která klade odpor lokomoci, nazývá se bariéra. Obr. 1. Tyž objektivní předmět je pro různé osoby nestejně silnou bariérou mj. v závislosti na schopnosti ji překročit. Bariéra může klást v různých místech nestejný odpor, může klást odpor pohybu jen s jedné strany. Větší odpor znamená větší rigiditu bariéry. Fluidita prostředí je vlastnost, která je nepřímo úměrná velikosti sil, nutných ke změně (lokomoci tímto prostředím). Co není prostředím, je věc. To se však může změnit. Vzdálené město je věc; když jsem v něm, je to prostředí mého pohybu. Lewin definuje pojem komunikace (ne ve smyslu sdělování, nýbrž šíře) takto: Dvě oblasti jsou v komunikaci, když změna stavu jedné mění stav druhé. Když je komunikace mezi sousedními oblastmi slabá, říkáme, že stěna (hraniční oblast) mezi oběma oblastmi je silná. Potřeba je soustava napětí uvnitř osoby. Přístupné oblasti jsou dostupny lokomocí nebo komunikací. Bariéry a stěny jsou překážky přístupnosti. Také uvnitř osoby jsou bariéry a stěny u různých osob nestejně silné a četné. Na základě směru vlivu lze rozlišit vedoucí a vedené oblasti. Navenek je oblastí vlivu osoby její silové pole. Síly přitahující nebo odpuzující osobu k jisté oblasti představují kladnou resp. zápornou valenci této oblasti. Předmět s pozitivní valencí přitahuje osobu silou, která závisí na vzdálenosti předmětu - ubývá s větší vzdáleností, přibývá s menší. Překážku na cestě k cíli lze obejít (oklíka - vyžaduje přehled). Předmět zůstává přitažlivým. Tomu se říká teleologie. Lewin chápe tedy účelnost fyzikalisticky. Psychologické síly stejně jako fyzikální síly mají směr, velikost a působišť. Přitahující a odpuzující síly jsou síly hnací, vedou k lokomoci. Bariéry jsou síly omezující.

Obr. 1

D	dítě
C	cíl
—	bariéra
—	hranice oblasti
→	síla
+	kladná valence
-	-

Dynamické pojmy Lewinovy jsou blízké fyzikálním. Fyzický svět však je dynamicky uzavřenou jednotou, kdežto psychologických (životních) světů je mnoho a jsou to jednoty neuzavřené. Vnímání a poznávání vůbec je význačný příklad vlivů zvenčí. Chováním pak zasahuje osoba i mimo svůj prostor. Dynamická struktura situace není pouhým popisem (fenomenologie), nýbrž vysvětlením. Některé její pojmy nemají ve fyzice obdobu. Tak především dimenze reálnosti (reálný poznávaný svět proti představám - u Lewina zkoumal J. F. Brown, Ps. Forschung, 1933, 18). Reálné závisí na osobě méně než psychologicky ireálné, v ireálných prostředích je větší fluidita. Ireálnost má nestejný stupeň. Hra předškolního dítěte je blíže skutečnosti než snění, ale nepatří k nejreálnější úrovni. Oblast hry se vyznačuje větší fluiditou než oblast plné reality, např. snadnou možností, aby tyž objekt nabyl jinou funkci. Čas vystupuje v psychologii jinak než ve fyzice, neboť v daném okamžiku je v životním prostoru představována a tedy obsažena i část minulosti a budoucnosti. Chování člověka můžeme vyvozovat z toho, co se s ním událo v minulosti, jak to činí mj. psychoanalýza. Také v jiných vědách se někdy opíráme o znalost konkrétní minulosti, abychom mohli předvídat. Ale celkem je třeba dát přednost zjištění přítomného stavu (uvádíme příklad: ojetý vůz). Také v psychologii byla anamnéza přeceněna proti diagnóze. Ve fyzice se

vyvozuje následující stav z bezprostředně předcházejícího (v matematickém pojetí z infinitezimálně časově blízkého). Tak se definuje i rychlost jako derivace polohového vektoru v čase. Podobně i v psychologii k stanovení směru nestačí bodový okamžik. Je tu však něco podobného kvantové teorii, neboť časové jednotky v psychologickém poli nejsou libovolně malé. Přitom jde v psychologickém poli o jednotky různého řádu. S rostoucím věkem až do dospělosti roste časová perspektiva (termín navrhl L. K. Frank, Time Perspective, J. soc. Phil. 1939, 4, 293 - 312). Je definován jako souhrn názorů individua o jeho psychologické budoucnosti a minulosti v dané době. Časové perspektivy se staly svou obsahovou náplní předmětem psychologických výzkumů později.

Uvedl jsem, jaký důraz klade Lewin na to, že výklad v životním prostoru se má dít na základě jeho přítomného stavu tak, jak vysvětluje dění fyzika. Kdyby byl důsledný, tak by to aplikoval i na prostor, neboť dnešní fyzika nezná působení na dálku. Ale Lewin zde klidně předpokládá, že předmět přitahuje nebo odpuzuje na vzdálenost, pokud je nějak v životním poli osoby obsažen. Drží-li se v tom tedy starší nerelativistické fyziky, proč by nebylo možné jít v pojetí času také zpět a připustit časový rozměr bez výhrad?

Vývoj od dětství se děje rostoucí diferencovaností životního prostoru. Tento prostor se rozšiřuje v dimenzi časové, pokud jde o přítomnost (co dospělý poznává jako přítomnost, je mnohem obsáhlejší než přítomnost nemluvněte), pokud jde o perspektivu do minulosti i budoucnosti i v dimenzi realita-irealita. Životní prostor se s věkem dítěte nejen více diferencuje, ale také více organizuje.

Můžeme říci, že Lewin vytvořil abstraktní pojmový rámec podle vzoru fyziky, ale pak do něho vsadil pojmy, které fyzika nezná, jako dimenze realita-irealita, časová perspektiva a různý rozsah přítomnosti (obojí nalézáme již u W. Sterna, psychickou přítomnost již 1897, časovou perspektivu bez tohoto názvu později). Také pojem valence přesahuje fyzikalistický rámec. Lewin se však stále držel základní myšlenky, že vysvětlování dění v životním prostoru individua musí vycházet z přítomnosti, v níž ovšem může být uvědomována minulost i budoucnost. Madsen (Theories of motivation, 1964, 41) nazývá ty hypotézy příslušné k teorii pole (polní), v nichž je více závislých proměnných, a polními teoriemi ty, kde se vypovídá o vztazích mezi okolím a organismem (l.c.286). To však k charakteristice Lewinova pojetí nestačí. Jednak se Madsen nezmiňuje ve své definici polní teorie o východisku z přítomnosti, jednak nepřipomíná, že Lewin vychází při analýze chování z celkové situace; Lewin o tom říká, že to bývá nejvýhodnější. Pak se přistupuje k podrobnější analýze. Tento celostní přístup není tedy holistický. Köhler (1940) vidí i zde obdobu s fyzikou pole. (Filosofický problém tu zase vzniká pro fyziku, ne pro psychologii, kde je vztah celku a části mnohdy zjevný, v matematice se pak zobecňuje na všechny logické možnosti.) Lewin poukazuje na obdobu gravitačního ap. pole s pojmem psychologické atmosféry, který stenovil a měřil spolu s Lippitem a Whitem (1939), jaké je ovzduší přátelskosti nebo nebezpečí. To však je už pojem sociálně psychologický.

Bylo by účelno srovnat pojetí Lewinovo s pojetím fenomenologa Merleau-Pontyho, který kritizuje asocianismus a behaviorismus. Odvolává se někdy na tvarové psychology, ale s Lewinem se nevyrovnává. Jistě by nesouhlasil s Lewinovou větou "neptám se po významu výrazu citu ani po jeho adekvátnosti jakožto znaku či symbolu něčeho" (in W. Stern, Psychologie der frühen Kindheit, 1928, 501). Pojem znaku Lewinovi uniká.

Topologie nemá pojem vzdálenosti. Lewin zavádí proto další pojem, "hodologický"

prostor" (1938), v němž se zavádí pojem vzdálenosti, ale ne v přesném, měřitelném smyslu, nýbrž v takovém, v jakém se nejčastěji vyskytuje v praxi, např. do sousední místnosti je blíže než do sousední ulice. Vychází se z členění životního prostoru na oblasti ev. ze členění těchto oblastí. Nejmenší počet oblastí, jež je třeba překročit při cestě z jedné oblasti do druhé vyjadřuje jejich vzdálenost. Na základě tohoto pojmu vzdálenosti lze pak definovat centrální (přesněji centrálnější) a periferální oblasti a vnější resp. vnitřní vrstvy celku v nějakém celku.

Je pochopitelné, že Lewin přijímá pojem rovnováhy a jako vysvětlující pojem tendenci k rovnováze. Není to mlhavý pojem, jak by se zdálo z použití slova "tendence". Podle vzoru fyziky jej můžeme chápat jako vyjádření skutečnosti, že tam, kde vektorový součet sil není roven nule, nastává změna do té doby, dokud se nedosáhne nulového součtu. To se uvažuje pro systém jako celek. Dílčí procesy mohou probíhat přitom směrem k zvětšení rozdílu sil (např. při oklice). Systém v rovnováze neznamená systém bez napětí. Napětí může trvat v systémech, které mají jistou pevnost hranic oblasti i navenek k prostředí. (Tuto myšlenku převzal později psychoanalytik Rapaport.)

Lewin aplikoval své pojmy na psychologii ontogenetického vývoje a v experimentech s dětmi ji i zdokonaloval. Naposledy v Manuálu dětské psychologie vydaném Carmichaellem (1946) provedl obsáhlé shrnutí teorie i použitím na psychologii dítěte. Podle této stati si všimneme jednotlivých experimentálních výzkumů Lewina i jeho žáků. Obecné rysy ontogeneze (růst diferencovanosti, rozsahu prostorového, volného pohybu i časového, přítomnost i perspektivy, růst organizovanosti, odlišení stupňů reality a ireality) bylo uvedeno již dříve. S.Fajans (Erfolg, Ausdauer und Aktivität beim Säugling und Kleinkind, Ps. Forschung 17, 1933, 268 - 305) ukázal rostoucí diferenciaci v oblasti akcí. Hra je akce na úrovni reality blízké úrovni ireality (Sliosberg, Ps. Forschung 19, 1934, 122 - 181). Na základě vztahů mezi oběma úrovněmi charakterizuje Lewin naději jako dostatečnou podobnost mezi realitou a irealitou někde v psychologické budoucnosti; vinu jako jistou diskrepanci mezi realitou a irealitou v minulosti. Z nedostatečného odlišení reality a ireality u dítěte vyplývá neostrá hranice mezi pravdou a lží, vjemem a představou v raném věku (Sliosberg). Mezi stupněm diferenciaci a inteligencí dítěte (mentálním věkem) existuje úzký vztah (Lewin 1935, J.A.Kounin, Experimental studies of rigidity as a function of age and feeble-mindedness, diss. Iowa 1939). Růst životního prostoru s věkem je nerovnoměrný. Např. v dospívání je náhlý a vede ke krizím. Vývojové charakteristiky jdou obráceným směrem při regresi. Experimentálně to zkoumala u Lewina D.Tamara Dembová (Der Äerger als dynamisches Problem, Ps. Forschung 15, 1931, 1 - 114). Regrese nastává dočasně v afektivním napětí a frustraci nebo po ní (Barker, Dembová, Lewin, Studies in topological and vector psychology II. Frustration and regression. Univ. Iowa Studies Child Welfare 1941, 18, 1). Zúží se rozsah psychického prostoru a nastane dediferenciaci mezi skutečností a neskutečností. Dá se to pozorovat na úbytku konstruktivnosti hry a vyjádřit jako pokles na nižší věkovou úroveň. Přizpůsobení k situaci je někdy přizpůsobením na atmosféru skupiny nebo prostředí, jindy se hledí dítě dostat z oblasti konfliktu do jiné oblasti životního prostoru. Lippittová (Disertace Iowa 1947) u předškolních dětí a Lippitt u desetiletých žáků zkoumali příslušnost ke skupině jakožto pozici v této oblasti. Vyjadřuje se zájmem "my"; přispívá u menšinových dětí k pocitu bezpečnosti. Lewin zde vytvořil pojem sociálně psychologického pole. Již 1936 jeho žák J.F.Brown použil jeho pojmů na sociologii skupin (Psychology and the Social Order).

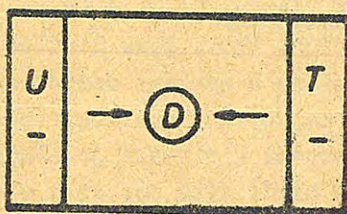
Lewin si představuje, že z předmětu, který má pozitivní valenci (jako je potra-

va pro hladového živočicha), vychází síla, která přitahuje organismus k předmětu. Přiblížení a dosažení může nastat lokomocí organismu nebo lokomocí předmětu, třeba způsobenou organismem. Přitažlivá síla se zvětšuje se zmenšující se vzdáleností. Fajans (1933) dokázal u Lewina experimentálně, že u nemluvnat roste vytrvalost ve snaze dosáhnout přitažlivý předmět, když je tento předmět blíže. (U starších dětí nehrál roli rozdíl vzdálenosti mezi 8 cm až 100 cm, který je pro nemluvně ještě velice závažný). Hull (1932) nezávisle na Lewinovi zjistil, že rychlost běhu k cíli u krys rostla, když cíl byl bližší. Tyto závislosti nejsou vždy tak jednoduché, takže Lewin rozlišuje fyzickou a psychologickou vzdálenost, aby dokázal, že jeho zákon nepřímé závislosti vzdálenosti a síly zůstává i tu v platnosti. Tak bylo pozorováno, že se rychlost přibližování k cíli zřetelně zmenší, když je cíl už docela blízko. Lewin to vykládá tím, že se žádoucí předmět dostal do oblasti možného splnění, kdežto před tím byl mimo ni. Máme-li nějaký předmět ve svém vlastnictví nebo ve svém držení, nezajímáme se o něj tolik, jako když jej teprve chceme dosáhnout. Pro záporné valence, pro odpudivé předměty, platí obdobně, že se vzdáleností se odpor k nim oslabuje. Dítě, které nerado jí špenát, projevuje tím větší odpor, čím blíže (v homologickém smyslu) je sousto ústům. Jakmile začalo žvýkat, snaží se to dokončit. To ukazuje závislost duševních sil na umístění předmětu v životním prostoru. (Vyplynout jej nesmí, to je silná sociální bariéra, zbývá tedy jediná cesta zbavit se špenátu z úst.) Účinek časové vzdálenosti je obdobný jako prostorové. Při velké časové blízkosti cíle roste napětí.

Síly v životním poli často odpovídají potřebám subjektu, ale vedle toho existují síly, které jsou vyvolány druhou osobou, např. jejím zákazem, nebo síly neosobní, jako "když se něco nesmí". Není nutné, aby působištěm síly byla vlastní osoba, až to je nejdůležitější případ. Říká-li dítě, že panenka chce jít hajat, jde o sílu, která přitahuje panenku k postýlce. Vcítující se divák často pocituje síly působící mimo něj.

Konflikt

Lewin podrobně zkoumal různé případy duševního konfliktu (s konkrétními příklady ve spisku "Psychologická situace při odměně a trestu" 1931). Působí-li na osobu dvě síly opačného směru přibližně stejně velké, nastává konflikt. Jsou-li tyto síly odpudivé, vychází jako výslednice síla ve směru opustit pole vůbec, např. když hrozba trestu je stejně velká jako nepříjemnost splnění příkazu. (Obr. 3.) Běžný únik

Obr. 3

- U úkol
- T trest
- D dítě
- síla
- záporná valence

je odklad úkolu nebo oklamání dospělého. Také dětské útky vznikají z této situace. Drastickým únikem je sebevražda dítěte. Chce-li dospělý, aby dítě splnilo nepříjemný úkol, nestačí pohrozit trestem, ale musí se zajistit bariérou, aby dítě neuniklo z pole konfliktu. Naproti tomu při konfliktu dvou přitažlivých sil tendence k úniku z pole neexistuje.

V konfliktu přitažlivé a odpudivé síly konstatoval Lewin, že se vzdáleností ubývá odpudivá síla rychleji než přitažlivá. V jistém bodě (nebo oblasti) jsou obě síly vyrovnány, konflikt je největší. Pohybem směrem odpudivé síly se tato rychleji zmenší, takže nastane opět přitahování. Může tak nastat oscilace kolem rovnovážného

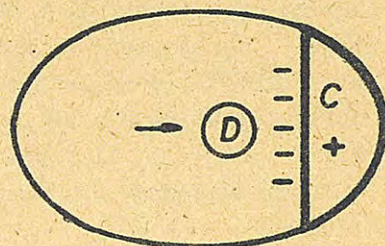
bodů. Lewin popsal rozmanité formy konfliktu a doložil je příklady. Kromě jmenovaných konfliktů: --, ++, +- existují konflikty vznikající na bariéře, ať už fyzické nebo sociální (zákaz). Po neúspěšných pokusech prorazit bariéru nabývá bariéra negativní valenci, t.j. působí již na vzdálenost odpudivě. To studoval u Lewina Fajans (1933) a v Americe s Lewinem Barker a Dembová (1941)

Podobně jako příkladem se špenátem (kde se situace mění vstupem do nové oblasti), ukazuje Lewinův rozbor, že psychická situace se mění, když dítě, kterému je dán nepříjemný úkol, vstoupí již do oblasti tohoto úkolu. Shledá např., že úkol není tak nepříjemný. Rafinovanější byla žákyně, která zavřena za trest do temné komory si začala zpívat (1935, 137). Pravým opakem toho jsou zotročené děti, které zákazy od autority introjikovaly tak dokonale, že jim může být ponechána svoboda a ony zůstanou hodné.

Lewinovy příklady, kdy dítě bere fiktivní výstrahu nebo symbolické připoutání dospělého (jako přivázání nití k židli) vážně, ukazují subjektivní povahu mnohých bariér. Lewin líčí zhoubné následky autoritativní výchovy založené jen na trestech a omezující co nejvíce svobodu dítěte. Kromě nebezpečných způsobů úniků z nesnesitelné situace se dítě může uzavřít do sebe, "opouzdřit se", nebo zaujmout trvalý postoj vzdoru. Mezi pouhou hrozbou trestem (která nebyla ani dříve uskutečněna) a skutečným potrestáním je rozdíl v stupni reality. Poněvadž hranice mezi oblastmi u malého dítěte jsou slabé, dochází k iradiaci valence odměny i trestu na předmět sám. U starších dětí k tomu dochází, jen když trest je pokládán za oprávněný.

Lewin chtěl vytvořit psychologii jako samostatnou deterministickou vědu po vzoru fyziky. Při tom však se psychologie neměla zabývat ani vztahem k fyzikálním věcem, jež vnímáme, ani k sociálnímu světu, v němž žijeme. Dodržet tuto izolaci psychologie se mu nepodařilo. Jeho žák Barker (Kurt Lewin Memorial Award Adress - 1963, J. Social Issues 19, 17-38) to připisuje tvrdému vlivu prostředí (politických událostí, nacisté proti židům) na Lewinův život. A tak Lewin přispěl k založení psychologické ekologie a polní sociální psychologie, které izolaci životního prostoru jednotlivce prorážejí.

Stav osoby v konfliktu závisí na absolutní velikosti utkvávajících se sil. Na tom totiž závisí intenzita afektivního napětí. Napětí se nejjednodušeji projevuje neklidnými pohyby bez cíle. Do jisté výše je růst napětí výhodný, protože snáze nastane řešení restrukturováním pole. Ale při ještě vyšším napětí to selhává, poněvadž osoba musí bojovat proti větším silám a poněvadž následkem afektu je sestup s vyšší diferenciací na nižší stupeň (regrese - Barker, Dembová a Lewin 1941). Doba rozhodování v konfliktní situaci závisí nepřímo na rozdílu obou sil (Cartwright 1941, Barker 1942, Wright 1942). Tyto experimenty spolu s pravděpodobnostním přístupem Sibyl Escalona (1940) vedly Cartwrighta a Festingera ke "kvantitativní teorii rozhodování". Rozhodovací doba roste s valencí protichůdných cílů a s intenzitou konfliktu. Doba rozhodování mezi dvěma negativními valencemi je delší než mezi dvěma pozitivními valencemi. Vliv pozadí, který se ukazuje např. ve frustraci, jejíž velikost závisí na tom, do čeho se zmaření subjektivně zasadí, chápe Lewin jako překrývání dvou oblastí, bezprostřední a situace ve velkém. Činnost ve dvou oblastech je možná, ale

Obr. 2

- D dítě
- C cíl
- bariéra
- hranice oblasti
- síla
- + kladná valence
- záporná valence

jedna z činností má nižší úroveň. Překrývání oblastí je obdobou fyzikálního překrývání dvou polí, např. magnetických, na jednom místě. Jde o skládání sil, ne však vektorové, jako ve fyzice, poněvadž působištěm není bod, ale oblast překryvu. Okrajové individuum je v situaci, že jeho skupinová příslušnost je nejistá, např. dospívající neví, patří-li k dětem nebo dospělým, aspoň v naší kultuře, kde nejsou pubertální rity přestupu do statusu dospělosti (sociolog Reuter 1937). V nápravných domovech mládeže je nejisté postavení mezi provinilci a sociálně normálními občany. Děti tělesně postižené a děti menšin mají podobně okrajové postavení. Lewin tyto skutečnosti neobjevil, ale zařadil je do své koncepce. Zároveň je mu pojem překrývání oblastí základnou pro sociální psychologii příslušnosti jednotlivce do skupiny a do skupin.

Dynamika změny pole

K pochopení Lewinovy teorie je účelné vyjít z jeho diagramů nebo z jeho formulí (ty vynechávám, poněvadž většinou nevedou k výpočtům a jsou v tom málem rovný formulím Herbartovým), ale nejlépe z analogie s fyzikálními pojmy síly, napětí ap., ovšem s tím podstatným dodatkem, že životní prostor se nedělí do nekonečna, nýbrž jen na makroskopické oblasti různého obsahu, které se mohou překrývat.

Napětí je definováno jako stav oblasti vzhledem k sousedním oblastem, vyvolávající na hranici síly, směřující k zmenšení rozdílu napětí. Je to tedy obdoba např. tlaku páry v kotli, elektrického (rozdílu potenciálu) mezi dvěma blízkými vodiči ap. Rovnováha nastává, když se opačně směřující síly vyrovnají. Napětí Lewinovsky nemá směr, podobně jako zmíněná napětí fyzikální (tedy není obdobou napětí tahem nebo tlakem). Potřeba odpovídá psychickému napětí v určité oblasti. Potřeba má zpravidla vztah k předmětům, jež jí mohou splnit. Tyto předměty mají valenci pozitivní; záleží-li splnění potřeby v jejich odstranění, negativní. Valence je jakousi obdobou elektrického náboje, z něhož vychází siločáry všemi směry. Srovnání potřeby s napětím je zprostředkováno výskytem svalového napětí nebo neklidu při některých potřebách. Lewin to pouze kvantifikuje. Valence čili kvantifikovaná hodnota předmětu nezávisle na jeho vzdálenosti od subjektu je složitější konstrukce. Zbývalo by tyto kvantitativy měřit. Valence některého předmětu nebo činnosti závisí na specifické potřebě. Přitažlivost jídla závisí na hladu, ale ne jen na něm. Potřeba má vliv na poznávací strukturu životního prostoru. Na úrovni neskutečnosti, k níž přechodem je i hra, je větší fluidita, a proto více podléháme zkreslení v důsledku afektu nebo potřeby.

Úmysl vytváří jakoby-potřebu. Také ta se chová jako potřeba t.j. působí svým napětím, dokud není dosaženo cíle. M. Ovsjankina zkoumala (Ps. Forschung 11, 1928, 302 - 379) u Lewina opět zahájení přerušovaných jednání. U dětí 9 - 10 letých a dospělých se vyskytlo v 80 nebo více procentech. Totéž zjistil E. Katz (Univ. Minnesota 1938) pro předškolní dítě. Avšak děti, které poslouchaly examinátora jako učitele, skončily práci na jeho pokyn a nezahájily jej samy opět. Znovuzahájení nastává častěji, když jde o jeden určitý úkol, než když jde o souvislou činnost. Pochopitelně závisí znovuzahájení i na tom, jaký je vztah úkolu k vlastním potřebám osoby. B. Zeigarniková dokázala u Lewina (Ps. Forschung 9, 1927, 1 - 85), že pokusné osoby (děti od 5 let i dospělí) lépe podrží v paměti nedokončený úkol než dokončený. Efekt Zeigarnikové byl od té doby mnohokrát zkoumán. Rosenzweig (Ps. Bulletin, 1933, 30, 698) ukázal, že vzbudí-li se při neukončení úkolu pocit selhání, převáží u některých dětí - totiž pyšnějších - podržení úkolů dokončených. Místo ukončení přerušovaného úko-

lu může nastat uspokojení náhradní činností. Studoval to Lissner (Ps. Forschung 18, 1933, 218 - 250). Náhradní hodnotu měřil tím, zda po dokončení náhradního úkolu nastal návrat k dokončení úkolu původního nebo ne. Průměrná náhradní hodnota roste se stupněm podobnosti mezi původní a náhradní činností. Mahlerová (ib. 26 - 89) umožnila dětem náhradní činnost mluvením o dokončení. Náhradní hodnota v tomto případě byla u dětí menší než pro náhradní akci, kdy šlo o úkoly realizační; v úkolech, kde hlavní věcí byl problém, mohla jeho řešení v myšlenkách nahradit řešení v akci. Podobnost náhradního cíle závisí na tom, zda postoj osoby je konkrétní nebo abstraktní (P.L.Adler, diss. Univ. Iowa 1939); pro malé dítě postavit domek pro Mařenku je něco jiného než pro Jeníčka a nemůže jedno druhé nahradit. Náhradní cíl si může vytvořit osoba sama (Dembová 1931), ale náhražka často neposkytuje to uspokojení jako původní cíl. V postojí hry předškolní děti velmi snadno přijímají náhradní předmět (Slisberg 1934). Na přijetí náhrady má vliv plasticita významu předmětu a situace.

•Potřeby individua se mění změnami okolí, v nitru osoby, změnami na úrovni reality a změnami kognitivní struktury budoucnosti a minulosti. Lewin předpokládá, že potřeba trvá, dokud není uspokojena nebo změněna. Překážka vyvolává frustraci a může vzbudit zvýšené úsilí anebo se individuu ukáže nepřekonatelnou, čímž se snaha anuluje. Vytrvalost znamená obvykle nesnadnost změny cíle. Fajans (1933) zjistil u dětí od 1 do 6 let, že předchozí úspěchy vytrvalost ve stejných úkolech zvětšují, neúspěchy zmenšují. Pochvala rovněž zvyšuje vytrvalost. Existuje jistý stupeň přenosu na úkoly podobné. Z podnětu Lewinova H.F.Wright (Contrib. Ps. Theory 1, 1937 Duke U.) zkoumal účinek bariéry na přitažlivost cíle. Takový cíl je přitažlivější než stejný dosažitelný bez překážek. Pro cíle tedy neplatí největší snadnost (ekonomie), která se přijímá pro prostředky.

Potřeby individua se nalézají ve stavu hladu, nasycení ev. presycení. A.Karstenová (Psychische Sättigung, Ps. Forschung 10, 1928, 142 - 154) u Lewina navodila u studentů experimentálně opakováním úkolů presycení. Takový úkol pak byl vykonáván s menšími nebo většími variacemi, s rozkladem na menší části (desintegrace celku) a objevovaly se chyby a únava. Když opakování stejné činnosti přibližuje k cíli, nastává nasycení. Záleží tedy na zařazení činnosti do celku. Nasycení se částečně přenáší na podobné činnosti. Jak rychle nastane nasycení, to závisí na druhu činnosti, hlavně jsou-li jednotky činnosti větší nebo menší, na tom, zda činnost je spíše periferní nebo centrálnější, osobnější (libá, nelibá nebo věnuje-li se jí více pozornosti). U periferních činností nastává nasycení později. Nasycení nastupuje nestejně brzy podle stavu osoby; dříve v menstruaci (A.Freund Ps. Forschung 13, 1930), s věkem se jeho nástup zpožďuje, ale u slabomyslných nastává později než u normálních individuí. Děti se věnují spíše činnosti s plným zájmem než dospělí, a proto se dříve nasatí. Také se u nich nasycení více přenáší na podobné úkoly. Kříží se tu několik závislostí. Th. Wolfová (Univ. Minnesota 1938) zjišťovala závislost nasycení na chvátě u situací soutěžení v souvislosti s úrovní aspirace dítěte. Obnovení potřeby po nasycení u nebiologických potřeb nebylo zkoumáno.

Předsevzetí, jež je jakoby-potřebou, se někdy zapomíná. To zkoumal u Lewina G.Birenbaum (Ps. Forschung 13, 1930, 218 - 285) a tvrdí, že tato potřeba je součástí většího souboru potřeb. Klesne-li jejich napětí uspokojením, zapomíná se i dílčí potřeba. (Sr. sliby učiněné v nouzi.)

Nejvíce následných studií vyvolal Lewinův výzkum aspirační úrovně (Anspruchsniveau, level of aspiration) zahájený experimentálně F.Hoppem (Erfolg und Misserfolg, Ps. Forschung 14, 1930, 1 - 62) a shrnutý Lewinem a spolupracovníky (Dembová, Festinger, P.Sears in J.McV.Hunt ed., Personality and the behavior disorders I, 333 - 378,

New York, 1944). Úroveň aspirace je stupeň nesnadnosti úkolu zvoleného jako cíl pro nastávající činnost. Jeden z motivů, které tu mají vliv, je snaha vyhnout se neúspěchu. (Později byl zkoumán i kladný motiv dosažení úspěchu.) Toho lze v příštím opakování úkolu dosáhnout zařazením úkolu do jiného rámce (Gould 1939, P.Sears, 1940, Festinger 1942) nebo racionalizací, tj. zdůvodněním, které neúspěch vysvětluje něčím jiným než vlastní akcí - např. špatným nástrojem (Hoppe, Gould). Jucknat (Ps. Forschung 22, 1937) a pak jiní zjistili, že změna aspirační úrovně závisí na intenzitě pocitu úspěchu nebo neúspěchu (přímo) a na poměrné obtížnosti předchozího úkolu. Při obtížných a středních úkolech po neúspěchu následuje pokles aspirační úrovně, jen při lehkých úlohách a slabém počtu neúspěchu vzestup. Po úspěchu následuje vzestup na všech úrovních obtížnosti, ale u snazších úloh větší a jen při slabém pocitu úspěchu u obtížného úkolu pokles. Na úroveň aspirace může mít zvětšující vliv soutěžení, realističnost soudu o vlastní schopnosti, (J.D.Frank 1935 Am. J. Ps. 47), znalost výsledků skupiny (Festinger 1942). Vliv úrovně aspirace v jednom úkolu na jiný úkol je tím větší, čím jsou úkoly podobnější a čím jsou zkušenosti z prvního úkolu ustálenější (Jucknat ibid.). Podle Escalonové (1940) se dá úroveň aspirace vyvodit z pravděpodobnosti úspěchu a neúspěchu, což označuje Lewin jako "potenci" budoucího (ale nyní uvědomovaného) úspěchu resp. neúspěchu. Odtud přešel Atkinson (J. exp. Ps. 46, 1953) k motivační teorii s expektancí, což s Lewinovým pojetím srovnali Siegel (1957) a Feather (1959).

Ekologie a sociální psychologie

Lewin dal podnět k založení oboru psychologická ekologie (kap. 8. knihy Feldtheorie 1963, sestavené ze 3 prací Lewinových z roku 1943). Jde o psychologický vztah individua a prostředí. V ekologii byly doposud vypracovány jen konkrétní studie. Také Lewin se věnoval konkrétnímu úkolu. Výzkumnému týmu iowské university byla položena speciální otázka "Proč lidé jedí to, co jedí", s praktickým účelem změnit jejich návyky vzhledem k válečné situaci. Byly interviewovány tyto soubory hospodyň: s vyšším, středním a nižším příjmem rodiny, Češky a černošky. Jídlo se dostávalo na stůl různými cestami, kanály, nejčastěji nákupem. Při nižším důchodu se více bere z vlastní zahrady (Češky nejvydatněji). Ten, kdo nakupuje jídlo nebo jeho suroviny, rozhoduje se na základě:

1. poznávací struktury (co je na trhu, co není, co je pro manžela, co pro děti, jak komponovat různá denní jídla - Češky nejvíce využívaly zbytků pro lunch, - jaký sociální význam má jídlo - např. rodina pohromadě - sám) a 2. motivace. Jde hlavně o tyto hodnoty: náklady, zdraví, chuť a sociální status. Dále tu jde o potřeby (podle denní a roční doby). Musí se překonávat překážky (obtíže dopravy, málo času na přípravu jídla). K zjištění konfliktů byly položeny otázky: kterých potravin jste se pro zdražení vzdala, kterých byste se při rostoucích cenách dále vzdala a kterých byste se vůbec nevzdala. Vzdání se masa představovalo největší citové příkoří. Dražota a menší dostupnost donutila hospodyně změnit hodnocení: co dříve nebylo jídlem pro nás, to se nyní připouští, zmenšuje se důraz na vhodnost tohoto či onoho pokrmu v určitém denním jídle, více byly zdůrazněny hodnoty zdraví, změnilo se sociální zařazení jídla (jedlo se více ve škole a v továrně). V obecné teorii má Lewin i poznámky sociologické. Ten, kdo ovládá vstup do kanálu přísunu, "vrátný", má rozhodující vliv na druhé, má moc.

Tento příklad ukazuje, že psychologickou ekologii je třeba pěstovat konkrétně,

což si vzal k srdci Lewinův žák Barker, který věnoval psychologické ekologii řadu výzkumů. Ekologické výzkumy se dějí převážně na hranici sociologie a psychologie.

Sociálně psychologická témata se u Lewina objevují nejprve jen v té podobě, jak dospělý je percipován dítětem a indukuje v jeho životním prostoru duševní síly, vytváří bariéry ap. Je to všechno v rámci individuálního životního prostoru, v monadě. Od r. 1935 se objevují Lewinovy články o menšinách, 1936 článek o rozdílech osobnosti v USA proti osobnostem v Německu. V r. 1938 vychází první zpráva o experimentu se sociálními klimaty. Pak počet Lewinových sociálně psychologických článků roste. V r. 1945 zakládá Lewin výzkumné centrum pro skupinovou dynamiku. Celkem uveřejnil 13 článků konkrétnějších (sebráno v knize *Resolving social conflicts* 1948). 11 teoretických pojednání bylo po jeho smrti opět vydáno pod názvem *Field theory in social science*, New York 1951 (ed. D. Cartwright). Z toho jsou podle názvu sociálně psychologické jen tři. Pojem sociální pole, který byl implicitně obsažen již v pojmu psychologického klimatu, je poněkud objasněn v úvodním článku nového časopisu *Human Relations* "Rovnováhy a změny v dynamice skupin" 1947, 1 vydávaného zmíněným výzkumným centrem. (Po smrti Lewinově bylo přeneseno z Massachusettské techniky do Michiganu. Časopis je spoluvydáván Tavistock Institutem v Londýně.) Zde konstatuje Lewin nejprve skutečnost sociálních jevů, nejsou to agregáty složené z individuálních jevů; to je u představitelů tvarové psychologie logické, ale překračuje jeho původní metodologický monadismus. Obdobně jako v psychologii individua, tak i v sociálních jevech platí, že jsou závislé na celku sociálního pole. A stejně jako ve své psychologii individua, pokládá i zde Lewin za nutné, zavádět vysvětlující pojmy, jichž případy se přímo nejeví, "intervenující proměnné", je třeba i zde rozlišovat "jev" a "skutečnost".

Na abstraktním případě chování manželů vychází Lewin 1. z toho, že se jejich společná situace jeví poněkud jinak manželovi a jinak manželce. 2. Z toho vyplývá chování, které je sociologickým datem. 3. Odtud opět plyne nová subjektivní percepce situace, manželova a jiná manželčina (trojkrok 1. 2. 3.). Ale tento postup se nedá uplatnit na mnohočlenných skupinách. Lze však postupovat stejně v případě interakce dvou, třebaš velkých skupin např. národů ve válce. Místo subjektivního světa dvou jednotlivých osob nastupuje tu odlišné chápání situace jedním a druhým národem (ovšem s některými shodami).

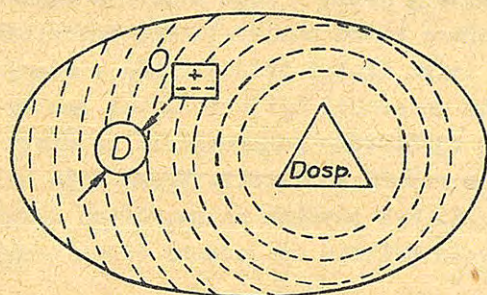
První zpráva o experimentu se sociálními klimaty vyšla v roce 1938. Na experimentu spolupracovali Lippitt a White. Bylo vytvořeno klima demokratické, autoritářské a liberální podle toho, zda vedoucí v klubu (mimo školní třídu) žákům v různých činnostech aktivně pomáhal nebo jim poroučel nebo je nechal být a reagoval jen na dotazy a žádosti. Jak na to reagovali žáci, bylo zjišťováno pozorovateli na místě a vedle toho to bylo doplněno interviewy se žáky, s rodiči a učiteli. Kromě toho byly některé situace vyvolány: 1. vedoucí se opozdil, 2. byl odvolán na neurčitou dobu, 3. cizí osoba vešla v této době do klubu a pronesla kritiku na jednoho člena skupiny a pak na celou skupinu.

Reakce na autoritativního vedoucího byly v jedné skupině agresivní, v jiné podrábívé a apatické vzhledem k vedoucímu. Když nebyl přítomen, poklesla v obou případech značně činnost. V této atmosféře byla zvýšená snaha vzbudit pozornost vedoucího hlavně u apaticky reagujících. V demokratické a liberální atmosféře byl postoj k vedoucímu důvěrný a přátelský. V apatické a demokratické atmosféře bylo nejvíc konverzace o prováděné činnosti, v atmosféře laissez-faire (liberální) nejvíc dotazů na vedoucího o informaci. Vzájemné přátelské vztahy byly v liberální a demokratické atmosféře stejné. V obou autoritativních atmosférách, agresivní i apatické, projevovali

členové vůči sobě navzájem víc agrese a podrážděnosti než v klimatu demokratickém a liberálním, kde se více obraceli na sebe navzájem s žádostí o pozornost a schválení a dávali více podnětů. V klimatu laissez-faire však byl výkon ze všech nejnižší; žáci byli aktivní, ale neproduktivní. Přítomnost či nepřítomnost vedoucího demokratického stylu neměla na činnost vliv, kdežto po odchodu autorativního vůdce se brzy přestalo dělat. Po skončení autorativního vedení propukla krátkodobě bouřlivá spontánní činnost. Experimentálně vyvolanou kritiku cizince zpracovali apatičtí z agresivního ovzduší jen vnitřně, kdežto agresivní zvýšenou agresí vůči druhé skupině a někdy vůči kritikovi. Demokratická atmosféra podporovala největší rozvoj individuálních rozdílů, autokratická (se submisí) nejmenší. Hoši dávali přednost demokratickému vedení, ale na druhém místě byli někteří pro autoritativní, jiní pro liberální.

Je třeba dodat, že tyto výsledky závisí i na tom, jaký je obvyklý způsob vedení. V námořnictvu byl později proveden obdobný experiment, v němž se autoritativní styl osvědčil proti druhým dvěma.

Morton Deutsch vyložil lewinovský polní přístup k sociální psychologii v Lindzeyově Handbook of Social Psychology 1954. V r. 1965 (ve spisu Deutsch and R.N.Krauss Theories in Social Ps., Basic Books, New York-London) věnuje opět jednu kapitolu polní teorii v sociální psychologii. Na Lewinovy pokusy o náhradním úkolu navazují experimenty, které ukazují, že při kooperaci má splnění vlastního úkolu některým jiným členem skupiny značnou náhradní hodnotu (Lewisová, J. exp. Ps. 34, 1944), při soutěžení si každý dělá pro sebe a obtížněji se vyvíjí dělba práce (Deutsch, Human Relations 1949, 2, o spolupráci a soutěžení). Lewin použil pojem kognitivně nestrukturované situace ve své studii o adolescentovi (1939), O menšinách (1935), Barker, Wright a Gonick (1946) na čerstvě tělesně postižené. Sociálně psychologický význam má Lewinův pojem pole moci jedné osoby nad druhou, které popsal Lewin (1931) nejprve tak, jak se jeví moc dospělého v životním poli dítěte. Tento pojem moci definovaný jako převládající a jednostranný vliv ve vztahu dvou osob nebo osoby a skupiny ap. přešel nejen do prací Lewinových žáků, ale do americké sociální psychologie vůbec. Zprostředkoval to jmenovitě Cartwright. Vydal mj. sborník Studies in Social Power, Ann Arbor, Mich. 1959. Sociální vliv zkoumal experimentálně již v Berlíně Wiehl (citovaný u Lewina 1935). Předmětem výzkumu byla moc cizího člověka, který vstoupil do životního prostoru dítěte (obr. 4). Tato moc roste se zmenšující se vzdáleností od

- D dítě
- Dosp. dospělý
- O objekt
- siločáry vlivu dospělého
- > dospělým indukovaný vektor odpuzování předmětu
- vektor původního přitahování předmětu
- + kladná valence

Obr. 4

dítěte. Podobné závislosti zjistil Waring a spol. 1935 a J.D.Frank (J. gen. Ps. 30, 1944) u studentů. Lewinův žák Lippitt s několika spolupracovníky zkoumal 1949 - 1952 duševní náказu. Do sociální psychologie patří i pojem duševního klimatu, vzbuzeného vedoucím skupiny. Je rozdíl mezi chováním, které je indukované přítomností dospělého a spontánním chováním, jak to zkoumají mj. D.Mc Gregor v průmyslovém vedení, J. Consult Ps. 8, 1944, L. Coch a J.R.F.French jr. v Human Relations 1, 1948.

Výzkumem skupinové dynamiky se zabývali více Lewinovi žáci a pokračovatelé než Lewin sám. Využili mj. Lewinova poznatku, že daný stav ve skupině je kvasistacionární rovnováhou. Lewinovi žáci nebudovali velkou teorii, ale věnovali se podrobněji dílčím úsekům sociální psychologie, a to samostatně, jako např. Festinger a Deutsch.

Lewinův vliv v psychologii byl velký. Soustředil kolem sebe mnoho spolupracovníků. Jednotlivé jevy jím ponejprv zkoumané byly podrobeny dalším experimentům a jsou nadále předmětem pozornosti psychologů (typy konfliktů, rigidita, tenze nedokončených úkolů, úroveň aspirace, sociální klima aj.). Jeho teorie jako celek však je málo přijímána. V Americe odporuje behavioristickému pojetí. J.S.Brown a N.E.Miller zkoumali Lewinovy typy konfliktů behavioristicky (1944). Jeho vliv a vliv tvarových psychologů se dá prokázat na některých kognitivních teoriích motivace, které jsou přece jen něčím novým.

Hlavní spisy Kurta Lewina

Der Begriff der Genese in Physik, Biologie und Entwicklungsgeschichte: eine Untersuchung zur vergleichenden Wissenschaftslehre, Berlin 1922

Vorsatz, Wille und Bedürfnis, Ps. Forschung 7, 1926, 294 - 385

Die psychologische Situation bei Lohn und Strafe, Leipzig 1931

A dynamic theory of personality (selected papers), New York - London 1935

Principles of topological psychology. New York - London 1936

The conceptual representation and the measurement of psychological forces. Contrib. Ps. Theory I, 4, 1938, Durham, Duke Univ. Press.

Lewin K., Lippitt R. and White R.K.: Patterns of aggressive behavior in experimentally created "social climates" J. soc. Ps. 10, 1939, 271 - 299.

Barker R., Dembo T., and Lewin K.: Frustration and regression: an experiment with young children. Un. Iowa Stud. Child Welfare 18, 1, 1941.

Field theory of learning. Yearbook National Society Stud. Educ. 41, 1944, 215 - 242.

Lewin K., Dembo T., Festinger L. and Sears P.:

Level of aspiration. In Hunt J.McV. ed.: Personality and the behavior disorders, New York 1, 1944, 333 - 378.

Behavior and development as a function of the total situation In Carmichael ed.: Manual of Child Ps. New York 1951, 791 - 844

Frontiers in group dynamics, Human Relations 1, 1951, 5 - 41; 143 - 153

Resolving social conflicts (selected papers on group dynamics), New York 1948.

Field theory in social science (selected theoretical papers) New York 1951.

PSYCHOANALÝZA

Psychoanalýza je psychotherapeutická metoda vynalezená a propracovaná Sigmundem Freudem. Zakládá se na jistých teoretických představách o vzniku a dynamice neuróz. Freud je rozšiřoval postupně na celou soustavu psychologie motivace a osobnosti. Vedle toho se pokusil o výklad různých kulturních jevů a vzniku civilizace vůbec. Psychoanalýza je tedy i teorie, jejímž východiskem bylo učení o neurózách, ale s nároky na obecnou platnost pro normální duševní vývoj a dynamiku.

Život Freudův.^{x)} Freud (1856 - 1939) se narodil na Moravě v Příboře v židovské rodině a po celý život se hlásil k židovství, ne ovšem k židovskému náboženství. Jeho otec obchodoval, ponejvíce s vlnou. Podle Jonese "zdědil" od otce smysl pro humor, chytrou skepsi nad proměnlivostí osudu, zvyk vyvrcholit naučení židovskou anekdotou, liberálnost a volnomyslnost a smysl pro manželství. Od matky, kterou si vzal ovdovělý otec, zdědil vášnivost, kterou zval sentimentalitou. Byl prvorozený a byl předmětem zvláštní lásky a pýchy matčiny. Jeho stará chůva byla Češka a katolička a poučovala ho o nebi a pekle. Otec mu ztělesňoval autoritu a omezování, matka lásku, ač není důvod předpokládat, že by otec byl přísnější než otcové bývají. Jeho prvním společníkem ve hrách byl jeho synovec, který byl o rok starší a byl tedy silným soupeřem. Sigmundovy vztahy k němu byly ambivalentní a odtud později odvozoval, že "po celý život měl potřebu intimního přítele a nenáviděného nepřitele". (Jones dosah tohoto Freudova rysu zmírňuje.) Na narození sourozence, sestry, reagoval nevraživě a oblíbil si až další sestru. Jako nejstarší syn své matky měl v dospělosti pocit odpovědnosti za své příbuzné a přátele. Když mu byly tři roky, rodina se z Příboře odstěhovala do Lipska a o rok později do Vídně, kde Freud zůstal téměř do konce života. Jones vykládá i první vzpomínky Freudovy a předpokládaný vliv těchto událostí na jeho povahu. Freud od dětství miloval knihy. Vystudoval gymnasium jako primus v 17 letech. Jeho vynikající inteligence se projevovala již od dětství; kromě toho byl značně nadán pro jazyky. Antisemitismus, který byl ve Vídni rozšířen, nedovolil mu, aby se trvale nadchl pro německý nacionalismus. V dětství měl i vojenské záliby a později obdivoval velkého vojevůdce Semitů Hanibala. Po maturitě si zvolil medicínu jakožto nejčastější židovské povolání (kromě práva, na která přechodně pomýšlel pod vlivem přítele), bez vnitřního sklonu k ní, ale pod dojmem Goethovy stati "Příroda". Jeho hlavní zájem se týkal lidských problémů, ne fyzických nemocí.

x) Nejdůkladnější životopis Freudův napsal jeho žák Ernest Jones: Sigmund Freud, Life and Works, London I. 1953, II. 1955, III. 1957. Vydání zkrácené L. Trillingem a S. Marcusem vyšlo 1961 v Basic Books, New York. Freud sám psal "O psychoanalýze" 1910 v Amer. J. of Psychology 21, pak "Zur Geschichte der psychoanalytischen Bewegung" Wien 1914, ve sborníku These eventful years, London and New York 1924 a posléze ve sborníku "Die Medizin der Gegenwart in Selbstdarstellungen" IV. 1925 (česky O sobě i psychoanalýze, Praha, 1936 s překladem doplnků z r. 1935). Nechtěl, aby byl psán jeho životopis, poněvadž psychoanalýzu samu pokládal za to, co má význam pro budoucnost. Tak i v uvedených historických statích je nejvíce pozornosti věnováno vzniku a vývoji jeho učení. Jen v poslední z citovaných prací je o něco víc osobního. Některé osobní věci na sebe Freud prozradil v knize "Výklad snů". Jones měl k dispozici významné části Freudovy korespondence a svědectví současníků.

Sám to vyvozuje z toho, že se v dětství zhloubal do biblických dějin. Silný sklon ke spekulaci nemilosrdně potlačil a seznamoval se s Darwinem a lidskou biologii. Pěstoval v sobě intelektuální kázeň, která mu nebyla vrozena. Věda a poznání se mu staly nejvyšší hodnotou. Brzy se dostal na universitě ke vědě a to v Brückově fyziologické laboratoři. Přísný Brücke byl zaměřen fyzikalisticky, deterministicky, nevitalisticky a evolucionisticky. První Freudovy práce u Brücka se týkaly nervové histologie. K fyziologickým pokusům sklon neměl. Během jednoleté vojenské služby (byla to pouhá nuda ve vojenské nemocnici) přeložil knížku J.S.Milla. V ní se seznámil s Platonovým učením o vzpomínání duše na dřívější život (anamnesis). Na universitě pociťoval antisemitismus výrazněji než dříve. Jako promován doktor (1881) byl by rád zůstal u vědy, ale Brücke mu radil, aby nezůstával u něho jako špatně placený demonstrátor. Otec přišel o kapitál ve vídeňském krachu 1873. Starší přítel Freudův, lékař Josef Breuer mu poskytoval půjčky. Roku 1882 nastoupil lékařskou praxi ve Všeobecné nemocnici. Zde prošel krátce různými obory, posléze zakotvil na oddělení nervových nemocí a stal se dovedným diagnostikem organických nervových onemocnění. Začal experimentovat s kokainem, ale definitivní průkaz jeho anestetického působení podal jeho kolega Koller, což Freuda dlouho mrzelo. Roku 1885 mu byla udělena docentura pro neuropatologii (byla to tehdy docentura soukromá, právo přednášet bez platu od státu) a stipendium do Paříže. Zde se seznámil se slavným neurologem Charcotem, který navozoval v hypnóze obrny a kontraktury stejné jako u hysteriků. Po návratu z Paříže ve Vídni neměl Freud úspěch s hlášením Charcotova názoru, že hysterií může onemocnět i muž. Na podzim roku 1886 zahájil ve Vídni lékařskou praxi a oženil se s dívkou, se kterou se před 4 lety zasnoubil. (Napsal jí v těch letech víc než 900 dopisů.) Byla to vášnivá a hluboká láska, která v době čtyřletého zasnoubení prodělala i krize ze žárlivosti a z jiných konfliktů. Freud byl založen neobyčejně monogamně. Celkem měli šest dětí. V prvních dobách manželství měli mnoho finančních starostí i s vydržováním příbuzných. Několik let po sňatku dosáhly vrcholu jeho neurotické obtíže. Snad i jeho celoživotní migréna byla neurotická; určité byly neurotické zažívací poruchy a občas též špatné nálady a pocit obzvláštní únavy. Přesto jej neopouštěla důvěra v konečný úspěch, ve velký vědecký objev. Jeho přáteli byli jednak mužové starší než on, především Breuer, jednak "Svaz" vrstevníků, který se scházel jednou týdně v kavárně; někteří jeho členové mu byli zvláště blízcí. I jako praktik se věnoval vědě, zatím ještě také histologii. Vedle toho měl široké zájmy o uměleckou literaturu a starožitnosti, ne však o hudbu. Velmi miloval cestování, ale trpěl úzkostí před cestou (Reisefieber). K Anglii měl sympatie, kdežto Paříž si přes delší pobyt neoblíbil.

Studium u Charcota přivedlo Freuda k tomu, že začal léčit své pacienty hypnózou. Slyšel rovněž o úspěších lékařské školy v Nancy (Liébault, Bernheim) a zajel si tam v r. 1889. S neurologickým bádáním se rozloučil pracemi o mozkových obrnách, nejprve u dětí (společně s přítelem O. Rieem 1891) pak o jiných mozkových obrnách 1893, poté o obrnách napsal ještě obsáhlý souhrn do Nothnagelovy lékařské encyklopedie, a teoretickou knihou "K pojetí afasie" 1891, kde kritizuje úzce lokalizační pojetí. Tato kniha zapadla, ač anticipovala pozdější nálezy.

Josef Breuer (1842 - 1925), známý vídeňský praktik i vědec, rovněž žid, ošetřoval v letech 1880 - 82 hysterickou pacientku hypnózou. V hypnóze objevila souvislost mezi svými příznaky a zážitky, které byly jejich příčinou. Byly to většinou afekty, potlačované u lože dlouho nemocného otce. Breuer sdělil tento případ svému mladšímu příteli Freudovi teprve po letech. (Jeho žena žárlila na pacientku a tak léčba byla přerušena. Tato pacientka se pak stala jednou z prvních organizátorek sociální péče

a ženské emencie.) Freud ihned převzal Breuerovu metodu, zvláště když zjistil, že pouhá hypnóza má omezený léčebný účinek. Pierre Janet (1859 - 1947) začal od 1889 publikovat vysvětlení hysterických příznaků traumatickými dojmy ze života. (Později se Janet zalekl pojmu nevědomí a prohlásil, že to je jen fráze.) Freud využíval proto Breuera, aby neváhal s publikací svých výsledků. To se stalo v předběžném sdělení 1893 a v knize Studie o hysterii 1895. Breuer, jemuž patří větší podíl na této knize, nazval tento způsob léčení odreagováním afektů, které působí poruchy, dokud jsou tísněny v nevědomí, katharsí (očistou). Chorobný příznak je přeměněnou formou energie, která by se normálně vydala v afektu.

V letech 1892 až 1895 se postupně vyvinula vlastní Freudova metoda volné asociace.

Od této doby je život Freudův převážně historií psychoanalytického učení a později i hnutí. Ještě před vyjitím společné knihy "Studie o hysterii" 1895 se skončila spolupráce Breuerova s Freudem a přátelství ochladlo. Breuer se zarazil před odporem, který jejich kniha vzbudila. Hlavně však nebyl nakloněn psychologickému výkladu a zejména sexuální etiologii neuróz, na kterou Freud narazil.

Jeho nejbližším přítelem se pak stal berlínský lékař Wilhelm Fliess (1856 - 1928), který objevil souvislost mezi podrážděním nosní sliznice a menstruací a pokoušel se dokazovat všeobecnou periodicitu v přírodě (i mužskou periodu). Freud převzal od něho myšlenku, že každý lidský organismus má vrozené dispozice obojpohlavní, mužskou i ženskou. Tuto myšlenku rozvedl psychologicky, ale podivným způsobem Otto Weininger (1880 - 1903) v kdysi velmi populární knize "Pohlaví a charakter" (1903). Fliess pak vyčítal Freudovi, a to právem, že Freud dotud neuveřejněnou jeho ideu bisexualitu zprostředkoval Weiningerovi, který ji vydával za svou originální. Přátelství Freudovo s Fliessem trvalo od r. 1887 do r. 1902 a po rozchodu s Breuerem bylo zvláště intenzivní, jak o tom svědčí rozsáhlá korespondence. Rozchod byl trpký.

V letech devadesátých se stupňovala u Freuda neuróza (krajní změny nálad, záchvaty smrtelné úzkosti a úzkost z cestování vlakem). Podezření na srdeční chorobu se nepotvrdilo. Posléze se rozhodl r. 1897 Freud, že podrobí sebe sama psychoanalytické proceduře, což provedl ve 3 letech. Již od r. 1895 příležitostně analyzoval některé své sny. I po skončení důkladné psychoanalýzy sebe sama věnoval po celý život půl hodiny před spánkem sebeanalýze.

Koncem 19. století (s datem 1900) vyšla Freudova kniha "Výklad snů". Vzbudila v té době málo opravdové pozornosti, vyvolala podle slov autora "spíše ohromení než osvětlení". V roce 1905 vydal Freud menší spisek "Tři úvahy o sexuální teorii", který má stejný základní význam pro jeho učení jako Výklad snů. Mezi tím publikoval populárnější "Psychopatologii všedního života" a složitější "Vtip a jeho vztah k nevědomí" (1904).

Od počátku 20. století mizela postupně Freudova izolace a vznikl úzký kroužek psychoanalytiků ve Vídni, jinak trvale odmítavé. Za to měly Freudovy ideje kladný ohlas v Británii a ve Spojených státech amerických. Brzy na to Freudovy názory získaly pozornost význačných švýcarských psychiatrů Eugena Bleulera (1857 - 1939) a mladšího C.G. Junga (1875 - 1961). Ziehenův termín "komplex" vnesl do psychoanalýzy Jung. Ve Vídni byli Freudovými stoupenci zejména židé. Psychiatr Otto Gross ze Štýrského Hradce byl v Rakousku prvním známějším stoupencem psychoanalýzy. Jeho pojem primární a sekundární funkce (1902), který dodnes patří do teorie temperamentu, je poněkud podobný Freudovu rozlišení primárního a sekundárního procesu z výkladu snů. V r. 1908 se sešlo již 42 stoupenců (ne vždy trvalých, ale polovina prakticky léčila

psychoanalytickou metodou) na jeden den v Salzburgu, bylo předneseno 9 referátů a založeno první periodikum Ročenka pro psychoanalytické a psychopatologické bádání. Následující rok navštívil Freud a Jung Spojené státy na pozvání Hallova, který se dočasně psychoanalýzou nadchl. R. 1910 byla na sjezdu v Norimberku založena Mezinárodní psychoanalytická asociace, která existuje dodnes. Freud byl uznávaným vůdcem, ale brzy se objevily osobní, národní i věcné spory. Založením dalšího periodika, měsíčníku Zentralblatt für Psychoanalyse, byly uspokojeni hlavní videnští stoupenci Adler a Stekel. Bleuler se stáhl ze spolupráce s Freudem, Jung, kterému byl Freud velice nakloněn, se rovněž názorově rozešel s Freudem, když odmítl pojem sexuálního libida a incestní přání prohlásil za pouhé symboly (osobní rozchod nastal až 1913). V téže době (1911) se odtrhl od psychoanalýzy Adler. Počet organizovaných psychoanalytiků, kteří se každoročně scházeli, překročil tehdy stovku. R. 1912 byl založen časopis "Imago" (název jednoho románu Spittelerova), věnovaný kulturním aplikacím psychoanalýzy. Němečtí psychiatři (Ziehen, Jaspers, Bumke, Aschaffenburg aj.) nyní již neignorovali psychoanalýzu, ale potírali ji. Doživotním stoupencem Freudovým zůstal ve Švýcarsku protestantský farář Pfister. Vyměnili si mnoho dopisů. Švýcarský psychoanalytik Rorschach, světoznámý svou diagnostickou metodou, zemřel v 38 letech; napsal psychoanalytickou studii o dvou sektářích.

Ve válce se zmenšil počet Freudových pacientů a byly znesnadněny mezinárodní styky. Konal se však přece v Budapešti 5. mezinárodní psychoanalytický kongres za kusé účasti. Jeho zajímavostí bylo, že se na něj dostavili představitelé vlády rakouské, uherské a německé. V armádě totiž zjistili, jak je důležitá psychoterapie válečných neuróz. K jejich léčení se často užívalo drastických metod, zvláště velmi silného elektrického proudu. Mělo to dohru i po válce. Freud byl požádán o dobrozdání o této léčbě a utkal se s psychiatrem Wagner-Jaureggem, který pokládal všechny válečné neurotiky za simulanty.

"Přednášky k uvedení do psychoanalýzy" vyšly ve válce jako kniha (1917). V letech 1920 - 1926 publikoval Freud několik významných knih, které dovršují psychoanalytickou teorii. Pak kromě menších prací psal i o obecnějších otázkách kultury. Největší jeho prací z poslední doby je kniha o Mojžíšovi.

V r. 1919 bylo založeno mezinárodní psychoanalytické nakladatelství ve Vídni, které za 20 let svého trvání vydalo kolem 150 knih a vydávalo 5 časopisů. Psychoanalytické hnutí se šířilo a stávalo se v primitivní podobě i populární. Freud začínal být světoznámým.

V r. 1923 se ukázala u Freuda rakovina horního patra a čelisti. Po zbývajících 16 let života byl mnohokrát operován a měl v ústech velkou protézu, se kterou bylo obtížné mluvit a která působila svým tlakem stálé bolesti. I za těchto podmínek pokračoval v analýzách a napsal několik knih. Po anšlusu Rakouska 1938 se Freud s těžkým srdcem rozhodl vystěhovat do Londýna, což mu nacisté po intervenci amerických vyslanců dovolili. Usídlil se v Londýně na počátku května. V zimě se zhoršila rakovina katastrofálně a v září 1939 zemřel.

Freud se posmívá tomu, že jasnovidný grafolog Schermann o něm na základě písma prohlásil, že jde o domácího tyрана. Tím Freud naprosto nebyl. Ale jako hlava psychoanalytického hnutí si počínal velmi autoritativně. Na svých názorech setrval s neobyčejnou tvrdošíjností. Rozchody různých spolupracovníků s Freudem se však většinou nedají převést na osobní rozpory, které se vybíjely často nepříjemně. Ve vědě neobstojí ani sebevětší autorita. Freudovo učení - ač to bývá popíráno - tvoří velmi souvislý a propracovaný celek, a takovéto systémy jsou těžko nahraditelné jiným

systémem, i když je známo, že plně nevyhovují. Vedle neústupnosti tvůrce této soustavy, která mu umožnila hájit i velmi nepříjemné objevy, přistoupil tedy i konzervatismus následovníků k tomu, že se mluví o ortodoxní psychoanalýze. Odpůrci jim mnohdy vytýkají, že si ponechali nedůtklivost svého Mistra.

Psychoanalytická metoda

Základem psychoanalytické metody je volná asociace. Zprvu to nebyla asociace zcela volná, nýbrž podporovaná hypnózou, sugescí, naléháním a otázkami. U případu pacientky léčené hypnózou, publikovaného 1892, se setkal Freud s erotickým zájmem pacientky o terapeuta. Při probuzení z hypnotického spánku její objala, což si vysvětloval jako přenos z jiné osoby. Hypnóza - jak prohlásil mnohem později - zakrývá jevy přenosů citů pacienta na lékaře, ale i odpor k objasnění. Někdy účinky hypnotické léčby zmizely, jakmile pominul citový vztah k terapeutovi. Hypnózy se vzdal také proto, že ne všichni pacienti se dali hypnotizovat hluboce. U jedné pacientky tohoto typu zkusil r. 1892 novou techniku: pacientka se měla soustředit na jeden symptom a pokoušet se vybavovat všechny vzpomínky, které by s ním mohly souviset. Pacientka měla nápad, který pokládala za nepřislušný k věci. To přivedlo Freuda k pokynu, aby sdělovala každý nápad, ať se zdá jakkoliv bezvýznamný, nedůležitý nebo ať je i velmi nepříjemný. Přesto se to dělo s naléháním. Pacientka ho jednou pokárala, že tím přerušuje tok jejích myšlenek. To jej vedlo k vyloučení naléhání. Ale ještě 4 roky léčil i hypnózou.

V knize Studie o hysterii vydané 1895 společně s Breuerem je Freudova kapitola o psychoterapii počátkem psychoanalytické metody. Termín psychoanalýza užil Freud poprvé v publikaci z r. 1896. Jones uvádí fakta, která podmínila objev metody volné asociace. Vidí to především v tom, že Freud dával přednost pozorování před aktivním zasahováním, za druhé v tom, že Freud zastával determinismus; ten podle něho ovládá i volný proud představ a myšlenek, který tedy není nesmyslný. Dále objevil odpor pacientů k vybavování nepříjemných vzpomínek; asociace však kroužily kolem nich, dříve než došlo k jejich vybavení. Freud, který rád četl Borna, četl jistě i jeho esej "Umění stát se originálním spisovatelem ve třech dnech" (1823). Záleží to v zapisování každé myšlenky, která člověku napadne. Freud toto pojednání zapomněl, ale jeho vliv na vznik psychoanalytické metody označil za pravděpodobný.

Freud charakterizuje psychoanalytickou metodu takto: Pacient se rozhodne, že analytikovi poví všechno, co ho napadne, když se vzdá jakékoli úmyslné představy řídící asociace, a že nepovolí kritickým námitkám (že je to nedůležité, že to nepatří k věci, že je to nesmyslné, neslušné, indiskrétní, trapné). Samozřejmě se očekává od pacienta upřímnost založená na důvěře v analytika. Ale i když analyzand slíbí, že toto pravidlo bude dodržovat, přece se proti němu vždy prohřešuje. Odpor proti volné asociaci se jeví jmenovanými námitkami, ale také tím, že právě to, co je vytěsněno, jej nenapadá. Analytik naslouchá proudu asociací volně bez soustřeďování pozornosti určitým směrem. Při nepatrném odporu uhodne, kolem čeho nápady pacientovy krouží; při větším odporu, při vzdalování se od tématu, pozná povahu tohoto odporu a sdělí ji pacientovi. Postup nápadů určuje však pacient. Tak uplatňuje analytik vykladačské umění. Na základě dalších zkušeností pojednal Freud o různých druzích odporu.

Psychoanalytická metoda je svou jednou stránkou, totiž volnými asociacemi pacienta, zcela nezávislá na nějaké teorii. Naproti tomu výklad, který analytik podává, se opírá o zobecněnou zkušenost o podobných případech i o odporu a o dosavadní znalost pacientových duševních procesů. Zčásti jde o jednoduchý intelektuální úkol

jako při čtení mezerovitého textu, zčásti zřejmě o složitější činnost, kterou bychom z nedostatku lepšího názvu označili jako intuitivní. Psychoanalytická metoda se zásadně liší od metody sugestivní, i když v ní dochází k sugescím. Freud (1937) nazývá návrhy výkladu, které analytik předkládá analyzovanému, konstrukce; jsou to hypotézy. Analytik nepřemlouvá, nevyslovuje tvrzení jako autorita. Podává-li nějakou interpretaci, nevzdává se ovšem hned, jestliže ji analyzand odmítne. Ale některé jeho výklady se prostě neosvědčí, analyzovaný na ně nereaguje; buď proto, že nejsou správné, nebo že jeho odpor k nim je příliš velký. Postoj pacienta k analytikovi nemá být tedy postoj k autoritě, nýbrž, jak Freud praví, blahovolná skepse, která neodmítá výklady předem.

O víc než půlstoletí později bylo podniknuto mnoho výzkumů o tom, zda teoretické stanovisko psychoterapeuta nemá vliv na nápady pacienta. Terapeut totiž provádí výběr mezi nápady tím, že se k nim vyjadřuje, že je ocěňuje podle důležitosti. Taková závislost skutečně existuje. Přehnaně řečeno terapeut slyší od svého pacienta to, že očekává, co bude slyšet. Pro ověření různých teorií, jež jsou základem psychoterapie, je to věc nemilá. V praxi proti tomu stojí smysl terapeuta pro skutečnost, která se nedá zavést předem pojatými názory. Volné asociace analyzovaného však poskytují dosti konkrétního materiálu, který umožňuje pronikat v analýze hlouběji.

Freud zároveň objevil význam přenosu. V každé analýze vznikne, aniž se analytik o to přičinil, intenzivní kladný, ale i záporný citový vztah analyzanda k němu, který nelze vysvětlit jeho reálnou přitažlivostí nebo duševním spřízněním. Tento citový vztah se vyskytuje v životě i jinde, třeba ve vztahu k lékaři, ošetřujícím fyzickou nemoc. V psychoanalýze jej však Freud učinil předmětem pozornosti. Přenos působí nesnáze, ale může se stát nejmocnějším nástrojem dalšího postupu analýzy jednotlivce. Nepřesáhne-li tento kladný citový vztah míru, se stává nositelem vlivu lékaře a je i nástrojem sugescí. Je-li vášnivý a má-li negativní složky, které jsou pravidelně přítomny, stane se naopak hlavním nástrojem odporu k přijímání výkladů a odhalování vytěsněného. Proto analytik ukazuje pacientovi, že nejde o původní vztah k reálné osobě, nýbrž o přenesení z jiných, dřívějších objektů lásky a nenávisti. Nakonec se tato těsná vazba k osobě analytika zruší. Vyléčený pacient si uchovává kladný vztah ke svému analytikovi, ale není na něm již závislý. Analytikovo ovládání přenosu je nejobtížnější a nejdůležitější částí psychoanalytické techniky.

Sexuální původ neuróz

Hned v počátcích své psychoterapeutické činnosti narazil Freud na sexuální původ neuróz. Objevil jej nejprve u neurasteniků (dráždivá únavnost); dotazy, které byly neochotně odpovídaný, zjistil u nich nedokonalé sexuální uspokojování. Dále zjistil sexuální etiologii a úzkostné neurózy, kterou vyčlenil z obecného názvu neurasthenie jako zvláštní chorobu (záchvaty úzkosti nebo jejich ekvivalenty), a to pohlavní vzrušování, které nedocházelo plného uspokojení: coitus interruptus, ne zcela úplné vzrušování nebo pohlavní abstinence. Zároveň upozornil na společné vegetativní jevy při úzkosti a souloží. Dnes se tyto dvě formy neurózy neodddělují od ostatních, jako činil Freud (pod názvem aktuální neurózy) a vykládají se často jako psychogenní. Ale výskyt neurasthenických příznaků z pohlavního předráždění a záchvatů úzkosti z pohlavní frustrace je dobře známý. Freud nepopíral existenci psychických konfliktů a neurotických komplexů u neurasthenie, ale za rozhodující příčinu považoval i později tělesné (chemické) změny, které se vymykají přímému psychickému pů-

sobení. Připustil rovněž, že úzkost může být výrazem jakéhokoliv nahromadění fyzické (vegetativní) tenze; je to původně reakce na překážku v dýchání.

V pojednání "Obrana neuropsychos" z r. 1894 vyslovil názor, že příčinou hysterie u žen jsou sexuální představy, které osoba zamítá jako nepřijatelné, což zobecnil v následujícím roce na všechny hysterie, i mužské. Ve francouzském článku z r. 1896 polemizoval se stanoviskem, že podstatou neurózy je dědičná zátěž. Na základě 13 analyzovaných případů tvrdil, že příčinou hysterie je traumatické svedení děvčete k sexuálnímu zážitku před dospělostí, a to zpravidla ve věku 3 až 4 roky; po 8. roce nepůsobivá takovýto zážitek neurózu. V 6 případech nutkavé neurózy zjistil rovněž sexuální zážitky v dětství, ale příjemné a aktivně agresivní, čemuž patrně předcházelo pasivní svedení. Ve vídeňské Společnosti pro psychiatrii a neurologii narážily tyto myšlenky na naprosté odmítnutí. Jednou námitkou bylo, že pacienti sdělovali výmysl; na to Freud odpovídal, že s tím je v rozporu nesmírný odpor pacientů k vyličení scén svedení.

V přednášce z r. 1898 poprvé prohlásil Freud, že dětská sexualita je obvyklým jevem. Mezitím přišel na to, že scény svedení sdělované neurotiky, jako zneužití malého děvčete otcem, jsou vskutku většinou neskutečné; bývají to dětské fantazie, fiktivní traumata. V těch případech, kdy se skutečně jednalo o svedení, byly svědci většinou starší děti. Ale v nevědomí se nerozlišuje mezi skutečností a fantazií. Psychická realita má tu stejný význam jako skutečná realita.

Sexuální původ neuróz a dětská sexualita byly v té době pramenem největšího odporu proti Freudově teorii. K těmto tvrzením byl doveden zkušeností. Sexualita nebyla jeho primárním zájmem výzkumu (jako u H. Ellise), ani neměl zálibu v konverzaci o ní. Není rovněž na místě přisuzovat zvláštní zaujetí sexualitou jeho pacientům, jak si to vymyslel u nás např. E. Rádl. Pochybnosti budilo předpokládání sexuálního traumatu tam, kde se ve vědomí nic podobného nejevilo. Jak se Freud přesvědčil, byly příslušné vzpomínky vytěsněny do nevědomí. Janetovu teorii hysterie jako projev vrozené snížené duševní tenze (energie) - dnes již nevzpomínanou - výslovně odmítl.

Dynamické nevědomí

Pojem nevědomí byl v té době běžný. Přesto však akademická psychologie byla většinou definována jako věda o vědomí. Romantikové viděli v nevědomí zdroj tvořivosti. Schopenhauer pokládal za zdroj duševna nevědomou "vůli", vlastně pud. Filosof Eduard von Hartmann v knize "Filosofie nevědomí" (1. vyd. 1869 a mnohokrát poté) byl nejznámějším systematikem této ideje. Podle Nietzsche probíhá větší část myšlenkové činnosti mimo vědomí. Obsah ideje nevědomí byl však u různých filosofů různý. Každý rakouský gymnasista, tedy i Freud, byl seznámen v hodinách psychologie s Herbartovým pojmem nevědomých představ. Kterákoliv představa se může ocitnout pod prahem vědomí a odtamtud se snaží opět dostat se nad tento práh, v čemž jí spřízněné představy pomáhají, protivné představy brání. V tom je jeden pramen Freudova pojmu (dynamického) nevědomí. Rozdíl mezi nevědomím Herbartovým a Freudovým je ten, že Freud určité kvalifikuje duševní jevy, které zahánějí představy do nevědomí, vytěsňují je z vědomí. Jde o představy, přesněji: citová a snahová hnutí, budící odpor našeho já, jako ty, které budí hnus, stud, strach, snižují sebevědomí ap. Tak jako se vyhýbáme ve svém okolí tomu, co by vzbudilo tyto nepříjemné afekty, vyhýbáme se i vlastním hnutím, která by tyto afekty vyvolala. Ale vyháněná hnutí jsou původně libá nebo směšují k dosažení libosti. Proto vzniká konflikt mezi tendencí oddat se jim a tendencí

opačnou, odstranit je z vědomí a tím i z působení na jednání.

V hysterii se projevují vytěsněné tendence v podobě tělesných symptomů (konverze), v nutkavé neuróze vstupují pozměněny opět do vědomí, ale setkávají se tu s odporem.

Co působí, že některé tendence jsou vytěsněny z vědomí? Je to já, které zavrhuje ze strachu, studu, hnusu nebo duševní bolesti. Obrana já proti zamítaným sklonům se v neuróze plně nezdaří, takže do vědomí pronikají "odnože" vytěsněných sklonů. Neurotické symptomy jsou pak kompromisem mezi pudem a odporem proti němu. I tento původně vědomý odpor může být pro svou nepříjemnost vytěsněn, např. zmizí z vědomí výčitky svědomí. V nutkavé neuróze může být původní afekt přemístěn od původního zážitku, takže např. výčitky týkající se sexuální události jsou pociťovány jako výčitky svědomí se zcela jiným předmětem. Jindy se změní původní afekt, např. výčitky v úzkost. V ještě jiné formě se stane obrana proti vytěsněným impulsům nutkavou (např. stálé umývání).

Na rozhodujícím významu sexuálního traumatu v dětství pro vznik neurózy od té doby Freud trval. Zjistil však, že žádná hysterie nevzniká z jediné zkušenosti. Vytěsnění v dospívání nebo v dospělosti předpokládá prvotní vytěsnění v raném dětství. Na podporu významu duševních traumat v dětství se dá uvést, že děti, zejména před školním věkem, jsou psychicky zranitelnější než dospělí. Sexuologové zjistili kromě toho, že postoj člověka k sexualitě (např. pociťuje-li ji jako něco hříšného nebo něco, o čem se nemá mluvit) se utváří již v době předškolní po 3. roce na základě postojů blízkých osob.

Výklad snů

Roku 1900 (vlastně již koncem předchozího roku) vyšla Freudova kniha "Výklad snů". Freud měl patrně již od dětství zájem o sny. K analýze snů byl veden jednak tím, že sny pacientů byly často vyprávěny ve volné asociaci představ, jednak znalostí halucinací psychotiků, v nichž je často zřejmé, že sen je splněním přání, což je jedna z hlavních tézí Výkladu snů.

Tato kniha a výklad snů vůbec je jedním ze základů psychoanalýzy. Freudovo učení o snech vyložím podle stručnějšího výkladu z Přednášek k úvodu do psychoanalýzy, konaných 1915 - 1917 na vídeňské universitě (doplnek je v Nových přednáškách z r. 1933). Freud se seznámil s veškerou dosavadní literaturou o snech, ale nenalezl ani ve výkladech o experimentálně navozených snech mnoho pozoruhodného. Konstatuje z dřívějších výzkumů, že sen nepodává prostě vnější podnět (např. zvuk budíka, zvonů, štípnutí) nezměněný, nýbrž zpracovává jej, zařazuje jej do souvislosti, nahrazuje jej něčím jiným.

Snění je jistou obdobou snu. Obsah snění je splnění ctižádostivých, mocenských a erotických přání. Sen jako splnění přání se objevuje mnohdy jasně u malých dětí po zklamání, nebo jiné frustraci. Naproti tomu sny starších dětí a dospělých nebývají tak průhledné.

U Bernheima v Nancy a pak z vlastní praxe poznal Freud, že to, co bylo v hypnóze prožito, může být v bdění zapomenuto, ale může být na naléhání hypnotizéra opět vybaveno. Existuje tedy nevědomé duševno. Sen má manifestní obsah, který je ve bdění reprodukován (nerozhoduje, zda už není ve vzpomínce pozměněn). Freud činí předpoklad, že tento obsah vyjadřuje latentní snové myšlenky. Výklad záleží v tom, že se od ma-

nifestního obsahu dospěje k jeho latentním myšlenkám. Podnět snu je fyzický nebo psychický (psychický nikdy nechybí) a sen představuje odstranění rušivých podnětů halucinačním uspokojením, které může být přímé (dětské sny, splnění tělesné potřeby např. močení, sexuální potřeby) nebo nepřímé. Sny z pohodlí poskytují halucinaci, že spáč už je vzhůru a tak nemusí doopravdy vstát. Sny z netrpělivosti předvádějí splnění netrpělivě očekávané události příštích dnů. Na těchto snech je vidět, že sen je ochráncem spánku.

Freud tu podává teleologický výklad, což při jeho kauzálním deterministickém stanovisku dává podnět k otázce, zda je to důsledné nebo zda je to převzato z biologicko-účelového způsobu myšlení. Může se vyjít z faktu, že představa uspokojení potřeby zmírňuje napětí potřebou vyvolané. Ale reálná, např. tělesná potřeba se tím neuspokojí doopravdy, takže je to jen dočasný a primitivní způsob dosahování rovnováhy, charakteristický zvláště pro děti.

Psychoanalytický výklad snů se děje metodou volné asociace na jednotlivé prvky snu. Jsou to tedy asociace poněkud vázané. Tyto asociace vedou k latentnímu smyslu snu. Odůvodnění tohoto postupu je stejné jako metody volné asociace vůbec: duševní dění je determinováno. Zdánlivě náhodné asociace se pohybují kolem určitých obsahů, které se posléze vybaví. Ale stejně jako při úplně volné asociaci objevuje se i v analýze snů odpor, vědomý i nevědomý - nápady vážnou ap. A právě ty nápady, proti nimž je pocítován největší odpor, ukázaly se bez výjimky jako nejdůležitější pro nalezení smyslu snu. Odpor je někdy malý a jindy velký - např. dlouhá řada nápadů nedává smysl - až nepřekonatelný.

Zkreslení latentního smyslu snu v manifestním obsahu je dílem jakési snové cenzury. Freud uvádí příklad snu, v němž je cenzurováno závažné přání mezerami manifestního snu (tak se cenzurovalo mj. za Rakouska). Složitější, ale častější je snová cenzura, která modifikuje latentní obsah, přesunuje důraz z podstatného na nepodstatné a mění pořadí. Tomu se říká přesun. To, co se jeví v obsahu snu jako cenzura, jsou tytéž síly, které při jeho výkladu představují odpor. Je to záporné hodnocení, s nímž se já vědomě ztotožňuje. Odpor i snová cenzura zavrhnou to, co je závažné, ať už morálně či esteticky či sociálně. Zkreslení snu způsobené cenzurou je tím větší, čím horší je přání, které je podkladem snu, a tím větší, čím je cenzura osoby přísnější.

Asociace nevede vždy při výkladu snu k cíli. V tomto případě pomáhá výklad částí snu jako konstantních symbolů. Některé symboly se zakládají na podobnosti se symbolizovanou věcí, jiné jsou stěží podobné. Freud tvrdí, že ve snu bývá symbolizováno lidské tělo a některé jeho části, rodiče, děti, sourozenci, narození, smrt, nahota. P.A. Scherner (Das Leben des Traumes 1861) se zabýval symbolikou lidského těla ve snu. Symbolem těla jako celku je dům (plochý - mužské tělo, s balkóny ap. ženské). Freud to doplňuje tím, že rodiče jsou symbolizováni vysoce postavenými osobami (jako je král a královna), děti a sourozenci jako hmyz.

Porod je symbolizován zpravidla vodou (skok do vody, vystoupení z vody, záchra- na ve vodě). Umírání má jako snový symbol odcestování, jízdu vlakem; být mrtev je symbolizováno temnými náznaky; nahota šaty a uniformami. Valná většina symbolů ve snu jsou symboly sexuální; jsou velmi rozmanité. Mužský genitál je symbolizován dlouhými předměty, sečnými a špičatými a střelnými zbraněmi, zdroji, z nichž vytéká voda (kohoutek, vodotrysk ap.), tužkami, násadkami, kladivy ap. Symbolem erekce je mj. balon, překonávající tíži, což zjistil před Freudem Mourly Vold (1896). Menší podobnost má známý pohlavní symbol had a ryba. Ještě vzdálenější je klobouk a plášť, "ale

jejich symbolický význam je zcela nepochybný". Ženský genitál je symbolizován předměty, které mohou něco jímat (nádoby, láhve, krabice, kufr, bedny, tašky, jeskyně, šaty, jámy, ale také kaple a kostely). Symboly mateřského těla jsou skříň, kamna a především světlice. Dveře a brána jsou zřejmé symboly pohlavního otvoru, někdy ústa, ze zvířat plž a mušle. Symbolem ženy mohou být i látky, jako dřevo a papír, a z nich zhotovené předměty, jako kniha. Pohlavní ochlupení je symbolizováno lesem a křovím, ženské pohlaví jako celek krajinou nebo zahradou nebo květinou (dívčí), mužské strojem. Nádraží mají jako symboly jablka, broskve a jiné ovoce. Méně často se objevují ve snech symboly pohlavního styku, jako rytmické činnosti, tanec, jízda na koni, stoupání do schodů, nebo schody či žebřík. Hra, např. na klavír, je symbolem onanie, stejně jako klouzání. Pohlavní symbolika uváděná Freudem je většinou známa z folkloru, vtipů a lidových rčení a dá se sledovat i v mytologii. Z literatury o tom uvádí Freud mj. pojednání L. Lévyho (z Brna) "Sexuální symbolika bible a talmudu". Amulety pro štěstí jsou sexuální symboly (např. prasátko).

Experimentálně bylo - předem neočekávaně - navozeno symbolické znázornění sexuálního obsahu hypnózou (Schrötter 1912 podle Freuda 1933) a u pacientů s Korsakovou psychózou, kteří to, co bylo řečeno, opakují zkresleně (Betlheim-Hartmann 1924).

Na rozdíl od snových symbolů nejsou podle Freuda symboly mimo sen tolik omezeny na tělo a sexualitu. Jung vykládá části snů jako symboly většinou nepohlavní a poukazuje při tom na mytologické, magické, astrologické a alchymistické symboly. Opíral se posléze při výkladu snů o takto vyvozenou symboliku a ne o volnou asociaci. Freud soudí, že v kulturním vývoji nabývají symboly nové významy, ale pro sen to pokládá za nepodstatné. Sen lze málokdy vyložit bez asociací toho, kdo měl sen; obecná symbolika nestačí.

Na základě svých výkladů snů (vlastních i cizích) tvrdí Freud, že latentní snový obsah je ve snu zpracován (snová práce), takže vznikne manifestní sen. Děje se přitom tzv. zhuštění, které záleží hlavně v tom, že latentní prvky, které nějak souvisí, jsou znázorněny jedním obsahem (např. jedna osoba představuje zároveň více osob). Zjevný sen je vždy stručnější než jeho skrytý obsah; z některých snových myšlenek podává jen fragmenty. Druhým výkonem snové práce je přesun: latentní prvek je nahrazen pouhou narážkou nebo psychologický důraz je přenesen z důležitého elementu na jiný, nedůležitý. Tyto narážky jsou mnohdy vzdálenější než jsou narážky v řeči, kde nechceme něco říci přímo, a jsou méně srozumitelné než narážky ve vtipu. Za třetí záleží zpracování latentního materiálu v přeměně myšlenek ve zrakové obrazy, což není vždy snadné, např. obrazům chybí spojky a abstrakce. Těžko se v obrazech vyjádří zápor.

Tento proces byl předmětem výzkumu: Silberer (Jahrb. ps. Forschung I, 1909) si uvědomil myšlenku před usnutím, načech měl předspankové vizuální halucinace, z nichž se vždy záměrně protrhl a poznamenal si vzniklé obrazy, které vyjadřovaly názorně jeho předchozí bdělou myšlenku.

Ve zpracování snu se znázorňuje věc mnohdy svým protikladem. Ke snové práci patří rovněž tzv. sekundární zpracování, tj. uvedení souvislostí do řady obrazů, které někdy dává dokonalý příběh; jindy chybí, takže sen se jeví zmatený a nesouvislý. To, co souvisí v manifestním snu, nemusí vyjadřovat souvislost v jeho latentním obsahu.

Příklady na Freudův výklad ze sledu obrazů do souvětí uvedu jen nejstručněji. První sen se skládá ze dvou obrazů. "Strýc kouří cigaretu, ačkoli je sobota. Matka hledí snícího a mazlí se s ním jako s dítětem." Asociace: Strýc je zbožný žid, nikdy by v sobotu nekouřil. Výklad: Kdyby můj zbožný strýc v sobotu kouřil cigaretu, pak

bych se mohl nechat laskat od matky. (Je třeba doplnit, že obojí je chápáno jako něco nedovoleného.) Výklad jiného snu: "Otec umřel, ale byl exhumován a vypadá špatně. Žije od té doby a spící dělá vše možné, aby to otec nezpozoroval". Otec mu skutečně zemřel. Na pohřbu ho začal bolet zub. Podle židovského náboženství, "když tě bolí zub, vytrhni jej," šel k zubaři. Ten mu řekl: Zub nevytrhneme, ale umrtvíme, vložku vyjmu za tři dny. - Vynětí - praví pacient - znamená exhumaci, vypadnutí zubu ztrátu člena rodiny. Na to vykládá o své péči o dlouho nemocného otce a nákladech, které z toho vzešly; choval se jako správný syn podle židovského přikázání. Ale ve snu otce ztotožňuje s nepříjemným zubem, což odpovídá nepřiznaným citům během dlouhodobé otcovy nemoci. Další výklad vychází z toho, že se otec bál pro jeho výtky, když onanoval. Tomu odpovídá ve snu "vypadá špatně" - totiž onanista (promítnuto na otce) a "dělá vše možné, aby to otec nezpozoroval".

Je-li sen splněním přání, jak to, že se vyskytují trapné a úzkostné sny? Na to Freud odpovídá v pozdější formulaci, že sen je pokusem o splnění přání, který se nemusí docela podařit, např. obsah snu je splněním přání, ale zůstává nepříjemný afekt, který mu dal původ. Splnění přání nepřináší potěšení snové cenzury. A tak právě nezahalené splnění nedovoleného přání ve snu bývá doprovázeno úzkostí. Z úzkostného snu se obvykle člověk probouzí; selhává tu tedy i funkce snu chránit spánek. Posledně může být nelibost ve snu dána zážitkem trestu, který si člověk podle svého soudu (podle své cenzury) zasluhuje. Trestné sny splňují přání trestající instance v člověku. V latentním obsahu snu se vyskytují různé myšlenky jako předsevzetí, výstraha, rozvažování, příprava činu, pokus o řešení úkolu aj., ale v manifestním snu se splňuje v ž d y přání.

Sen navazuje na dojmy, jimž jsme ve bdění předchozího dne nevěnovali mnoho pozornosti. Vyjadřuje myšlenky, kterými jsme se přestali vědomě zabývat. Latentní snové myšlenky pocházejí tak z předchozího dne (zbytky ze dne), z aktuálních hnutí přítomnosti, ale ne jenom z nich. Ve snu se vždy vyjadřují hnutí, která pocházejí z raného dětství. Tuto poslední větu se však nepodaří při analyzování každého snu prokázat. Volné asociace se někdy rozbíhají a nekonvergují pak ke hnutím, která jsou silněji vytěsněna, ale přesto se ve snu nepřímo prosazují.

Ve snu se objevují latentní snové myšlenky, když přestaly být předmětem bdělé pozornosti a napojením na nevědomá, vytěsněná hnutí byly podrobeny regresi na primitivnější stupeň duševní funkce.

E.H. Erikson (The dream specimen in psychoanalysis, in: Psychoanalytic Psychiatry and Psychology, Knight and Friedman eds. 131 - 170, New York 1954 cit. podle D'Andrade 1961) v latentním obsahu snu v duchu Freudově rozlišuje je 1. přítomný podnět rušící spánek, 2. zbytky ze dne, 3. akutní životní konflikty, 4. opakující se konflikty, 5. asociovaný základní dětský konflikt, 6. impulsy (pudová hnutí) a 7. metody obrany.

Freud rozlišuje v poslední kapitole Výkladu snů (VII e) primární a sekundární proces. Primární proces je proces primitivní, v němž se směřuje k tomu, aby podráždění bylo ihned vybito (jako v jednoduchém reflexu). Akce jsou řízeny vyhledáváním libosti a vyhýbáním se nelibosti. Energie se v něm může lehce přesunout z jednoho obsahu na jiný (přesunutí, zhuštění), jeden obsah (symbol) zastupuje druhý. Sekundární proces je složitější, dosahuje uspokojení oklikou. Primární procesy se odehrávají v systému Nevědomí, sekundární v systému schopném bez překážek zvědomění, v Předvědomí. V sekundárním procesu dochází k tlumení volného vybíjení vzruchu, nastává změna aktuálního v potenciální, v klidné obsazení žádoucího objektu v předsta-

vě, které umožňuje aktuální činnost uspokojení až ve vhodnou chvíli. Zároveň však mohou probíhat myšlenkové pokusy, které řeší problém, jak dosáhnout uspokojení, které je v přítomné chvíli nevhodné nebo reálně nemožné. V myšlení nejde již o plné afekty bezprostředních dojmů. Primární proces ve své jednoduchosti je idealizace, poněvadž u člověka zasahuje sekundární proces daleko. Naopak zase myšlení nebývá dokonale zbaveno afektu. V ontogeneze se sekundární procesy postupně rozvíjejí; na počátku vládnou procesy primární. Později jsou původní přání jako nežádoucí zavržena z vědomí (a předvědomí) vytěsněna. V nevědomí pak vládne nadále primární proces. Sen vzniká za oslabeného stavu tohoto vytěsnění a ukazuje (po výkladu), že i u dospělého člověka primitivní, infantilní mentalita nadále trvá.

Kritika Freudovy nauky (Adler, Jung, Silberer, Fromm ap.) snu vyzvedá někdy přítomnostní stránku snu, v níž jsou obsaženy i perspektivy do budoucnosti (obavy, naděje, předzvěsti). To však Freud nepopírá; může to být podle něho část latentních snových myšlenek. T. French (The Integration of Behavior II. The Integrative Process in Dreams Chicago 1954) v souhlase s pozorností věnovanou funkcím ega psychoanalytiky ji již od r. 1937 podrobněji zkoumal.

Naprostým odmítnutím Freudova pojetí je názor, že sen vůbec nemá smysl, že je náhodným výtvorem činnosti mozku na nižší úrovni než bdělé. Uznává-li se role tělesných podnětů ve spánku a nezvládnutých hnutí z předchozího dne (jichž význam je zřejmý aspoň pro některé sny), pak ovšem má takový sen anebo jeho část obsah, který třeba zkresleně odpovídá těmto přítomným a v nedávné minulosti vzbuzeným podnětům. Zkreslení ("snová práce") se děje v těchto případech podle pravidel popsanych Freudem. Halbwachs (J. de Ps. 1947) soudí, že východiskem snu jsou slova, jež se mění v obrazy. Splnění přání vyvolaného tělesnou potřebou a přání udržení spánku jsou ve snech časté. Ale přesto je mnoho z obsahu přičítat náhodě. Freud se tomu brání předpokladem determinismu, což je zde extrapolace: jsou-li v některých snech jejich podněty zjevné a podaří-li se v některých snech najít jejich skryté podněty (a to do nestejně míry podle obtížnosti překážek výkladu a vynaložené interpretační práce), pak se dá soudit, že výklad z podnětů je zásadně možný pro každý sen a každý jeho detail. Ale soudím, že je nutné dopřát i náhodě její podíl; ten je přece i ve bdělém životě značný.

Neurofyziologové ukázali, že snový typ spánku (rhombencefalický) se za noc několikrát střídá se spánkem beze snu nejen u člověka, ale i u jiných savců. Sen, který je vysuzován u zvířat a člověka především z pohybů očí (a po probuzení člověk vypovídá, že měl snové představy), je fyziologickou nutností. Podle hodně obecné hypotézy se v této době vyrovnávají napětí vzniklá během dne (T. Radil-Weiss). To by nebylo v rozporu s psychoanalytickým pojetím, ale fylogeneticky rhombencefalický spánek zvířat objasněn není.

Podporu Freudově nauce o výkladu snů poskytla psychologická antropologie (viz souhrn D'Andrade 1961). Nemůžeme zde podávat přehled bádání o snu v době 70 let od publikace Freudovy knihy. Jen se zmíním o směru bádání, který nechává stranou hledání latentních snových myšlenek a spokojuje se rozbořením obsahu manifestního snu. Představitelem tohoto směru je C.S. Hall (What People Dream About, 1951, The Meaning of Dreams, 1953 aj.). Ukazuje se, že i manifestní sen, zvláště když se obsahově rozbírá řada snů, odhaluje lecos, co ve vědomém sdělování zůstává skryto (a to víc než TAT). Sny odhalují pouhým svým obsahem motivace člověka. Mnoho sporů bylo o symboliku snů. Podle D'Andrade výzkumem různých kultur bylo zjištěno, že vskutku je universální ve smyslu Freudově. Nemluvě o sexuální symbolice (kde obecný je princip podobnosti symbolů s tím, co je míněno, ale i některé speciální symboly jako had) ob-

jevilo se nečekaně, že majetek je symbolizován výkaly zcela podle Freuda u kmene, který nemohl mít tušení o teorii symbolů. Eggenová (in Kaplan ed.: Studying personality crossculturally, Evanston - Elmsford 1969), která pracuje jen metodou obsahové analýzy manifestního snu a je skeptická k výkladu snů, soudí, že ve snu se objevuje především obecná lidská povaha, do níž počítá ambivalenci k smrti a citové vztahy k druhým a že sny vyjadřují podstatné rysy specifické kultury lépe, než si ve bdění osoba uvědomuje. Někteří psychoanalytici převzali metodu analýzy manifestního obsahu jako ověřovací pro výklad latentního smyslu.

Sexualita

1) V roce 1905 vyšla Freudova "Tři pojednání o sexuální teorii" (o 11 let později se věnuje Freud témuž tématu ve 20. a 21. kapitole Úvodu do psychoanalýzy), která se rovněž týká dětských kořenů duševního života dospělého. První pojednání se týká sexuálních deviací (v tehdejší terminologii - vytvořené ve středověku - perverzí čili zvráceností pohlavního pudu). Freud ukazuje, že nelze vést ostrou hranici mezi "normálními" a "perverzními" projevy pohlavního pudu (to, co se v životě dospělých nazývá perverzním je 1. překročením meze druhu (člověk - zvíře) 2. meze štitivosti 3. meze incestu 4. homosexuality 5. přenesení úlohy genitálií na jiné orgány a jiné části těla).

Perverze se vyskytují u normálních lidí jako náhrada nebo vedle normálního ukojení. Teprve tam, kde deviace potlačila a nahradila za všech okolností normál, a tam, kde se projevuje při deviaci zvláštní energie v překonávání normálních odporů (studu, hnusu, strachu, bolesti ap.), lze mluvit o patologii. Studium homosexuality ukazuje, že spojení mezi sexuálním pudem (činností) a sexuálním objektem není pevné. Tak se může stát sexuálním objektem i osoba stejného pohlaví, děti, zvířata a předměty. Cílem není vždy rozkoš genitální, ale i retní a ústní sliznice, nebo sliznice řitní a jiné části těla. Člověk se může fixovat na předběžných sexuálních cílech ohmatávání a prohlížení sexuálního objektu. Sadismus a masochismus zaujímá mezi perverzemi význačné místo, poněvadž protiklad aktivity a pasivity, na němž se zakládá, je jedním ze všeobecných znaků pohlavního života. Ve slabší míře je toto zbarvení pohlavního pudu velmi rozšířeno. Podle H. Ellise i Freuda se vyskytují u téže osoby pospolu. K udržování pohlavního pudu v mezích, jež jsou považovány za normální, slouží hlavně stud a hnus. Sexuální pud, jak ukazuje studium perverzí, není nic jednoduchého.

Podkladem neurozy jsou nevědomé a potlačované perverzní sklony, a to homosexualita (bez výjimky), sklony k anatomickým přestupkům (ústní a řitní sliznice jako zdroj rozkoše), páry protikladů jako záliba v dívání se na pohlaví a exhibice, krutost vůči druhým i vůči sobě. Většinou má neurotik těchto sklonoů více. U většiny neurotiků se neuroza objeví po pubertě, není-li nastoupena cesta k normálnímu (genitálnímu) uspokojování (pro vnitřní překážky), a nastoupí-li proto zdůraznění parciálních pudů. U neurotika ovšem se nerealizují jako u devianta, nýbrž spolu s odporem, pocházejícím od "já" osoby vedou k vytvoření neurotických symptomů. Dílčí pudové sklony (perverzní) jsou něčím, co je všem lidem vrozeno a co se ve slabé podobě musí vyskytnout i u normálního dítěte.

2) Druhé pojednání se tedy týká dětské sexuality. Freud upozorňuje na to, jak málo má většina dospělých vzpomínek z útlého dětství, ačkoli život dítěte je bohatý a jeho paměť není pouze krátkodobá. Přesvědčil se však, že tyto události zachovávají

u člověka hluboké stopy. Nelze tedy mluvit o vymizení stop, nýbrž o amnézii.

Zde poznamenejme, že pozdější výzkumy (H. Ellis a další) ukázaly, že někdy i ve víc než třetině případů si dospělí (adolescenti) pamatovali sexuální zážitky z dětství. Tím není vyvrácena řídkost dětských vzpomínek vůbec, o čemž byly vysloveny i jiné teorie. Hlavně však tento velmi početný výskyt sexuálních vzpomínek opravňuje domněnku, že sexuální zážitky v dětství jsou všeobecné, což se dnes málokdy popírá; v době Freudova vystoupení to však bylo pokládáno za výmysl. Freud předpokládá amnézii i u těch dospělých, kteří sexuální vzpomínky mají; nepamatují si nejranější období. Výzkumy sexuologů ukázaly rovněž, že pohlavní vzrušení u různých dětí může být vyvoláno nejrozumnějšími podněty, kdežto u dospělého je to omezeno.

Freud rozšiřuje pojem sexuality tak, že zahrnuje pudovou tendenci po tělesném uspokojení ne pouze na genitálních, ale i jinde, především v ústech a na rtech. Budapeštský lékař Lindner roku 1879 poznal sexuální ráz dumlání u dětí. Pojem sexuální rozkoše se tím rozšiřuje a neznamena pouze rozkoš genitální. Toto rozšíření bylo vytýkáno Lindnerovi a pak Freudovi jako neoprávněné. Freud rozšiřuje tento pojem i na uspokojení lokalizované v řitní sliznici a na jiných částech těla. Dumlání nastupuje jako opakování sání při kojení. Tato infatilní sexuální činnost se probouzí ve spojení s jednou z důležitých životních funkcí tělesných, přijímáním potravy; nemá ještě určitý objekt. Vztahuje se na část vlastního těla a její cíl je ovládnut jednou oblastí těla (ústy). Takovou oblast zve Freud erogenní. Erogenní oblasti jsou na pokožce nebo sliznici. Význam má rovněž, že dumlání je činnost rytmická. Kterákoliv oblast těla se může stát u některých osob erogenní oblastí. (Rozmanitost erogenních oblastí se zřejmě sexuální citlivostí pozorujeme i u dospělých.)

Důvod pro rozšíření pojmu sexuality čerpal Freud ze zkušenosti s neurotiky, u nichž docházelo (v představách i ve skutečnosti) k přechodu od jedné činnosti k druhé s jinou oblastí tělesnou. Podobnost mezi sexualitou v užším, obvyklém smyslu a jiným tělesným uspokojováním není jen v pocitu libosti, ale i v předchozím všeobecném napětí a svědění nebo dráždění v příslušné oblasti. To může být vyvoláno i překrvčením této oblasti.

Druhá významná oblast, řitní, anální je pramenem rozkoše při kálení, ale také při zadržování výkalů, a to nejvíce v druhém roce života. Význam té či oné erogenní oblasti je u různých dětí nestejný. Některé děti nedumlají. V období nejsilnějších análních zájmů je dítěti ještě lhostejný pohlavní rozdíl mezi mužem a ženou. Jeho místo zaujímá protiklad aktivní - pasivní. (Psychologie dítěte v druhé polovině tohoto století zjistila již u batolete počátky osvojování role hochy nebo děvčete, ale to se týká sociální role, nikoli sexuální.)

Dumlání soustavné a později příležitostné nebo aspoň manipulování jazykem na rtech je jev obecně známý. Je známo, jak bývá obtížné odvykat některé děti tomuto "zlozvyku". Libost týkající se kálení a zadržování výkalů je obtížněji přístupná pozorování a nemůže být navozena kdykoli, ale děti leckdy dráždí tuto oblast prstem nebo jinak. Několik dánských psychologů tuto zálibu u svých dětí prohlašovalo za bezvýznamnou (citováno Fromem na konferenci o vývojové psychologii v Berlíně r. 1960). Lou Andreas-Saloméová věnovala této "anální erotice" (anus - řiť) podrobnou studii (Imago 4, 1916). Zájem o kálení, výkaly a pouštění větrů je u malého dítěte velký a slovní výrazy toho se týkající jsou zdrojem zábavy pro mnoho dospělých. Orální (ústní) složky mají významnou roli v sexuálním životě dospělých. Je to především erotický polibek. Anální sexuální uspokojování má u dospělých podle Kinseyovy zprávy mnohem menší význam; zdá se, že existují velké individuální variace. U neurotiků jsou anální sklony pravidlem. Výchova dětí k ovládnutí svěračů urethrálního a

análního byla v dětské psychologii sledována i kulturně srovnávacími studii. J.G. Bourke, *Scatologic Rites of all Nations* (něm. Der Unrat etc. Leipzig 1913) do-
ložil podrobně velký rozsah análnosti ve folkloru. O urethrálních zálibách viz
H. Christoffel, *Trieb und Kultur*, Basel 1944.

Freud poznal (1909) u neurotiků, že spolu souvisí tři povahové rysy: svéhlavost, spořivost a důraz na pořádek. Odvozuje se to z dětské situace při navykání kálení do hrníčku. Děti to dospělému mnohdy odpírají (svéhlavost), zadržují výkaly (spořivost). Důraz na pořádek je pak důsledkem podrobení výchovnému tlaku. Nedávno bylo zjištěno se vši statistickou přesností, že u dospělých se skutečně tyto rysy vyskytují společně (anální charakter). Erikson (1950) tuto souvislost vysvětluje z obecné tendence k zadržování (retenci), která má příležitost projevit se při kálení. Freud odvozuje vztah k majetku (nejen spořivost a lakotu) ze vztahu k výkalům. Výkal je darem, který dítě poskytuje matce nebo dospělému. Význam této výchovy k čistotě pro povahové rysy dítěte je zřejmý, i kdyby se vysvětloval pouze z interpersonálního vztahu vůle vychovatele a vůle dítěte. Dítě, které splňuje požadavky dospělého, je chváleno a je na to hrdé.

Sadger (1910, cituje Abraham 1923) doplnil tři uvedené vlastnosti análního charakteru dalším rysem: velká vytrvalost spolu se sklonem odkládat výkon co nejdéle. Zároveň mají tyto osoby přesvědčení, že dovedou všechno lépe než druzí. Dále anální charakter popsali Jones (*Papers in Psa.* 1913): svéhlavost má variantu paličatost a nepřístupnost cizímu vlivu nebo se vyvine ve vytrvalost a důkladnost, sběratelství, a Abraham (1923). Ten popsal mimo jiné zálibné pozorování vlastních produktů a přesunutí spořivosti z věcí nebo peněz na čas; např. konání dvou činností najednou. Záliba v pořádku se projevuje mj. v dělání seznamů a klasifikací, statistik, rozborů. Reaktivní původ pořádnosti se projevuje v nepořádku event. nečistotě na jiném místě. Jak je patrné, má toto období a tento úsek výchovy několik stránek, jichž vzájemná souvislost není zcela ještě prozkoumána. K výkalům budí výchova u dítěte hnus (což je původní reakce na to, co nepatří do zažívacího traktu), který k nim původně dítě nemá. Je pozoruhodné, že pudový sklon k čistotě, který je znám u zvířat (nestojně podle druhu), není u dětí nápadně vyvinut. Ovšem požadavky civilizace na čistotu jsou značné.

Onanie dětí je činností, která je vysloveně sexuální (popíral to např. Kronfeld). Podle Freuda je první období onanie u kojenců, druhé vrcholí kolem čtvrtého roku a třetí je pubertní, obecně známé. U mnoha dospělých je druhé období zapomenuto, v psychoanalýze se však vzpomínky vynořují. Freud soudí, že pak nastává období latence, kdy je sexuální činnost nepatrná; je to mladší školní věk. Je mu známo, že onanie může pokračovat bez přerušení od útlého dětství, až přejde v onanii pubertální. Pozorování antropologů to prokázalo jako pravidlo u některých kmenů. Věk latence se zdá spíše důsledkem výchovy než přirozeným stadiem.

V dětském věku mají podle Freuda velký význam vnější vlivy (svedení jinými dětmi, často staršími), ale nejsou nutné. Dítě může být svedeno k různým sexuálním činnostem i proto, že nemá tak silné zábrany hnusu, studu a morálky, které fungují v dospělosti. Dítě je polymorfně perverzní. Některé sklony provokuje spíše svůdce, jiné se objevují u dětí leckdy spontánně. Tak především zájem o pohlavní ústrojí dětí téhož i druhého pohlaví. Rovněž tak bez vnějších podnětů projevují děti krutost soucit se u nich objevuje později. Zvědavost dítěte je jen zčásti projevem sexuality, ale zpravidla se obrací intenzivně také na pohlavní věci, a to nejprve na otázku, odkud pocházejí děti. Jsou-li děti v útlém věku přítomny pohlavnímu styku dospělých, nemohou jej chápat jinak než sadisticky. Mnoho dětí si představuje, že děti vzniknou

v těle, když se něco sní. Dítě přichází pak na svět touž cestou jako výkaly. Toto dětské pátrání končí neúspěšně. Mnoho dospělých si je pamatuje, ale ne na jeho nejranější období. Toto pátrání se děje vždy samotářsky, je prvním krokem k samostatné orientaci ve světě a má za následek silné odcizení dítěte osobám je obklopujícím, k nimž dříve mělo úplnou důvěru.

Později než záhada příchodu dítěte zaujme děti problém anatomických rozdílů genitálií mužských a ženských. Chlapec předpokládá u všech lidí, tedy i u matky, pohlavní úd stejný jako má sám. Při spatření pohlaví děvčete se domnívá, že tento úd jí byl odstraněn. Typickým strachem hochů v předškolním období je strach z kastrace, obava, aby se nestalo to, co děvčeti, nebo jak později soudí, i ženě. Kastrací strach má ještě další důvody. Děvčátko, které se seznámí s tím, že hoch má penis, závidí mu tento úd a přeje si, aby bylo rovněž chlapcem.

3) V třetím pojednání z r. 1905 je podána kromě výkladu o sexualitě v pubertě a dospělosti teorie pohlavní energie čili libida. Energie nebo také síla tu není chápána v exaktním fyzikálním smyslu, ale přece jen jako něco měřitelného a něco, čeho kvantum může být rozmanitě rozděleno na jednotlivé dílčí puďy, jejich činnosti a objekty. Je to energie kvalitativně odlišná např. od té, která je mobilizována při hladu nebo při strachu o život. Freud si představuje libido původně soustředěné uvnitř osoby; druhotně pak dochází k obsazení objektů. (totiž tak, jak si subjekt vnější objekty představuje a vnímá) a tam se teprve dá poznat, k čemu směřuje. Vede k ukojení, čímž částečně a dočasně libido hasne. Libido si Freud představoval jako výsledek zvláštního chemického působení na centrální nervovou soustavu. Psychoanaliticky to zkoumat nelze; zkoumá se jen vztah k objektům. Psychoanalytici bohužel nevěnovali ani později pozornost této chemické stránce - jen Meng.

Libido probíhá v ontogeneze vývojem tak, že je nejdříve, u nemluvněte převážně soustředěno orálně, pak u batolete análně a sadisticky, spolu s uretrálním (močovým) obsazením a některými jinými sklony (ukazovat tělo, pozorovat jeho funkce). Svalová činnost působí dítěti potěšení a u mnoha lidí je pračka spojena s vysloveně sexuální vzrušením. Pasivně se vzbuzuje sexuální vzrušení houpáním. Tepelné dráždění kůže je rovněž pramenem rozkoše. (Bylo by možno doplnit hlazení, což zkoumal u nemluvnat J.B. Watson.) Intenzivní citové vzrušení, např. úzkost, může vzbudit pohlavní vzrušení. To se udržuje u mnohých lidí i ve zralém věku. Libost z houpání a jiné zde jmenované nemusí mít vůbec nic kvalitou podobného s libostí v genitáliích, ale v dětství se velmi často spojuje s vedlejší libostí genitální.

První dvě fáze vývoje libida, orální a análně-sadistická, se nazývají pregenitální, třetí kolem čtvrtého roku je již soustředěna kolem pohlavního ústrojí, ale nemá ještě ráz dospělého pohlavního života. Této fázi dal Freud později jméno falická (fallos, řecky erigovaný pohlavní úd). Hochům ani děvčatům v té době ještě není známa pochva. Dívky onanují na klitoridě, která je rudimentem (vývojovým pozůstatkem) penisu.

Vztah k objektu puďy je v různých vývojových fázích různý. V orální fázi je to matka a pokrm. Matka není zprvu poznávána jako osoba. Objekt, potrava, je pohlcován sáním, později žvýkáním a kousáním. Ve fázi análně-sadistické je vztah k objektům, hlavně osobám, ambivalentní (termín psychiatra Bleulera), tj. protikladný: přitahování-odpuštění, láska-nenávist. V období od druhého do pátého roku se puď vztahuje již zřejmě na vnější objekt. Prvním objektem citového vztahu malého dítěte je matka (kterou, jak je známo z psychologie dítěte, odlišuje jako trvalý objekt, osobu, až před koncem prvního roku). V třetím roce života se vyvíjí zpravidla erotický vztah dítěte k rodiči opačného pohlaví. Freud upozorňuje na to, že tento vztah lásky a

něžnosti má také smyslné složky, které se však dítě brzy po zákaze naučí zatajovat a nakonec je vytěsni z vědomí. Zároveň vzniká žárlivost na rodiče téhož pohlaví. Vzniká tak u hochů "oidipovský komplex" (poprvé se o něm zmínil Freud 1897 v dopise Fliessovi). Podle řecké báje Oidipus, královský syn thébský, vychovaný v cizině, nevědomky podle věštby zabil svého otce a vzal si za manželku svou matku. Když to po letech vyšlo najevo, oslepil se, vzdal se trůnu a odešel do vyhnanství. Freud vidí v této báji výraz konfliktu, která prožívá každý hoch. Jeho láska k matce je spojena s pocity viny, je jedním z nejdůležitějších pramenů tohoto citu. Strach z kastrace je vyvoláván vyhrůžkami v tomto smyslu, které dospělí činí onanujícím dětem; dítě je bere vážně. Tento strach vzniká i bez vyhrůžek dospělého, jako trest za smyslná přání a nepřátelství vůči otci. Hošík chce mít matku jen pro sebe, otec je rušitelem. Často slibuje malý hoch matce, že si ji vezme za ženu. Nicméně hoch v téže době projevuje i k otci velkou něžnost; jeho vztah k otci je však ambivalentní. Rovněž tak děvčátko, které je v té době eroticky přitahováno k otci, má i kladný vztah k matce (vedle žárlivosti). V latenčním období jsou nedovolené dětské city již v nevědomí.

Daleko zjevnější je vztah dítěte k sourozencům; zejména narození nového člena rodiny vede k odsunutí dítěte dosud privilegovaného do pozadí a je pocítováno jako příkoří. Původní odmítání sourozence se může později změnit v lásku k němu, např. hoch miluje sestríčku jako náhradu za matku, která se věnuje otci, místo jemu. Podobně může být starší bratr sestře náhradou za otce nebo její mladší sestra náhradou za dítě, které si marně přála mít od otce. (Vedle těchto obvyklých vztahů mohou se objevit i vztahy jiné, vyplývající z rodinné konstelace, jako vztah k dědečkovi nebo babičce, event. strýci, tetě a v neúplné rodině se vyvíjí vztah k nepřítomnému rodiči ve fantazii; hoch může vědomě sdílet nenávisť matky k otci, který opustil rodinu atd.).

V pubertě nastává velké zesílení libida a jeho zaměření na genitální uspokojení. Neděje se to bez překážek. Oidipovský komplex se tu zintenzivňuje, a ač zůstává nevědomý, proniká svými odnožemi (zkreslenými následky) do vědomí. Silný pocit viny, který doprovází pubertální onanii, je odvozen z dřívějšího dětského oidipovského pocitu viny. Přečasně zesiluje v pubertě sklon k témuž pohlaví. Při normálním vývoji se stane pohlavním objektem osoba druhého pohlaví a cílem genitální spojení s ní.

Freud rozlišuje v genitálním vzrušení úvodní rozkoš vyvolanou různými podněty objektu, nejprve zrakovými, pak i dotykovými podněty z erogenních oblastí, a rozkoš konečnou, která je dítěti nedosažitelná. Setrvání na některé stránce úvodní rozkoše bez konečné rozkoše je porucha vývoje, která je základem mnoha perverzí. Něžnost označuje Freud za sexualitu, která je ve svém cíli utlumena.

Vývoj hochů se děje od dětského období, kdy znal jedině mužský pohlavní úd, k dospělé sexualitě genitální. U děvčat v pubertě nastává normálně přechod od pouhé erogennosti klitoridy k primátu pochvy. K výkladu o normálním sexuální vývoji od dětství do dospělosti se pojí u Freuda výklad vývoje neurotického, který záleží buď v zastavení vývoje na některém dětském stadiu (fixace) nebo v návratu k němu (regrese). Ale není to prostě infantilní úroveň, nýbrž zábrany působí na infantilní puďy a vzniká kompromis, totiž neurotické symptomy. Ke vzniku perverzí a neuróz spolupůsobí vlivy vrozené konstituce, předčasná sexuální zralost (narušením nebo odpadnutím období latence), sklon k fixaci a vnější podněcení puďu v kritické době.

V pozdější psychoanalytické teorii (Fenichel 1945) perverze nejsou prostě zintenzivněním dětského způsobu ukojování, nýbrž jsou to jevy utlumové. Takový člověk

nedosahuje tak silného uspokojení jako normální; jen více utlumený neurotik mu může závidět.

Zánik oidipovského komplexu u hocha vysvětluje Freud podrobněji takto (1924): je způsoben tím, že jeho přání se nedají uskutečnit. Malý hošík se nemůže stát milencem matky a nemůže odstranit otce (k němuž má zároveň kladný vztah). Dále jej vede k vzdání se pudových přání strach z kastrace. Vyhrůžce kastrací za onanii si ce zprvu nevěří, ale když zjistí, že děvčátka penis nemají, nabývá u něho kastrační úzkost síly závislé i na intenzitě zakázaných hnutí. Posléze Freud připisuje zánik oidipovského komplexu nástupu biologického období latence, v němž se sexualita oslabí.

Ambivalentní vztah k otcí (ale i matce) z doby oidipovského komplexu se řeší identifikací s otcem, vznikem vnitřní instance nadjá, která přejímá morální požadavky otcovy, stává se vnitřním vzorem, ideálem já. U děvčete je to méně prozkoumáno. Zprvu věří, že pohlavní úd, který má hoch, mu naroste, pak se teprve může smířit s tím, že ho nemá. Nesmíří-li se, přeje si být nadále mužem. Přání nahradit otcí matku, a mít od něho dítě, zůstává v nevědomí; přání mít penis také, ale nahrazuje se touhou po dítěti. Výchova k morálce u děvčete se děje spíše hrozbou ze ztráty lásky, takže není tak vyvinutá jako u hocha. Poněvadž žena nemá ve svém pohlavním pudu tolik sadismu, jako muž, vyvíjejí se u ní nerušeněji nežná erotická hnutí z přímo sexuálních.

Narcismus

Vedle sexuality uznával Freud vždy i jiné pudy. Rozlišoval pudy sexuální a pudy jáské (Ichtriebe). K nim patří hlad a žízeň a ty pudy, které se staví proti přímému uspokojování libosti a dostávají se často do konfliktu s pudy sexuálními.

Ale značně široký rozsah pohlavních pudů ve svém pojetí Freud ještě rozšířil o pojem narcismus a propracoval jeho pojetí 1911. Narcis v řecké mytologii miloval jen sám sebe. Narcismus je sebeláska: byla tak H. Ellisem nazvána perverze, v níž dospělý projevuje svému tělu něžnosti, které se jinak projevují erotickému objektu, jiné osobě. Freud to rozlišuje na sebelásku vůbec a odlišuje ji od egoismu, který sleduje vlastní prospěch. Proč však nepřipojit sebelásku k pudům jáským, když jejím předmětem je já? Jáské pudy znamenají Freudovi pudy sebezáchovné. Sebeláska znamená jen snahu po sebezachování. Nejprve zjistil Freud, že u schizofrenie chybí erotický vztah k objektům; schizofrenik je soustředěn na svoje já na rozdíl od egoisty, který má citové vztahy k objektům, ale hledí si svého prospěchu. Soustředění schizofrenika na vlastní duševní život znemožňuje (anebo poněvadž to nebývá absolutní, aspoň znesnadňuje), aby psychotik vytvořil přenosový vztah k analytikovi a tím úspěšnou terapii.

Soustředění na sebe nastává rovněž ve spánku, kde se člověk odvrací od vnějších objektů. A především je podle Freuda narcismus počátečním stavem dítěte v těle matčině. Spánek i psychóza jsou regresí k tomuto původnímu vztahu. Libido, tedy sexuální energie, obrací se tu na vlastní já. Duševní vývoj dítěte vede k tomu, že se předmětem touhy a citového zájmu stávají jiné objekty. Ale libido se může opět stáhnout na vlastní já. Kromě spánku se to stává také při bolesti, kdy zájem o okolí ochabuje a soustřeďuje se na vlastní tělo. V hypocondrii se pacient zaměstnává některým svým orgánem, který pociťuje jako chorý, ačkoli tomu tak není. Narcismus je tu sou-

středěn hlavně na tuto část těla. Neurózy, vzniklé ve válce (v ohni dělostřelecké palby ap.), kde nastává úlek z vnější situace a úzkost z pramenů vnitřních, mj. narcistické ohrožení sebe, mají rovněž vztah k narcismu. V zamilovanosti nastává přeceňování objektu lásky, což Freud vykládá jako přesunutí části narcismu na objekt. Zbývalo by vyložit rozdíly mezi dětským počátečním narcismem, narcismem a egoismem spáče a druhotným narcismem psychotika. Nejspíše se tento výklad psychóz hodí na velikášství. Freudův výklad psychóz, jako melancholie, chorobné žárlivosti aj. se opírá o další předpoklady.

Proti představě původního narcismu v nejtělejší dětství se dá namítnout, že dítě ještě nerozlišuje sebe a druhé osoby a vůbec nemá představu osob. Název narcismus by tedy byl dán jen z hlediska vnějšího pozorovatele, který pozoruje soustředění nemluvněte na vlastní tělesné potřeby a procesy, k nimž se pojí postupně složitější vnější podněty, až se nakonec tohoto období oddělí jako samostatné předměty náklonnosti, zájmu a odporu. Ještě batole je soustředěno na svůj svět tak, že to bývá nazýváno autismem (autos - sám) nebo egocentrismem. Ale v této fázi se již objekty a já odlišují. Sen je - jak Freud tvrdí - egoistický i narcistický; narcistický zřejmě tím, že skutečný přítomný svět v něm je z valné části vyloučen z vlivu na vnitřní život.

Vztah k objektům lásky je tedy podle Freuda získáván tím, že z původního rezervoáru libida v já se část přesune na objekt, a to buď objekt, který poskytuje ochranu a uspokojení potřeb (jako matka dítěti) nebo objekt podobný vlastnímu já. Homosexuální volba objektu je narcismu poměrně bližší než heterosexuální. Tak vysvětluje Freud i paranoii (která jakožto psychóza je narcistická) na podkladě homosexuality, což bylo mnohokrát potvrzeno, ale není to psychiatry uznáváno jako obecná zákonitost.

Vývojové změny vytvářením citových vztahů k objektu jsou progresivní, návrat k narcismu regresivní. Ale u každého dospělého člověka zbývá ještě narcismus; u některých lidí ve značné míře, a je to aspoň zčásti narcismus vědomý, vědomá láska k sobě samému. Touha po lásce a obdivu od druhých je narcismu blízká. Nejvíce se od něho vzdaluje láska k druhé osobě, ale i tu vyvozuje Freud přeceňování objektu lásky z narcismu. Pojem narcismu je poněkud neurčitý; narcismus je zřejmý tam, kde jsou patrné erotické rysy vztahu k sobě jako obdiv vlastnímu tělu ap. Ale ve shodě s Freudovým principem, že veškerá láska je svým původem erotická a smyslná, vztahuje se u něho pojem narcismus i na sebeobdiv nad duševními vlastnostmi.

Normální vývoj erotiky postupuje od narcismu ke vztahu k druhému objektu, nejprve k matce. Tento vztah není ještě plnou láskou. Má v sobě složku negativní a je to identifikace s objektem, takže vlastně je milováno i já. Vztah dítěte k matce je dále založen na tom, že matka uspokojuje potřeby dítěte. Tak se rýsují již v útlém dětství dva typy lásky: na základě příklonu k tomu, kdo uspokojuje mé potřeby a na základě shody se mnou (v homosexualitě jde o shodu pohlaví). V anální fázi je vztah k objektu ambivalentní. Ale je tu již druhá osoba jako odlišný objekt. Období oedipovského komplexu a nutnost jeho likvidace vede k typickému rozporu; mnoho lidí nedokáže spojit v jedno hnutí něžnosti (dovolené) a genitální pohlavnosti (dítěti zakázané, aspoň vůči matce, ale většinou i jinak). To se v dospělosti jeví roz dvojením lásky něžné na jednu ženu a smyslné na jiné. (Horneyová to ještě stupňovala; vidí tento rozpor v každém manželství a v tom příčinu ochabování původního citu.) Normální však je, aby se oba tyto směry lásky něžný a smyslný, spojily ve fázi dospělosti, fázi genitální. Lásku bez ambivalence však může mít snad jedině matka k dítěti.

Mnoho autorů namítalo Freudovi, že něžná láska je něco docela jiného než smyslnost. Je to námitka téhož druhu, jako že diamant není tuha, tedy zcela lichá, jakmile připustíme, že na duševní jevy lze aplikovat tytéž obecné vědecké procedury jako ve vědách přírodních. Tímto metodologickým stanoviskem se však vůbec nic netvrdí o tom, zda něžnost a smyslnost jsou projevy téže síly. To je otázka empirická.

Chybné úkony

Freudova kniha "K psychopatologii všedního života" (1904, již 1901 v časopise) je mj. populární průkaz všeobecnosti nevědomých sil u člověka a to v chybných úkonech. Kapitoly jsou tříděny podle druhů takovýchto úkonů: zapomínání vlastních jmen, zapomínání cizích slov, zapomínání jmen a sledu slov, přeřeknutí, přepsání a chybné čtení, zapomínání dojmů a předsevzetí, přehmátnutí a další. Freud aplikuje na tyto běžně se vyskytující chybné úkony a na zapomenutí psychoanalytickou metodu volné asociace. Ta - jak ukazují četné příklady - vyjevuje, že chybný úkon není náhodný, nýbrž motivovaný, účelný, a to motivem, který s ním není spojován, který je vytěs-
něn.

V druhé kapitole knihy uvádí Freud tento příklad: Mladému muži vypadlo při čtení z Vergilia slovo *a l i q u i s*. Freud jej vybídl k volné asociaci. Ta vedla k slovům relikvie, likvidace, tekutina (lat. liquidum), fluid. Nato si vzpomněl na celou řadu svatých: Šimona z Tridentu, Augustina, Benedikta, Januarua. Januariova krev je uschována v jednom kostele v Neapoli a zázrakem se stává jednou do roka opět tekutou. Za francouzské okupace se jednou div nedostavil. Generál si zavolal duchovní a dal jim důrazně najevo, že doufá, že se zázrak brzy opět objeví, což se i stalo. Nato si mladý muž vzpomněl na nepříjemnou zprávu od jisté své známé. Freud mu ihned řekl, jaká zpráva to byla: jeho dům se nedostavila perioda. To bylo snadné uhadnout z asociací: kalendářní svatí, ztekutění krve k určitému dni, znepokojení, když to nenastalo, vyhrůžka, že to nastat musí.

Psychologové upozornili na usnadňující podmínky chybných úkonů, jako menší upevněnost vlastních jmen v paměti, únavu ap. Ale tím nevyjasnili jejich motiv. Vysvětlovat chybný úkon usnadňujícími podmínkami je obdobné, jako kdyby někdo v liduprázdné ulici v noci okradený hlásil, že ho okradla samota a tma.

Slovo, na které si člověk nemůže vzpomenout, buď přímo označuje něco z nepříjemného komplexu nebo je s ním asociačně spojeno. Vytěsnění bývá v případě těchto běžných chybných úkonů často nehluboké, takže často příklady Freudem a v pozdějších vydáních doplněné případy od jeho žáků uváděné byly objasněny snadno; ale nemusí to platit o všech případech. Existuje ovšem podle Freuda prosté zapomínání, takže nápadné jsou zejména ty případy, kdy se zapomene dočasně něco, co dobře známe. Rovněž tak existují chybné úkony, které nejsou motivovány. Robert Saudek (Character and Personality, 1935) se domníval, že vyvrátil Freudův výklad experimentem. Dal totiž psát text zvýšenou rychlostí. Počet chyb (přepsání) se tím zvýšil, mj. chyby anticipační, v nichž se napíše příliš brzy písmeno, které patří o něco dále. Chyby tohoto druhu však Freud vůbec nepopírá.

Kromě případů, kdy člověk je sám překvapen nebo rozhořčen selháním své paměti nebo své motoriky nebo jiné části své duševní organizace, poněvadž obvykle totéž dělá bez chyby, existuje dosti případů, které si vykládá jako náhodu. S jistým zlomkem chybných úkonů se v životě ze zkušenosti počítá, proto se provádějí kontroly. Zajímavé je ovšem, že motivované chybné úkony se prosazují i přes kontrolní opatře-

ní, např. člověk si poznamená své předsevzetí, ale poznámku založí. Prokázat, že chybný úkon byl nevědomě motivován, je tedy možno přímo volnými asociacemi k němu, čímž se objeví nevědomý motiv; jindy je tento motiv zřejmý druhému člověku a jindy jde o pouhou domněnku této motivace.

Vtip

Kniha "Vtip a jeho vztah k nevědomí" z r. 1905 je mnohem obtížnější než "Psychopatologie všedního života".

Vtip bývá často podřazován pod širší pojem komiky. Freud je staví vedle sebe: v některých případech se překrývají. Nejblíží je vtipu ta komika, kterou pozorovatel shledává v naivitě. Příklad: Sourozenci, bratr 10letý a sestra 12letá předvádějí strýcům a tetám divadelní kus, vlastní výtvar. Manžel se vrací po letech z ciziny, kde prací získal bohatství. Manželka mu praví: "Ani já jsem nezahálela, mužičku, podívej se!" A ukáže mu řádku dětí, které se v jeho nepřítomnosti narodily. - Smích u posluchačstva je způsoben tím, že se obvyklé vynaložení útlumu, kdyby se jednalo o podobnou skutečnost, stane výrokem naivního subjektu zbytečným. Jiné příklady komiky jsou komické pohyby, hlavně pohyby přehnané nebo nadbytečné. Dochází ke srovnání těchto pohybů s účelnými pohyby, přičemž se nadbytečná energie (u pozorovatele vznikající) vybiže smíchem. Smích vůbec vzniká, když se stane nepoužitelnou cesta dříve obsazená psychickou energií, která se pak volně vybiže. Freud tu poněkud modifikuje pojetí Spencerovo a pojetí Bainovo. Nadřazenost pozorovatele nad pozorovaným je sice geneticky nejvýznamnější, ale ne jediná příčina vzniku komického dojmu. Člověk se směje i trapným situacím, v nichž by se sám choval stejně; ale tu by se asi sobě nesmál. Srovnává tedy sebe v přítomné situaci s osobou, která je v situaci komické. Karikatura, parodie a travestie snižují to, co budí úctu, která opět vyžaduje zvýšenou energii. Když se tato energie uvolní, vzniká smích.

Tyto příklady ukazují zásadu Freudova výkladu. Jako i jinde předpokládá, že jde o vázanou duševní energii, která se v tomto případě uvolní náhle. Náhlé uvolnění může způsobit i jiný afekt, úlevu nebo radost. Aby vznikl komický dojem, musí být splněny některé podmínky záporné; nesmí být narušeno očekávání, které je pro komiku podstatné, nesmí vzniknout jiný afekt, např. pocit trapnosti, nebo nesmí nastat myšlenková koncentrace. Kladné podmínky pro komický dojem jsou všeobecně veselá nálada a očekávání komičnosti předem.

Komika byla odvozována z pocitu nadřazenosti (Stendhal) nebo z vrozené škodolibosti (McDougall). Freud pokládá škodolibý smích za něco nižšího než komiku, za něco dětského; dá se vyslovit domněnka, že komické je to, co se nesluší pro dospělého, co je dětské.

Humor vysvětluje Freud obdobně z toho, že se uvolní energie, která by byla vynaložena, a to v tomto případě na nelibý afekt. Nejčastěji si člověk ušetří soucit, ale mohou to být nejrůznější jiné afekty. Humor je postoj dospělého; dítě by podlelehlo nelibému afektu. Jako by si člověk říkal: Jsem velký, mne to už nevyšine z rovnováhy. Později (1928) Freud vykládá humor jako funkci nadjá, tedy zhruba tak, že dospělý se staví na shovívavé stanovisko rodičů k dětským trampotám; obojí může být v jedné osobě - humorný postoj k vlastním trapným příhodám a nesnázím.

Podrobněji než komikou a humorem se zabývá Freud vlastním tématem, vtipem. Nejprve podrobně zkoumá techniku vtipu, kterou dělí na slovní a myšlenkovou, obsahovou.

(Bohuslav Brouk v jediné své dobré knize z četných jiných spisů "Jazyková komika" 1941 podřazuje vtip pod komiku a uvádí ve 4. kapitole "Komické slovní hříčky a vtipy" podrobnou klasifikaci prostředků spíše z hlediska lingvistického. Tam nalezneme četné příklady na slovní techniku.) Freud rozlišuje ve slovních technikách zhuštění buď vytvářením smíšených slov nebo modifikací, použití téhož slovního materiálu v různém smyslu (příklady uvádím pro stručnost ze slovní komiky, ne ze vtipu): celek a části (jméno Potměšil - po tmě šil), přeřazení (přesmyčka Furt žral - Fr. Udržal), lehká modifikace, táž slova v plném a prázdném významu. Příkladem různého smyslu je i dvojsmysl, jako jméno a jeho věcný význam (Brouk uletěl), význam metaforický a věcný, slovní hříčka, dvojsmyslnost, tj. jeden význam sexuální, dvojitý smysl a narážkou.

Jindy jde o vtip myšlenkový. Jeho techniky jsou přesunutí, nesmysl logický nebo věcný, obecněji myšlenková chyba, unifikace, tj. spojení odlišných myšlenek v jednu, obecněji nepřímé vyjádření, narážka, např. vynecháním toho, co se dá domyslet. K nepřímému vyjádření se může užít podobnosti, souvislosti i opaku nebo podobenství.

Rozborem takového vtipu dostaneme myšlenky vtipu, které jsou technikou vtipu převedeny na sjednocený, neobvyklý výraz, často zestručněný.

Freud rozlišuje vtipy na nevinné a tendenční. Nevinné vtipy mají jen mírný obveselující účinek. Tendenční vtipy jsou nejčastěji agresivní nebo obscenní (sexuální). Vedle toho jsou vtipy cynické, kritické a skeptické. Přímé lidové hovory o sexualitě (muž v přítomnosti cizí ženy) mají sice obveselující ráz, když se projevuje ženina, třebaš dočasná zdrženlivost, ale nedostatek kulturních útluhů znemožňuje dvojsmyslné vtipy. Ty předpokládají útlum i u toho, kdo vtip pronáší, i u posluchače. Právě z překonání tohoto útluhu vzniká energie, která se vybiže smíchem. Tendenční vtip vyžaduje tři osoby: tu, která vtip pronáší, tu, která je objektem jinak tlumené tendence (a je zpravidla nepřítomná), a posluchače, který má být obveselen.

Libost ve vtipu u posluchače vzniká tehdy obecně z uspořené vynaložení energie na útlum nebo na potlačení. U tendenčních vtipů jde o tendenci utlumovanou kulturou, která se právě ve vtipu může prosadit, ale zároveň i o získání energie z technických prostředků vtipu, které samy stačí ke vtipům nevinným. Tak nesmysl působí vtipně odklonem od důsledné a kritické myšlenkové činnosti, která vyžaduje vynaložení duševní energie. Již nalezení něčeho známého tam, kde bylo očekáváno něco nového (můžeme dodat i nejistého) působí takto libost. Tak je to v technice sjednocení, stejnozvuku, vícenásobného použití týchž slov, modifikace známých rčení, v narážkách na citáty.

Předstupněm vtipu je hra se slovy a myšlenkami a slovní žert. V žertu již nejde o náhodně vzniklé prameny libosti, jako ve hře, ale řečené má již smysl, který však nevyhovuje požadavkům věcnosti (dáme se očkovat sérem na práci). Přejchod od žertu k vtipu je souvislý.

Vtip svou libostí vyřazuje rozum, kritický úsudek, a je-li tendenční, i potlačení. Libost ze vtipu je předběžná libost, Vorlust, která umožňuje libost z prožití jindy omezované, potlačované tendence.

Vytvoření vtipu se dá vykládat tak, že jde o několik myšlenek a tendencí, které by bylo možno výslovně vyjádřit. Tyto myšlenky jsou podrobeny zvláštnímu zpracování, vtipové práci, která používá prostředků zhuštění, přesunu, vyjádření opakem, převedení abstraktního do názorného, tedy týchž prostředků, jako Freudem předpokládaná snová práce, která v nevědomí zpracovává latentní snové myšlenky a přeměňuje je v manifestní sen. Z toho soudí Freud, že vtipová práce se odehrává v nevědomí.

Sen je však záležitost soukromá, vtip sociální. Vyžaduje nejen svého tvůrce a vyprávěče, ale i posluchače a v případě tendenčního vtipu i třetího (osobu, nebo třeba instituci, zásadu), proti níž nebo na níž tendence směřuje. Aby se člověk vtipu smál, nesmí jej rozbírat. Vynaložení vtipové práce tvůrcem znemožňuje mu rovněž, aby se sám smál; jeho účinek na posluchače však zpětně rozveseluje vyprávěče. Další rozdíl snu a vtipu je v tom, že vtip se nevyhýbá potlačenému hnutí kompromisem, jako činí sen, donucen cenzurou. Ve snu má dále znázornění protikladem daleko větší roli než ve vtipu. Sen bývá na pohled ve svém významu nesrozumitelný, vtip musí být naprosto srozumitelný, má-li působit. Sen slouží hlavně tomu, aby nevznikla nelibost, vtip k tomu, aby vznikla libost.

K vytváření vtipů má vlohu jen menšina lidí. Leckteří z nich mají rysy neurotické.

Freudova kniha o vtipu je dosud nejdůkladnější pojednání o tomto tématu. Jejích myšlenek použili později psychoanalyticky orientovaní estetikové pro rozbor uměleckých prostředků. Freud sám provedl jen obsahový výklad některých uměleckých děl.

Pud smrti

Ve spisku "Jenseits des Lustprinzips" ("Stranou principu slasti" 1920) rozvíjí Freud tyto myšlenky: Na nižších stupních duševního vývoje, tedy u dítěte a v nevědomí - zdá se - vládne princip slasti: vyhledávat libost a vyhýbat se nelibosti. Ale ve vývoji se dostavuje omezení tohoto principu vlivem sebezáchovných pudů ego, nastupuje princip reality: některé libosti se odsouvají, nebo se jich ego vzdává vůbec a strpí i nelibost. Ale konečným cílem zůstává dosažení slasti a vystříhání se bolesti. I jednota já vyžaduje, aby se některá pudová hnutí vyloučila, vytěsnila, což se vždy nedaří; znovuobjevení jich nebo jejich odvozenin způsobuje nelibost. Nelibost vůbec vzniká z vnějšího vnímání nebo ze vnímání tlaku pudů; z očekávání těchto dojmů vzniká nelibost v podobě úzkosti.

Princip slasti a princip reality však neplatí obecně. Existuje opakování nelibého. Traumatizovaní neurotici ve snu opět prožívají duševní trauma, které bylo počátkem jejich neurozy. Děti někdy ve hře opakují nepříjemnou událost (jako odchod matky, lékařské vyšetření). To by se dalo vysvětlit tím, že nepříjemnost, kterou byly nuceny prožít pasívně, nyní zvládají aktivně. I divák tragedií se vystavuje nelibým dojmům. V analytické léčbě se pozoruje, že pacient si některé důležité události z dětství vzpomene, ale jiné beze vzpomínky prožívá v novém vydání ve svém vztahu k lékaři; je to většinou nelibé. Tak se objevuje nářek: mně se nic nedaří, nikdo mne nemá rád, což má kořeny v dětských zklamáních; opakuje se ve vztahu k lékaři žárlivost na sourozence, zklamání dítěte, že samo nemůže mít dítě ap. Pokud se období těchto dětských zklamání (shrnované Adlerem pod pocit méněcennosti) opakují v analýze, může je pacient pochopit jako opakované prožívání minulosti. I mimo analýzu se odehrávají obdobná opakování (agování, jednání nepřizpůsobená přítomnosti), někdy osudově. Např. jsou dobrodinci, jichž chráněnci se od nich znovu a znovu odvracejí; mužové, jichž přátelé je vždy zradí; lidé, kteří se podřídí někomu jako velké autoritě, pak ji u sebe zavrhnou, ale dosadí na jejich místo novou; lidé, u nichž se osudově opakují příběhy lásky se špatným koncem.

Opakování nelibého je možno vysvětlit tak, že šlo o intenzivní podnět, který prolomil ochranu proti příliš silným dojmům. V některých případech by k tomu nedošlo,

kdyby člověk byl na takový dojem připraven. Neočekávanost úděsu je příčinou traumatické neurozy. Opakování úděsného prožitku pak směřuje k tomu, aby se nezpracované podráždění zvládlo. (Teleologický výklad!) Ten, kdo je ve válečné situaci zraněn, nevyvine traumatickou neurozu, protože libido (narcistické) se soustředí na poranění a nevzniká jinde nadměrné podráždění. Obdobně působivá těžké onemocnění dočasný ústup neurozy, melancholie, nebo někdy i schizofrenie.

Dítě ovšem hledí do nekonečna opakovat i stejné l i b é dojmy, což u dospělého mizí. Dá se tedy soudit, že na pudové, nižší úrovni vládne tendence opakování předchozího stavu; pudy jsou konzervativní.

Na to provádí Freud spekulativní zobecnění: Protože neživé bylo dříve živé, existuje v organismech tendence návratu k neživému, pud k smrti. Cílem života je smrt. Zárodečné bunky - aspoň některé z mnohých - však dávají vznik novému organismu a působí tak proti smrti. Eros uvádí organismus do napětí a tím dočasně ruší tendenci pudu smrti ke klidu, ke stavu nirvána. Erotické pudy jsou však jako jiné pudy konzervativní, ba ještě více, jsou tíže poučitelné. Eros má ovšem tendenci spojující, a to nejen spojení dvou organismů, mužského a ženského, ale i k větším celkům. Jinak se pudům nedá přisuzovat nějaké tendence k pokroku. Evoluce organismů je vycucena změnou vnějších podmínek, které jindy zase působí regresi.

Dříve

Od r. 1920

Pudy sexuální

Pud života — S objektem mimo já
— S objektem já - narcismus

Pudy sebezáchovné, jáské

Pud smrti

Tento spis ukazuje na jedné straně pokračování Freudovy tendence vykládat duševní procesy materiálně, pokud možno z fyzikálních principů, a zařazuje se do snahy o výklad motivace z homeostáze (pozdějšího pojmu Cannonova). O tom promluvíme v oddílu o vztahu psychoanalýzy k obecné psychologii. Na druhé straně jsou tu obecné filosofické úvahy o životě a smrti, vyvolané zejména neočekávanou událostí první světové války, což vedlo Freuda také k úvahám o osudu lidské kultury vůbec, jak o tom bude ještě řeč. Posléze zapracovává v dalším ideu pudu smrti do své nauky o neurozách a psychózách a o ontogeneze.

(Síly, které způsobují smrt organismu můžeme nechat stranou, neboť to nejsou síly psychické. Umírající si mnohdy přeje smrt, ale to lze vyložit těžkým utrpením a naprostým úpadkem sil, bez zvláštního pudu smrti. Něco jiného je sklon k sebevraždě, častý v mládí, a proto těžko pochopitelný. Freud předpokládá, že jak libido, tak energie pudu smrti je u dítěte napřed v já a pak se teprve postupně vztahuje na vnější objekty. To by znamenalo, že existuje od počátku pud k sebestrukci. Dá se pochybovat, zda má vůbec smysl mluvit o primárním narcismu, ale je fakt, že nemluvně se obírá nejdříve hlavně svým tělem a jeho potřebami. Naproti tomu nepozorujeme, že by směřovalo k sebepoškození.)

Sklon k destrukci se obrací na objekt při kousání, při trhání věcí a pak v ji-

ných agresích, jež se objevují u dítěte zejména v análně sadistické fázi. Je tu spojen s pudem erotickým (orálním a análním libidem). Cílem těchto destruktivních sklonnů je mimo jiné odvrátit od já podněty. Pro orální stadium je charakteristické pohlacení libého objektu, pro anální vypuzení přijatého objektu. Průchodem skrze konečník se destruktivnost vypuzování oslabí; ležno je hodnoceno jako kus vlastního já. Podobně se tlčení osob změní v hlazení. Na konci falické fáze se dosáhne toho, že vztah k objektu může být jen erotický. Destruktivní pud jsou tak postupně omezovány pudem sexuálními, což Freud nazývá směšováním obou druhů pudů (Triebmischung). V době oidipovského komplexu se však ještě objevuje destruktivní přání hocha být zbaven mužského pohlaví a být jako matka a zpravidla výraznější přání navenek, kastrovat otce. Plné vítězství erotu je dosaženo stadiem genitálním.

Při fixaci nebo regresi v duševní chorobě není však destruktivní pud zcela neutralizován libidem, a proto se projevuje silně. V psychózách se od libida odloučí natolik, že je to abnormálně silná tendence k destrukci druhých nebo sebe sama, např. v melancholii sklon k sebevraždě. Nastává úplné rozdělení obou pudových rodů (Triebentmischung).

Kritické poznámky. Před Freudem pokládal nejen Adler pud agresivní za důležitou tendenci. Také McDougall, Trotter a Bovet mají pud bojový. Podle McDougalla je v něm ústřední afekt vztek. Z tohoto vrozeného afektu se dá vskutku vyvodit mnoho agresivních a nenávistných jednání. Rovněž tak je obecně známo, že se agrese může obrátit proti vlastní osobě, když ji nelze projevit navenek. Proti pudovému rázu těchto tendencí byly však vzneseny námitky. Dollard a spolupracovníci (1939) započali experimentální výzkum agrese a vyslovili hypotézu, že podnětem agrese je frustrace, překážení či zmaření jakékoli činnosti. Tím se nevyvrací pudový ráz agrese (v pojetí McDougalla), nýbrž stanoví se podnět tohoto pudu. Ukázalo se však, že agresivní chování může být někdy pouhým nástrojem k dosažení cíle (např. trest, který je udílen jen z výchovných důvodů, mučení k vynucení přiznání) a jindy může být převzato od vzoru.

Podle Freuda je pud vyvoláván vnitřními podněty; vnější podněty pak dávají příležitost k jeho aktualizaci. Pro pohlavní pud je to známo. Část těchto vnitřních podnětů vzniká působením hormonů. Faktická intenzita chování závisí přímo - jak ukázal pozdější experimentální výzkum - na síle vnitřního puzení a síle vnějšího podnětu (u člověka někdy pouze představovaného, již u zvířete i pouze signalizovaného). Má-li tedy být destruktivní pud pudem ve smyslu Freudově, pak nestačí vrozenost reakce na frustrující podněty, ale je třeba počítat také s vnitřními frustracemi a s tělesně podmíněnou pohotovostí k agresivní reakci. Taková pohotovost existuje často ve spojení se sexualitou. (Boj samců o samici, všeobecně větší agresivnost samců, než samic, ale také agresivní pohotovost matky k hájení mláďat.) Freud připouští souvislost pudové energie sexuální a agresivní. Ve vegetativních projevech je vztek bližší strachu než sexuálnímu vzrušení. Kdežto sexuální pud jsou podle Freuda velmi rozmanité a ještě rozmanitější jsou jejich přeměny v sublimaci nebo v neurotických symptomech, nemá destruktivní pud takovou rozmanitost projevu. Proto také lze bez přijetí Freudovy koncepce zkoumat agresivitu zvířat i lidí, což je dnes předmětem mnoha prací. Naproti tomu to, co Freud připisuje sexualitě, bývá zčásti vysvětlováno z docela jiných tendencí. V životě je individuum vystaveno velkému množství frustrací a tím jsou dány podmínky pro agresi. Agrese se obrací u civilizovaného člověka hlavně vůči lidem, kdežto dříve byly viděny nepřátelské mocnosti i v přírodě a byly obávány i nenáviděny. Agrese vůči lidem musí být v civilizaci tlumena, vytěsněna či frustrována, z čehož vzniká vnitřní napětí. Nevyřízené agrese vedou

mimo jiné k dlouhodobým postojům nepřátelství.

Ti, kteří popírají význam biologického pudového vybavení člověka, popírají agresivní pud. Zčásti vyplývá nestejná agresivnost z různých způsobů života. Např. Eskymáci by se v polárních krajinách neudrželi, kdyby byli navzájem tak agresivní, jako členové některých kmenů v tropech; ale i tam se obrací agrese nejvíce proti jiným kmenům.

Psychologie masy

Ve spise "Massenpsychologie und Ich - Analyse" (1921) vychází Freud z Le Bonova popisu duše masy. Ve Freudově pojetí to znamená, že individuum se dostává v masě do podmínek, které mu dovolují odhodit vytěsnění jeho nevědomých pudových hnutí. Svědomí mizí, poněvadž jeho jádrem je sociální úzkost, obava před posouzením od druhých, a ta odpadá, když druzí se rovněž oddávají pudům. Duševní život masy je na úrovni primitiva a dítěte. Masa má jednoduché, prudké city, jemně nerozlišuje, nezná pochybnosti, jen ano - ne. Klidně se však u ní snáší protikladná hnutí v rychlém střídání. Nepřevládá u ní egoismus jako u izolovaného jednotlivce. Le Bon označuje stav masy za hypnotický, ale nezmiňuje se o tom, kdo zastupuje hypnotizéra. Masa si žádá iluze, podléhá magii slov. McDougall (The Group Mind, 1920) přesněji rozlišuje dav a organizovanou masu, která je stálá, má trvalé cíle, tradice, rozdělení funkcí a soupeří s obdobnými organizacemi. Stupňování afektů v masě vysvětluje principem soucítění.

Freud však poukazuje na to, že ne vždy člověk cítí shodně jako druhý; někdy právě naopak. Musí tedy přistoupit další podmínka. Na to rozebírá dva druhy organizovaných mas: církve a armádu. V katolické církvi se věří, že neviditelná hlava církve, Kristus, miluje každého člena stejnou láskou. I v armádě je každý jednotlivec poután jednak na vůdce - když ne, armáda se rozkládá - jednak na spolubojovníky. Padnou-li v nebezpečí obě tyto vazby, vzniká panika. V organizované masě platí láska pro všechny, kteří k ní patří, a nesnášenlivost a krutost k ostatním.

Jako mezi jednotlivci v rodině, tak ve vývoji k větším celkům způsobuje láska obrát od egoismu k altruismu. V masě nejde však o lásku jako je zamilovanost, nýbrž o identifikaci. To je vývojově nižší vztah k objektu než láska v plném smyslu. Identifikace je psychické ztotožnění se s druhou bytostí, a to s nějakým jejím rysem. Jejím původním vzorem je vtělení objektu jídlem. Identifikace v sobě obsahuje jak přitažlivost objektu, tak snahu odstranit jej. Na základě obrany před nelibostí, která vzniká z konfliktu lásky a nenávisti, může dojít k regresí na identifikaci. Hoch se při překonání oidipovského komplexu zbavuje konfliktu lásky a nenávisti k otci tím, že se s ním identifikuje. Tím v něm vzniká instance zvaná (později) nadjá, jejíž negativní složka je vnitřní zakazování a kárání, pozitivní složkou je to, že je ideálem, jakým chce hoch být. Stačí však i pouhá shoda přání s nějakým objektem, aby došlo k identifikaci.

Prvotní masa je soubor individuí, kteří si namísto svého nadjá (ideálu já) postavili touž osobu (vůdce) a v důsledku toho se navzájem ve svých já identifikovali. Vůdce je představitelem ideálu otce. Mezi jeho ctiteli vzniká žárlivost, ale jeho nedostupnost způsobuje, že se jí vzdávají, a nastupuje vzájemná identifikace. Freud zamítá Trotterův pojem stádního pudu pro člověka; sdruzování v masě je zprostředkováno vztahem k vůdci. Ve shodě s pojetím v knize "Totem a tabu" tvrdí Freud, že masa je znovuožitím původní hordy vedené mocným, obávaným otcem. Masa chce být

takovým vůdcem ovládána. Ze stejné identifikace s otcem se odvozuje i tajemná moc hypnotizéra. Druhotně dostává organizovaná masa ráz jakéhosi velkého individua. Bylo později správně doplněno, že pak má roli matky (církve ap.).

V této a předchozí knize Freudově je psychologický výklad událostí, které v dalším desetiletí překvapily kulturní lidstvo. Puč smrti a potřeba vůdce nastoupily jako reakce na duševní katastrofu vzniklou z válečné porážky a hospodářského krachu. Dodatečně se objevily i jiné výklady nacismu (viz kapitolu o Frommovi).

Freudovo pojednání o masové psychologii z r. 1921 vyšlo sice hned na to anglicky, ale teprve v 50. letech vznikl v americké sociální psychologii větší zájem o vazby členů skupin a tím i o toto dílo.

Struktura osobnosti

Ve spisku "Das Ich und das Es" (1923) podává Freud obrysovou syntézu názorů, získaných psychoanalýzou a ve výkladu nových pojmů "dotýká se i teorií, o kterých psali neanalytici a bývalí analytici při svém ústupu od analýzy". Východiskem tu zůstává existence nevědomí, jež je (zčásti) silou vytěsněnou z vědomí (dynamické nevědomí). Protikladem jeho není jen vědomí, nýbrž také to, co se snadno může zvědomit, předvědomí. Četné pokusy nahradit dynamické nevědomí nižšími, méně jasnými stupni vědomí, jsou neúčelné, neboť ignorují fakt, že dostat do vědomí nějaký obsah z nevědomí stojí velkou námahu; často se jeví vědomí jako něco cizího a bývá ostře odmítáno. Zdá se, že předvědomí se liší od nevědomí tím, že jeho obsahy jsou spjaté s představami slov. Ale myslet se dá i v obrazech, beze slov, čemuž dávají někteří lidé přednost; není tedy spojení se slovy nezbytnou podmínkou vědomí. Bezeslovní myšlení je však ontogenetický i fylogeneticky starší a nevědomí bližší. První a základní funkcí vědomí je vnímání; existuje i vnímání nitra, a to právě často spojením jeho obsahu se slovy, která svým zvukem a kinestézí jsou vnějšími vjemy nebo od nich odvozenými představami. Pohled do nitra je umožněn spojením s prvkem vnějším vjemovým, se slovy.

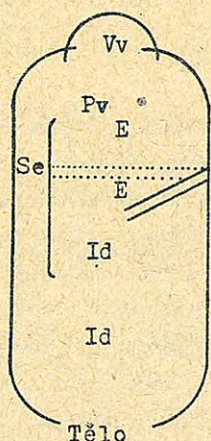
Psychickou soustavu, jejíž funkcí je vnímání a která zahrnuje vědomí i předvědomí, nazývá nyní Freud Já, ostatní psychično (dynamické nevědomí) pak Es-Ono. Spojení mezi Já a Ono je přerýváno tam, kde jde o vytěsněné obsahy, jinak je neostře. V systému Já se prosazuje princip reality (ne vždy s úspěchem), v systému Ono vládnou pudy. Ono (id) je místem primárního procesu, Já (ego) místem procesu sekundárního (organizovaného časově, prostorově, logicky, kauzálně). Ze strany id k ego se děje komunikace tak, že se objevují odnože id (Abkömmlinge, derivatives), pod vlivem odporu zkreslené, kompromisní projevy pudové. Může se projevit afekt bez příslušného obsahu, nebo přesunutý na jiný obsah, může se objevit změněný obsah, nebo obsah bez afektu.

Již r. 1914 zavedl Freud v polemice s Adlerem pojem ideál já, s nímž se já srovnává a má pocity méněcennosti. Nyní zavádí termín Nadja (superego). Tato instance se jeví člověku jako hlas svědomí a jako jeho kritický pozorovatel a posuzovatel. Je to součást Já, ale s větší nebo menší samostatností. (Člověk sebe posuzuje sám, nebo spíše pociťuje vnitřní soud o sobě jako něco odlišného.) Původ nadjá je v identifikaci v době řešení oedipovského komplexu, především s otcem, často i s matkou. Identifikace se liší od lásky, nejde tedy o pouhé připodobnění milovaným osobám. Identifikace nastává již v dřívějších fázích vývoje, ale ta, která vede k vytvoření nadjá, je složitá: otec je jednak vzorem, nadjá praví: "buď jako otec",

jednak obsahuje otcův zákaz nemít k matce vztah jako otec, "nebuď jako otec". Povaha nadjá závisí na průběhu oidipovského komplexu. Čím byl silnější a čím rychleji byl vytěsněn, tím přísnější je potomní nadjá.

Napětí mezi svědomím, jež je funkcí nadjá, a stavem a činy já je vnímáno jako pocit viny. Nadjá zakazuje a přikazuje. Staví někdy člověku před oči velmi vysoký ideál, který nelze nijak splnit (např. ideál dokonalosti, jehož splnění pak rodiče požadují na svých dětech). Freudův pojem nadjá dal podnět k velmi širokému výzkumu u pacientů i u dětí; zejména byl podrobně zkoumán pocit viny v různých podobách a pak předstupně nadjá ve vývoji dítěte.

Vnější svět

Vv vnímání vědomí

Pv předvědomí

E ego

Se superego

----- hranice mezi dynamickým nevědomím a předvědomím

===== hranice mezi egó a vytěsněnými obsahy id

Velmi podstatné je, že já i nadjá má části, které nejsou přístupny vědomí, tedy nepatří ani do předvědomí. U já je to pochopitelné proto, že část jeho se staví proti id, jež je nevědomé, a tak i obrana proti němu, jež je funkcí já, je nevědomá a ve vědomí jsou patrné jen její výsledky, kompromis mezi ego a id, nebo známky boje obou instancí. Psychoanalytické já tedy není totožné s jinými psychologickými pojmy já; je širší právě tou nevědomou složkou obrany proti Onomu. S obrannými postoji se ovšem já ztotožňuje, pokud jsou vědomé, např. když se u někoho jiného projevuje pudová tendence vlastnímu já nepřijatelná nebo když se dere do vědomí z nitra něco zavrhaného.

Rozlišení id a ega předpokládá Freud dokonce u živočichů nižších než člověk, neboť i u nich jsou pudy, které narážejí na překážky ve styku s vnějším světem. (Tuto myšlenku by mohli rozvinout pěstitelé sociálních zvířat.) Naproti tomu nadjá je vymožeností lidskou a vzniklo v historii lidstva jako následek vzpoury synů proti praotci kvůli ženám.

Nadjá má rovněž nevědomé části. Ukázalo se totiž v analýzách, že pocit viny, který má vliv na život neurotika, např. kazí mu radost z úspěchu, může být nevědomý.

Mowrer (Psychotherapy 1953) v tom vidí jedinou příčinu neurózy. I u novopschoanalytiků se vyskytuje tvrzení, že člověk si nepřiznává své morální sklony, kdežto nemorální akceptuje snáze. Podle psychoanalýzy se stává, že někdo v souhlase se svým okolím odmítá "morální předsudky", ale ve skutečnosti v něm působí nevědomý pocit viny nebo úzkost, když tyto předsudky překračuje, takže pudové sklony jsou u něho přece jen vytěsněny a navenek se dostávají jen zdánlivě. Tento výklad (Fenichel) je správnější než Mowrerův. Ale i když je sám pocit viny vědomý, přece může mít nevědomou složku, jako je tomu někdy v nutkavé neuróze, kde já se pocitům viny brání,

nepoznávajíce jejich pravé příčiny. Hysterik pocit viny vytěsňuje. Neurčitý pocit viny, jehož nevědomý pramen není znám, může vést člověka k zločinu, aby si ulehčil.

Nadja bývá někdy velmi přísné, přísnější, než byli rodiče. To má jednak příčinu v tom, že nadja dítěte se ztotožňuje s rodičovským nadjám, ne s jejich skutečným chováním; jindy jde o chorobný proces, v němž se odděluje destruktivní pud od erotického. Pacient (melancholik nebo i hysterik) pak může z pocitu viny i spáchat sebevraždu. Také u nutkavého neurotika je destruktivní sklon v nadjám patrný (v důsledku regrese na análně sadistické stadium libida). Toto nadja nepůsobí sebevraždu já, ale neustále ho hlídá a kárá. Ale i v normálním nadjám jsou trestající složky silné, takže i zde dochází k rozdělení agrese od erotu při procesu identifikace s otcem. Název ideál já (Ich ideal), který byl u Freuda původně synonymem nadjám, znamená u něho později jenom jeho část.

To, co je v já nevědomé, bylo kdysi vědomé, ale nemusí mít ten obsah, se kterým by přítomné já souhlasilo; může mít infantilní složky. Takové složky bývají někdy vědomé, ale pak jsou pro vnějšího pozorovatele v podivném rozporu s ostatní dospělou osobností. Významnou vlastností já je jeho syntetická schopnost. Ale tím ještě není zaručena naprostá jednota já; v patologii může dojít k rozštěpům já. Já je orgánem vnímání a pak vůbec poznávání a zároveň orgánem jednání. Jen výjimečně jedná člověk bez jeho vědomé účasti. Jak v poznání, tak zejména pro jednání musí já sladit trojí požadavky: Onoho, Nadjám a vnějšího světa, jehož nejpodstatnější část je sociální okolí. Když nezvládá požadavky, které na něho doléhají, propuká úzkost. Vůči vnějšímu světu je to úzkost před skutečností (třeba ne vždy adekvátní), vůči nadjám je to morální úzkost a vůči pudům úzkost neurotická. Já má tedy těžkou úlohu. Hnací sílu mu dodává Ono, takže ego je jakoby jezdcem, kterého nese kůň - id. Dobrý jezdec řídí koně, špatný jezdec je nesen tam, kam chce kůň. Já má však k dispozici také energii, která není již pudová, je neutralizovaná.

Jednotlivé části osobnosti jsou u různých lidí nesterajně vyvinuty, takže se mluví o síle id, síle já, síle nadjám. Na "sílu ega" a "sílu superega" byly vytvořeny dokonce dotazníky (Cattell), které mohou ovšem zjistit v nejlepším případě jen vědomou část těchto instancí. Protikladný vztah mezi já a tlakem id, pokud vede k napětí, je zachycován Cattellem jako pudová tenze.

Freud upozorňuje na to, že mezi třemi základními instancemi osobnostní struktury jsou přechody; ovšem také rozdíly až rozštěpy. Rozštěpení může existovat dokonce uvnitř já. O tom svědčí vícenásobné osobnosti, zkoumané zejména francouzskými psychiatry koncem 19. stol., a Bleulerův pojem schizofrenie jako duševního rozštěpu. Vedle skutečných rozštěpů je však nebezpečí pojmového rozštěpení, jako by šlo o tři samostatné osobnosti. To se vytýká Alexandrovi (Die Psychoanalyse der Gesamtpersönlichkeit, 1927) a obdobně to pozorujeme v nepсихоanalytické teorii vrstev Rothackerova (1937) ap.

Úzkost

Mezi pudy má ke vzteku nejbližší strach, k útočení útěk; obojí jsou reakce na zdroj škodlivých podnětů. Freud však nikdy nebere strach jako pud (ani nemluví o základní úzkosti jako novopsychoanalytikové), nýbrž jen jako afekt. Úzkost v nejuž-

ším smyslu nemá jasný předmět, kdežto strach je strachem před určitým předmětem nebo událostí. Freud používá termínu úzkost i v širším smyslu, zejména také pro iracionální strachy.

Ve spise "Hemmung, Symptom und Angst" (Útlum, symptom a úzkost 1926) podrobil své dřívější názory revizi.

V prvním období psychoanalýzy si povšiml Freud jednak toho, že úzkost vzniká při sexuální frustraci, jednak opačného případu, kdy úzkost vyvolává pohlavní vzrušení. Kromě toho se kterýkoli vytěsněný afekt mění v úzkost. Nyní se zabývá také jinou úzkostí, tou, která vzniká při nezvládnutí neočekávaného a silného podnětu, traumatu, a tou, která je signálem bolesti, nelibosti. Afekt úzkosti je však ve smyslu Darwinova pojetí výrazu citů opakováním dávné účelové reakce. Za vegetativní reakci toho druhu lze pokládat porod, takže pozdější úzkost by byla opakováním tohoto děje. Ale Freud nepřikládá porodnímu traumatu tak velký význam jako Rank. V minulosti u dřívějších generací živočichů bylo prožito mnoho různých jiných poškozování a ohrožení; reakce na ně mohou být vzorem v nových individuálních situacích ohrožení. Ohrožení nemusí pocházet jen z vnějšku; také velmi silný pud je ohrožením, na nějž se již v dětství reaguje původním vytěsněním (Urverdrängung).

Podle původu pociťuje já trojí úzkost, z vnějšího světa, v tom i sociální úzkost, úzkost z pudů a jejich odnoží (z id) a úzkost z požadavků nadjá. (O sociální úzkosti podrobněji v oddílu o charakterologii).

Neurotická úzkost se liší od reálné tím, že její pravý předmět není vědomý. Může se nepojít na úzkost reálnou a neúměrně ji zvětšit. Ve velkém reálném nebezpečí pociťuje člověk svou bezmoc proti vnějšímu činiteli, v pudovém nebezpečí se cítí bezmocný před vnitřním činitelem. Ale úzkost se neobjevuje jen v situaci bezmoci, nýbrž ve zmírněném vydání, když taková situace pouze hrozí, jako signál nebezpečí. Tuto signální úzkost pokládá Freud za aktivní činnost já. Úzkost vedoucí k neuroze má u člověka proto tak velký význam, poněvadž dítě je dlouho bezmocné a závislé, dále proto, že lidská sexualita se objevuje už v dětství a pak je její vývoj přerušen, a posléze tím, že já se nemůže proti vnitřním nebezpečím chránit tolik, jako proti vnějším.

Kastrační úzkost hocha patří mezi úzkosti reálné v psychologickém smyslu, poněvadž hoch věří v možnost kastrace. Tato úzkost působí vytěsnění pohlavních hnutí. Tím Freud mění svůj názor, že by z libida, jemuž byla vytěsněním odňata možnost uspokojení, vznikala úzkost. Taková přeměna sice jindy nastává (aktuální neurozy), ale nelze to zobecnit.

Pro každé vývojové období je charakteristický určitý druh úzkosti, u nemluvněte stav psychické bezmoci, na to strach ze ztráty objektu (matky) a ztráty jeho lásky, pak kastrační strach ve falické fázi, strach z nadjá (svědomí) počínaje fází latenční. Strach ze smrti se ukazuje jako odvozený z pocitů viny, kastační úzkosti aj. V nevědomí člověk na svou smrt nevěří.

(Strach ze smrti se stal ve XX. stol. oblíbeným tématem filosofů. Na rozdíl od barokních kazatelů, kteří líčili hrůzy umírání a pekla, je existencialisty tento strach chápán individualisticky jako konec osobnosti a považován za základ lidské existence. Potlačování a vytěsňování myšlenek na smrt je velmi častá lidská reakce, kterou chtějí existencialisté odstranit. Smrt bývá také percipována odcizeně, divácky. Kromě toho však se dnešní člověk v míru setkává se smrtí druhých mnohem častěji než lidé dřívějších dob.)

Že je úzkost činitel působící neurózu, je dnes velmi rozšířený názor. Rozdíly výkladu jsou v tom, jaká úzkost to je. Podle některých je základní úzkost pocitem nebezpečí ze ztráty mateřské lásky a péče. Jindy se tvrdí, že základní úzkost se týká ohrožení sebevědomí. To jsou zřejmě jednostranné teorie. Freud přijímá různé zdroje úzkosti, ale neurotická úzkost je ve vztahu k pudu: buď že je příliš silný, nebo že naráží na vnější nebo vnitřní sílu, která se mu protiví. Vnější činitel agresivní nebo za takový pokládáný, vyvolává úzkost, odcházející libidinózní objekt může vyvolat u dítěte strach z jeho ztráty, přesněji úzkost z toho, co by se mohlo v jeho nepřítomnosti stát. Úzkost je tedy v základu neurózy vždy, ale v neuróze je ještě něco dalšího. Zvnitřněné činitele protipudové jsou obsaženy v já a chovají se obdobně jako vnější agresor. V neuróze je obsažena i agrese z id, jako pudový masochismus a z nadjá, morální masochismus, utrpení jako trest za vinu.

Pocit viny

Na nenormální pocit viny narazil Freud u neurotiků brzy, zejména u nutkavých neurotiků, které srovnává se zbožnými lidmi i v tomto ohledu. Upozornil na to, že neurotik s pocitem viny může reagovat, jako by byl vinen, při výslechu spojeném s psychologickou metodou asociačního experimentu, ačkoli vinen není. I nevinné dítě se někdy při obvinění rozpláče, jakoby bylo vinno, a to proto, že se cítí vinno něčím jiným.

Důvod pocitu viny ontogeneticky shledává Freud ve strachu dítěte před trestajícími rodiči, a to ve strachu před ztrátou jejich lásky (což bylo v posledních letech ověřeno nezávislými výzkumy), který se pak rozšiřuje na širší společnost. Nastupuje sociální úzkost z odsouzení od druhých lidí. Od r. 1914 přisuzoval Freud pocit viny rozporu mezi vnitřním ideálem (patřícím k později definovanému nadjá) a skutečným já. Fylogeneticky vyvozuje pocit viny z vraždy na praotci lidské hordy, která byla pro lásku k němu spojena s lítostí. Smrt blízkých příbuzných vyvolává pocity viny, poněvadž člověk svým vytěsněným nepřátelským hnutím vůči nim připisuje moc způsobit jejich smrt. (Jsou nám známy případy, v nichž si pozůstalý dlouho vyčítá, že např. nějakým zanedbáním zavinil tuto smrt, ačkoli nezaujatý pozorovatel nic takového nenalézá.) Pocit viny je agresí vůči já a objevuje se tedy spolu s přeměnou agrese vůči druhému v agresi proti vlastní osobě. Freud tvrdil r. 1919, že pocit viny je tu primární, přeměna sadismu v masochismus následná. Je to tzv. morální masochismus.

Vědomí viny se uplatňuje v trestných snech a vyžívá se v utrpení, jehož se člověku dostává a jež i sám vyhledává. Jen zdráhavě uznal Freud jako motiv n e v ě d o m ý pocit viny. Normální, vědomý pocit viny vyplývající stejně jako abnormální z n a p ě t í mezi j á a ideálem j á (nadjá), je svědomí. V nutkavé neuróze a ještě silněji v melancholii je však vědomý pocit viny abnormálně silný; jeho nevědomé kořeny nejsou individuu známy. V hysterii je nepříjemný pocit viny vytěsněn. Dá se předpokládat, že ani u normálního člověka není plně ve vědomí (neboť zbytek jeho oedipovského komplexu je vytěsněn). Nápadněji ovšem se jeví nevědomý pocit viny u některých neurotiků. Tento nevědomý pocit viny je těžkou překážkou uzdravení, neboť utrpení z neurózy je pak nevědomě přijímáno jako zasloužený trest. Vážné onemocnění nebo nešťastné manželství může takového člověka neurózy zbavit, poněvadž pak je trestán jinak. Přesnější název než "pocit viny" pro tohoto nevědomého činitele je "potřeba trestu". Zvědomění tohoto motivu je velmi nesnadné pro velký odpor, který tomu kladou pacienti.

Dvojitý pramen pocitu viny, totiž jednodušší strach ze ztráty lásky rodičů a vývojově pozdější strach z nadjá, uznával Freud do posledka. V knize "Stísněnost v kultuře" (1930) označuje strach z nadjá za vlastní svědomí, kdežto prvý je pouze předchůdcem svědomí, aniž by se obojí dalo ostře oddělit.

(Pozdější antropologické výzkumy vedly k rozlišení kultur, v nichž převládá sociální úzkost jako regulátor společenského chování, a v těch, v nichž je tímto regulátorem svědomí. Svědomí je charakteristický produkt křesťanské kultury. Zároveň je regulace obavami před soudem jiných extravertní, regulace svědomím introvertní, ale ne jediná tohoto druhu. Stoikové sebe regulovali z nitra, ale jinak. Křesťanské svědomí předpokládá osobní hněv boha a pocit hříšnosti. Mravnost stoiků je soběstačná. Jde tu o individuálně psychické, ale zejména o historicko-společenské závislosti. V pojmu hříchu se odráží otrokářství. Pro 20. století je podle Riesmana význačný pokles vnitřního řízení člověka a přesun k vnějšímu řízení.)

Podle Freuda (1930) se svědomí v plném smyslu, tedy druhý vývojový stupeň, odlišuje od prvního tím, že je tím přísnější, čím je člověk ctnostnější. To by se dalo vysvětlovat tím, že ctnostný člověk si mnoho slastí odpírá, a proto je stále vystaven pokušení. Ale je to zpřísnění požadavků, které nastupuje při introjekci rodičů, kteří byli často zcela mírní; ovšem mohli mít přísné nadjá. Přísnost nadjá nezávisí na přísnosti rodičů. (Známe životopisy lidí, kteří trpěli intenzivními pocity viny, které jim byly od dětství tvrdě větškovány. Zvláště se to týká některých protestantských spisovatelů. Závislost mezi přísností výchovy a přísností nadjá by zasluhovala podrobnější zkoumání variant.)

Vnější autoritu je možno uspokojit zřeknutím se zakazované činnosti (při překročení zákazu vzniká lítost). Vnitřní autoritu - nadjá - takto uspokojit nelze; zakázané přání uvnitř zůstává. Zpočátku je úzkost příčinou resignace na pudové uspokojení, později je zřeknutí se pudového uspokojení, které pud neodstraní, zdrojem úzkosti svědomí.

Osud je chápán jako spravedlivá trestající moc, zástupce rodičů nebo je přímo projevem božím. Izraelský národ se pokládal za vyvolené dítě boží; když pak následovala jedna pohroma za druhou, povstali proroci obviňující jej z hříšnosti a vzniklo kněžské náboženství s velmi přísnými předpisy. Naproti tomu primitiv v neštěstí trestá svého bůžka, že nedodržel co měl, při úctě, která mu byla prokazována.

U civilizovaného člověka neštěstí zesiluje výčitky svědomí. Pocit viny tedy s civilizací roste a působí i jako neurčitý pocit stísněnosti v kultuře.

Agrese nadjá má svůj původ zčásti také v agresi, která vzniká u dítěte nuceného poslouchat a podrobovat se agresi vychovatelů. Tuto agresi nemůže vybit proti dospělému; obrací ji tedy proti sobě samému. Při vytváření nadjá dochází k oslabení smíšené pudů erotických a destruktivních, destrukce se vyděluje. Při vytěsnění pudového hnutí se libidózní složka promění v symptomy, agresivní v pocit viny - to vyslovuje Freud jako domněnku.

Etika určité společnosti je jakýmsi jejím nadjá. Obrací se mj. proti vrozenému sklonu agresivnímu, který znesnadňuje lidské spolužití; poměrně pozdě ve vývoji civilizace činí tak v příkázání: miluj bližního svého jako sebe samého. Stejně jako neurotikovo nadjá působí svou nadměrnou přísností individuu zbytečné utrpení, nedbá ani takováto etika psychologických možností individua. Změna reálných vztahů k majetku by mohla způsobit větší změny k dobrému než nesplnitelné příkázání lásky k bližnímu. Není snad současná kultura neurotická? Ale kdo by měl autoritu, aby byl jejím terapeutem? Lidé dnes vědí, že mají v ruce techniku, která umožňuje vyhubení ce-

lého lidstva, což zesiluje jejich neklid a úzkost. Zdali se proti moci destrukce postaví dosti silný eros? Tak končí Freudovy úvahy o stísněnosti v kultuře.

Pocit viny a potřeba trestu se stávají posléze Freudovi stejně významnou silou jako oedipovský komplex a kastrací úzkost. Poněvadž hodnocení sebe je funkcí nadjá, projevuje se pocit viny i jako pocit méněcennosti. Tento pocit, který je u Adlera a Horneyové primární, je Freudovi odvozen ze selhání oedipovských cílů a z pocitu viny; neurotik je kromě toho i fakticky duševně oslaben svými konflikty.

Fenichel (1945) konstatuje, že pocity viny se vědomě pojí často k onanii; ukazuje se však, že hlavním jejím pramenem jsou fantazie, které ji doprovázejí. Kromě vytěsnění brání se člověk pocitům viny i projekcí, obviňováním druhých, což je charakteristické mj. pro schizoidní charakter a vyskytuje se i ve schizofrenii. Umělec podle H. Sachse (The Creative Unconscious, Cambridge, Mass. 1942) ulevuje pocitům viny čtenářů nebo diváků tím, že veřejně prezentuje zakázané, takže se lze toho bez trestné účasti ve fantazii. Úlevu pocitu viny v běžném životě dosahují lidé přiznáním, vymáháním prohlášení od druhých, že nešlo o nic špatného, nebo uznáním vlastní hodnoty v jiné oblasti od druhých. Jiná cesta je svedení druhého k témuž činu. Na základě hledání úlevy v pocitu viny dochází ke sblížení osob (dvojice nebo skupiny), které však není opravdovým přátelstvím. Viz dále Patologické chování vůči superegu v oddílu Psychoanalytická charakterologie.

Obrany

Hned na počátku psychoanalýzy zavedl Freud pojem obrana proti pudu (1895). Pak se zabýval jen vytěsněním představitele pudu z vědomí. R. 1926 dal termínu obrana význam obecnější než vytěsnění, které je nejdůležitějším zvláštním případem obrany. V hysterii se obrana děje vytěsněním, ale v nutkavé neuroze může zůstat závažný obsah ve vědomí, není tedy vytěsněn. Je však v tomto případě izolován v souvislosti a zbaven tak možnosti plně působit. To je jiný způsob obrany proti pudům.

(Janet aj. odpůrci pojetí dynamického nevědomí, shrnuli to, co Freud nazývá vytěsněním a izolací, pod jediný pojem disociace. U nás převzal výklad duševních poruch francouzské školy Forster v knize Duševní poruchy (1924). Cameron i dnes rozlišuje zvláštní "disociativní reakce". Jinak použil termínu disociace Paulhan jako názvu děje protichůdného asociací; je to jakási náhražka pojmu útlum. Francouzi mluví také o disociaci osobnosti u schizofreniků, čemuž se jinde říká rozštěp.)

Pod pojem obrana byla shrnuta řada psychických procesů v já, které Freud pozoroval již dříve. Jsou shrnuty mj. u Nunberga (1932) a Fenichela (1945). V knížce Anny Freudové "Já a obranné mechanismy" (1936) je toto téma probráno nově v souladu s názory Freudovými.

Primitivní obrany. Dočasně se každý dospělý člověk vyhýbá náporu podnětů spánkem; to je obdoba stavu plodu v těle mateřském, který se nalézá v klidu, v teple a tmě. Mnozí lidé zaujímají ve spánku polohu plodu. Druhou primitivní, ale patologickou formou obrany je katatonická ztrnulost (ve schizofrenii), spjatá s negativismem; v negativismu se proti každému pozitivnímu hnutí postaví negativní.

Pojem obrana ega je širší než obrana proti pudům. Ego se brání i proti nepřijemnostem vnějšího světa a z nadjá. Hlavním tématem psychoanalýzy jsou ovšem obrany proti pudům. Obrany proti pudům se dělí na úspěšné, které odvrátí to, co já nechce mít ve vědomí, a neúspěšné, ve kterých boj trvá. Úspěšné mohou být shrnuty pod název

sublimace. Obyčejně se sublimace definuje jako převedení pudové energie do nového nebo zúženého směru, který je sociálně schvalován. Fenichel se připojuje k Bernfeldovi, který soudí, že není třeba zavádět do této definice sociální hodnocení. Podstatné je pouze, že pudový sklon má v sublimaci nějakou cestu k vybíjení; obrana působila pouze proti p ů v o d n í m u způsobu ukojování. V jiných obranách však pudovní impuls trvá a je zadržován protiobsazením. K novým sublimacím dochází, když se vytěsnění odstraní léčbou. Sublimace již nemá přímý sexuální cíl. Freud soudí, že sublimace souvisí úzce s identifikací, je tedy určována vzory, které má dítě a mladistvý před sebou. Změna pudu může být někdy pouze v tom, že se zabrání přímému pudovému uspokojování, ale činnost zůstane jinak stejná (sublimace agrese do zápasnictví), jindy je to však dokonce činnost opačná (nastává také přeměna pudu v opak).

Chorobotvornou se může stát obrana, ve které konflikt mezi já a pudy pokračuje, kdežto v sublimaci je rozřešen. Část pudových požadavků musí být u každého člověka periodicky přímo uspokojována; jinak to narušuje duševní rovnováhu, ale to ještě nevede nutně k duševní chorobě. V dětství byla vytvořena proti některým pudovým složkám protiobsazení, která potlačují pudy, ale nemění je, takže napětí trvá. Potlačovaný pud tíhne nepřímými cestami uspokojení skrze své odnože. Většina neurotických symptomů jsou takové odnože.

Popření. Popření je jednoduchá forma obrany proti nepříjemným skutečnostem, obrácená navenek. Je zvláště dobře pozorovatelná v dětství. S růstem principu reality při dospívání se stává tato forma obrany stále méně možnou. Dítě pak neguje nepříjemnost aspoň ve hře, dospělý případně ve fantazii. Neurotik leckdy jedná tak, jako by neexistovala nepříjemná skutečnost, o níž ví. Podle Freuda fetišista zná anatomii ženského genitálu, ale jedná tak, jako by ženy měly penis, který je symbolizován třeba střevíčkem. Popření se nemusí prosadit proti principu reality úplně; vzpomínky na trapné události pak trvají, ale jsou zkreslené. Popření se uplatňuje v krycích vzpomínkách z dětství, které se pravidelně objevují u dospělého; za krycí vzpomínkou je skryta skutečná závažná událost. Fenichel zjistil případ fantastického lhaní, v němž se lhář hleděl nakonec ujistit od druhých, kterým lži vyprávěl, že to byla pravda. Anna Freudová pojednává o negaci ve fantazii: hoch překonával strach z otce fantazií o krotkém lvu, který je jeho přítelem, ale druzí se ho mohou děsit, ap. V oblíbené dětské knize Malý lord Fauntleroy malý chlapec zkrotí zlého dědečka. Anny Angelová (Int. Z. Psa. 20, 1934) poukázala na optimismus plynoucí z negace nepříjemných faktů, který tak dobře známe. Negaci slovem a jednáním ilustruje Freudová normálními případy hochů, kteří si hrají na otce, i neurotickým popíráním (exhibování děvčete, čímž negovala, že nemá penis).

Popření vnější reality má svou obdobu v negaci vnitřní skutečnosti, ve vytěsnění. Nepříjemné skutečnosti se lze také vyhnout do jiného pole skutečnosti. To podřazuje Anna Freudová pod kategorii omezení ega. Děti, které utrpí neúspěch v konkurenci, se někdy úplně vzdají činnosti, ve které podlehly, a věnují se něčemu jinému (uveden přechod od sportu k básnění, od společenského vynikání k učení). To by mohlo být i úplně normální a realistické, ale často je to přecitlivělost k neúspěchům (která má svou prehistorii), a ta pak ochuzuje já. Některé matky samy chrání děti před nezdary a tím jejich rozvoj omezují nebo zakrývají jejich přecitlivělost.

Projekce je přiřítání stavu, děje nebo vlastnosti já druhé osobě nebo vůbec objektu. V animismu jsou vnímány i věci jako oduševnělé. Je to zároveň jedno stádium v duševním vývoji dítěte. Dítě je přesvědčeno, že jako ono cítí i zvířata, a tím spíše dospělí. Tato projekce nemusí být obranou. Obranou je projekce nepříjemných, nežádoucích atributů vlastního já na někoho nebo něco jiného. Tím se já zbaví nepří-

jemnosti, např. mít vlastnost, která je odsuzována. V animismu nižších kultur sem patří přesvědčení, že svět je plný zlých duchů. Rovněž tak strach z nebožtíků je projekcí nepřiznaných nenávistných citů k zemřelým příbuzným, kteří mají být milováni a ctěni. Aby se dalo mluvit o projekci, musí být já a ne já již rozlišeno, ale zase ne tak ostře, aby se nějaký obsah nemohl z jednoho přesunout na druhé. V tomto stadiu se to, co je libé, přičítá k já, co je nelibé, k ne já. Ale projekce nenastává jen v útlém dětství. Stejně jako popření je v rozporu s principem reality. Freud srovnává projekci s vyvrhováním nepříjemného obsahu z úst. V análním stadiu se mohou promítat nelibé pocity ve střevích navenek, což bylo zjištěno v bludech paranoiků. Fenichel pochybuje o tom, že by každá projekce nelibého souvisela s orálním nebo análním vypuzováním. Na úrovni existence nad já znamená obrana projekcí: "Ne já chci dělat to, co je zakázáno; to ten druhý". Tím odpadají výčitky svědomí.

Již dříve jsem upozornil na teleologický výklad Freudův. Pojem obrany je rovněž teleologický: proces, který má odstranit nebo zmírnit poškození nebo mu předcházet. Tak jako má organismus soustavu obran proti látkám, které jej rozrušují, dostanou-li se do nitra těla, má i soustavu obran proti činitelům duševně narušujícím; jsou to zřejmě rovněž fyziologické, a to nervové mechanismy. Teleologický přístup záleží v tom, že se tyto obrany popíší ve své funkci a klasifikují; kauzální výklad zatím není možný. (Jeden filosof na tom založil svoje úplné rozdrčení Freuda; není prý materialista.)

Mechanismus projekce ukazuje, jak důležité je rozdělení na já a ne já vznikající v útlém dětství; mezi nimi pak existuje podzemní spojení. Dítě se stává citlivým na to, co se na něm jako jeho haní nebo chválí. Vrazím-li do někoho neúmyslně, necítím se vinen; odsudek by se týkal pouze agresivního úmyslu. Proto se mi uleví, mohu-li své chování odvodit z něčeho jiného než ze svého zlého úmyslu. V projekci se může ve mně existující špatný úmysl přesunout na někoho jiného. Projekce nemusí sloužit jen obraně proti dotčení vlastní osoby, proti úzkosti a jiným nelibostem, jak to bylo řečeno již o animismu. (Pod názvem objekce zkoumal projekci, která není obranou, experimentálně Ach, Die Analyse des Willens, 1935.)

Další obranou může být introjekce, přesun z vnějšku do nitra. Introjekce má podle Freuda svůj vzor v polykání. Lítě pochopí brzy, že snědení předmětu značí jeho zničení, a duševní introjekcí se zbavuje nepřátelských vnějších objektů. Kromě toho má přání pozřít je. Identifikace dítěte s matkou, pak otcem nebo jinou osobou záleží v přijetí jejich chování a vlastností a je tedy introjekcí, ovšem ne nutně nelibých rysů. Identifikace s nepřátelskými postoji druhé osoby je obranou, poněvadž zmírňuje pociťovanou nelibost s jejich agresí. (Identifikace s agresorem.) Ten, kdo sám jedná, nebo alespoň smýšlí agresivně, přešel od pouhé pasivity k aktivitě. Z pouhého objektu agrese se stává jejím nositelem, subjektem. Jiný případ identifikace, který zmírňuje bolest, je identifikace se ztraceným předmětem lásky ("budeme jako on"). Markusiewicz referoval o dítěti, které po ztrátě milovaného koťátka prohlásilo, že je tím koťátkem, lezlo po čtyřech ap. (Freud 1921).

(K pochopení identifikace je třeba si uvědomit, že v jistém smyslu probíhá i vědomě, například napodobí-li se v pubertě vzor, nedostupná, ale obdivovaná osoba. Identifikace jednotlivce se skupinou nastává vytvořením pojetí "my". Jako takové primární "my" pociťuje dítě sebe a matku ještě s neúplným rozlišením obou. Tato identifikace je ovšem bezděčná.)

Příklad na identifikaci jakožto obranu uvádí A. Freudová z praxe výchovného poradce Aichhorna. Setkal se s hochem, který uváděl svými b e z d ě č n ý m i gri-

masami spolužáky ve smích, když byl kárán učitelem. Bylo to karikování učitele. Je to případ identifikace s útočníkem; kárání bylo hochovi nesnesitelné. Šestiletý pacient Freudové přišel od zubního lékaře, kde proti očekávání musil trpět bolest. Chtěl lámat předměty, zaostřoval tužky a lámal jim špičky. Agrese může vyplývat z úzkosti před útočníkem.

Vytěsnění je proces, jímž se z vědomí odstraňuje nebo k vědomí nepouštějí vnitřní impulsy, jež představují pokušení nebo tresty nebo s něčím takovým souvisí. Podstatné poznatky o vytěsnění objevil Freud v dlouholeté praxi. Vytěsněním se duševní hnutí nezavazuje síly a působnosti; prosazuje se nepřímo (odnožemi). Dočasně zapomenutí dobře známé věci je běžný případ vytěsnění s motivem leckdy prokazatelným volnými asociacemi. V neuróze jde o vytěsnění důkladnější. Afekt původního hnutí bývá pak spjat s jiným obsahem. Do vědomí se dostávají odnože vytěsněného, jeho zkrácená vyjádření, která zase ještě bývají vytěsňována. V denním snění se do jisté míry prosazují odvozeniny vytěsněných obsahů, ale přiblíží-li se blíže k základnímu vytěsněnému hnutí, jsou rychle zapomenuty. Analytik postřehne mezery, které jsou způsobeny ve vyprávěném materiálu vytěsněním. Jindy naopak se nepříjemně vnucují znovu a znovu některé odnože vytěsněných obsahů. Fenichel soudí, že sexuální obsahy jsou častěji vytěsňovány, kdežto proti agresivním se ego brání spíše ostatními způsoby obrany. Tomu odpovídá výchovný postoj, v němž se o sexuálních věcech vůbec nemluví. Dnes však není chování vychovatelů důsledné a tak dochází častěji u dítěte k jiným druhům obrany proti sexuálním impulsům než k vytěsnění. Z namáhavého vytěsňovacího boje mohou pocházet únava a pocity méněcennosti u neurotiků.

Vytěsnění se podobá popření nepříjemné události nebo stavu. Ale v tomto případě jde o vnitřní impuls, jehož se nelze odstraněním z vědomí zbavit, ledaže by se zdařila sublimace. Nepříjemná hnutí mohou být zbavena účinnosti také tím, že osoba spí; proto se ve snu spíše projevují, ač i zde funguje cenzura. Rovněž tak odpadá vnější účinnost nepříjemných hnutí v mráкотných psychotických stavech. Vytěsnění se projevuje jako hlavní forma obrany v konverzní hysterii, kde se v tělesném jevu, např. hysterické obrně, projevuje nežádoucí hnutí i jeho zákaz. Ve fobii se vytěsňuje původní objekt, ale zůstává úzkost z toho objektu, na který nastal přesun. Vytěsnění u dospělého navazuje vždy na původní dětská vytěsnění, která mohou mít motivy, jež dospělá část já odmítá.

Vytěsnění je obdobou útěku před vnějším nebezpečím, ale neděje se vnějším pohybem. (Dollard a Miller 1950 vykládají vytěsnění útlumem, který je způsoben jinou silnou reakcí; byl by to tedy útlum vnější. Ale neurotické vytěsnění je trvalé.) Nunberg soudí, že nejprve se vytěsňovanému obsahu odebere libido v předvědomí a pak se opětuje původní forma obrany. Ani to není jasný výklad. Ačkoli tedy vytěsnění můžeme pozorovat v malém i ve velkém, klinicky i experimentálně (amnézie přikázaná v hypnóze), přece není jeho mechanismus vysvětlen. Dá se soudit, že je nelze vyložit bez hierarchického modelu nervové soustavy.

Identifikace a projekce jsou zvláštním případem přesunutí psychických energií. Jednoduché přesunutí na jiný objekt je obranou ve fobii (strach z koně místo otce). V nutkavé neuróze se vyskytuje přesunutí na nepatrnost. Reikovu pacientovi se vnucovala představa šedých chloupků na černém pozadí; analýza ukázala, že to znamená oslí uši a posléze nadávku otci, že je osel. Reik upozorňuje, že přesunutí na nepatrnost se vyskytuje často v náboženství (lpění na slovíčku v dogmatu nebo posvátném textu, na drobnosti obřadu).

Jindy slouží obraně přeměna pudu. Je to především přeměna pasivity v aktivitu nebo naopak, speciálně přeměna sadismu v masochismus. Je to zde přesun objektu pudu

z něj na já. Každý jistě viděl děti, praví Nünberg, které celou svou zlost obrátily proti sobě, když jim bylo zabráněno vybití ji na druhém člověku. Slabší formy tohoto přesunu jsou přehnané obavy, starosti a výčitky sobě, které nastupují místo agresivního hnutí vůči milovanému druhému.

Reaktivní výtvoř. Tento pojem zavedl Freud r. 1905. Reaktivní výtvoř je trvalá osobní tendence, která je přímo namířena proti nevědomé tendenci. Je to osobní rys namířený proti některé silné, trvalé nevědomé tendenci. Je to tedy druh protipudové obrany. Je však trvalejší než mnoho jiných případů obrany, které jsou obranou proti přechodnému hnutí nebo jednotlivému případu. Je mnoho případů projekce a vytěsnění u téhož člověka, ale reaktivních výtvořů je jen několik, což souvisí s jejich trvalostí a obecností. (Reagují na celý pud, ne na nějakou odnož nebo případ pudového hnutí.) Některé z jednorázových obranných reakcí, event. opakovaných, mohou přejít v trvalý reaktivní výtvoř.

Nutkavý neurotik v nevědomí je pudově přitahován špínou a nepořádkem. Vzniká u něho reaktivní výtvoř, smysl pro čistotu. Je to rys jeho osobnosti, který se projevuje, i když zrovna není zvláštní příležitost být ve špíně. Že to je obranný rys, se projevuje náročností a rigiditou jeho čistotnosti, a co je přesvědčivější, projevem původní pudové záliby, např. ve snu, ale občas i ve bdění.

Reaktivní výtvoř se může opírat o vrozené pudové sklony, které jsou v protikladu k pudu, jemuž se brání. Tak je hnus vrozeným afektem spojeným s vyvrhováním ze žaludku, ale získaně je vyvoláván pouhou špínou, nebo dokonce morální špatností. Taková reakce hnusu však nemusí nabýt rigidnosti reaktivního výtvoř. Význam hnusu u člověka je vůbec velký, což souvisí podle Freuda s tím, že vznik rodu člověk je spojen se vztyčením postavy, takže čichová orientace ve světě se stala méně významnou. Kdežto jiní samci jsou přitahováni pachem menstrující samice, ztrácí u člověka čich vedoucí místo mezi přitažlivými pohlavními podněty. Hnus je výchovou přenášen na objekty, které se původně dítěti nehnuší, jako jsou výkaly.

Matka, která vytěsnila svou nenávist k dítěti a chová se k němu s přehnanou laskavostí, chová se podobně jako člověk s obecnou reaktivní sympatií. Ale v tomto případě to není obecný rys, nýbrž týká se jen jednotlivého objektu. Nutkavý neurotik může mít jako reaktivní výtvoř rys všeobecné laskavosti proti svým sadistickým sklonům. Filosof Ladislav Klíma, který ve svých spisech projevil otevřeně anální a agresivní záliby, choval se k lidem s přehnanou zdvořilostí. Bylo to reaktivní, ale poněvadž jeho pudové sklony nebyly z jeho vědomí vytěsněny, nebyl to reaktivní výtvoř v plném smyslu. Ale právě tím se lišil od obyčejného sprostáka, který se nijak neomezuje.

Kromě hnusu existuje jiný vrozený afekt sloužící obraně, totiž stud. Člověk, který je abnormálně stydlivý, má reaktivní výtvoř proti svému exhibicionismu. Z analýzy lidí trpících strachem z červenání vyplývá, že mají sklon vystavovat své pohlaví a zároveň strach, že o ně přijdou. Freud vysvětluje vznik studu obecně opět ze vzprímení postavy pračlověka, čímž se staly genitálie viditelnými a potřebnými ochrany. Stud v civilizaci je vypěstováván proti nahotě vůbec; v podrobnostech se jeho obsah mění s módou. Dítě je vychováváno, aby skrývalo vyměšovací funkce a stydělo se za jejich ukazování, třeba bezděčně. Děti i u druhých pozorují tyto funkce původně s velkým zájmem.

(Jak se učí v psychologii, je stud stavem já, kdežto hnus se vztahuje na objekt. Zobecněná funkce studu je proto poněkud jiná než u hnusu, nebýt předmětem hanby a ostudy.)

O některých reaktivních povahových rysech bude dále řeč v oddílu "Psychoanalytická charakterologie", zvláště o soucítivosti. Patří tam všechny obrany, jež mají trvalý ráz osobních vlastností. Anna Freudová líčí případ reaktivního altruismu vychovatelky. V dětství chtěla mít krásné šaty, mnoho dětí a měla mnohá jiná egoistická přání. V dospělosti se stala skromnou a nenáročnou. Vzdala se i touhy po rodinném životě, ale byla důvěrníci v milostných záležitostech jiných žen. Místo touhy líbit se nastoupila reaktivní skromnost, místo ctižádosti nenáročnost. Jak se to stalo, to bylo odhaleno v její analýze; mimo jiné zažila těžké zklamání, když se zamilovala do přítele své starší sestry. V tomto případě nastává projekce vlastních erotických přání do zamilovaných druhých; s takovými lidmi se identifikuje a pomáhá jim v uskutečnění toho, co u sebe odmítá. Účastní se zde několik druhů obrany ve spojení, což bývá pravidlem.

V nutkavé neuróze se vyskytuje zvláštní druh obrany "Ungeschehenmachen", anulování toho, co se stalo, opačným výkonem. Pacient se např. nutkavě modlil za uzdravení své nemocné matky, ačkoli nevěřil. Na to si byl nucen dát si přes ústa lehký políček. Když dospělý čte na záchodě při kálení, kompenzuje ztrátu části svého těla přijímáním. Většina příkladů má však zřejmě iracionálně magický ráz, např. pohyb vlevo musí být vyrovnán pohybem doprava. Ella Sharpeová ukázala příklady, kdy vědecká nebo umělecká činnost je nevědomě zaměřena k tomu, aby se anulovaly destruktivní fantazie. (Po publikaci Jungových deníků by byl na to vhodným příkladem Jung.)

Izolace, o níž byla zmínka na počátku, je obrana, v níž se ztratí spojení impulsu nebo přání s tím, s čím významově souvisí. Nejdůležitější případ je izolace obsahu od afektu. Tak se v nutkavé neuróze objevuje myšlenka na vraždu nebo incest, aniž by subjekt prožíval afekt k tomu příslušný. Izolací je rovněž, když si osoba se závadnými impulsy pouze hraje, aniž by pomyslela na jejich opravdové uskutečnění. Závadné obsahy mohou být zpracovány v hloubání a filosofování; tedy myšlenkami, odděleně od citu a od vlivu na skutečný život. Tím se vysvětluje, proč takové myšlenkové činnosti a výtvořky jsou pro neurotika nesmírně závažné. Někteří pacienti izolují analýzu, které se podrobují, od ostatního života, což je někdy zdůrazněno zvláštním oddělovacím rituálem. Některé děti dokážou zcela izolovat život ve škole od života v rodině nebo od tohoto své osamocená tajemství. Izolací je i rozdělení ambivalentních citů k rodičům při přesunutí na různé postavy, jako na dobrou vílu a zlou čarodějnici v pohádkách. Freud upozornil na to, že ve vývoji logického myšlení jde nejprve o izolování myšlenek od vlivu afektů, což je výkon na cestě k objektivitě ve směru principu reality. U nutkavých neurotiků je tato izolace karikována a při tom se nevědomě prosazuje právě iracionalita. Hmotným prototypem izolace je tabu dotyku, které se vztahuje v různých kulturách na různé předměty a individuálně se objevuje u nutkavých neurotiků. Někteří nutkaví neurotici pečlivě oddělují různé činnosti časovým intervalem nebo prostorovou mezerou. (Kretschmer nazval izolující styl životní schizoidním. Nebylo však dokázáno, že by se u téže osoby prosazoval důsledně ve všech psychických projevech.)

Regrese je proces, který lze definovat popisně; je to návrat k vývojově nižším formám. (Ribot se zabýval regresí v duševních chorobách a soudil, že vývojově nejvyšší výkony trpí nejdříve; ukázalo se však, že v deterioraci i stárnutí trpí víc vnímání tvarů a všípivost než slovní myšlení. Regrese nemusí být tedy celkově obrácením vzestupného vývoje. Podobné to je s regresí při duševních chorobách např. při schizofrenii. Je tedy třeba označit konkrétněji, čeho se regrese týká. Lewin experimentálně dokázal, že děti při frustraci regredují dočasně k primitivnějšímu způsobu hry. Tato regrese je blízká regresí, o které mluví psychoanalýza.) Běžná zkušenost

s malými dětmi ukazuje, že při velkém zklamání nebo jiné citové ráně regredují na nižší stupeň tak, že se opět pomočují nebo pokálejí. Zde a jinde v psychoanalýze jde o regresi na nižší stupně pudového vývoje, ale také o regresi funkce já, do níž spadá experiment Lewinův. Regrese může sloužit jako obrana. Na rozdíl od ostatních obran však není dilem ega, nýbrž postihuje je. Libido, jemuž se nedaří najít uspokojení na vyšším stupni, vrací se na stadium nižší. V neuróze nastává regrese od sexuality dospělého k infantilní, a to na stupeň, kde předtím byla dosti silná fixace. Nastává např. změna erogenního pásma k orálním symptomům; v nutkavé neuróze nastává pudová regrese na fázi análně sadistickou. Tato regrese je ovšem spjata s někdejšími dětskými komplexy, takže vyhnutí se dospělé situaci regresi nezabavuje pacienta nesnází.

Obrana se obrací proti nepříjemnému pudu a proti afektům, které z něho - třeba nepřímo - vyplývají. Obrany proti afektům zasluhují zvláštní pozornosti zejména tenkrát, když se obracejí zobecněně proti afektům vůbec, ačkoli původně to byla obrana proti určitému afektu. (Vědomým obrazem obrany je sebeovládání, nepodlehnutí pudové žádosti nebo nepodlehnutí citu, vědomé potlačování snahy nebo citu. Děje se prostým zapuzováním nebo pomocí opačného sklonu, což odpovídá obraně vytěsněním resp. reaktivním výtvořem.) Obrana proti afektům vede nejprve k afektivní nestálosti, poněvadž afekt, jemuž bylo zabráněno v projevu, se projeví nějak jinak, později však se může podařit dosáhnout stavu afektivní ztrnulosti vůbec; o tom bude řeč v psychoanalytické charakterologii.

Dočasnou, ale účelnou obranu proti afektu je jeho odložení. Je to časté u vzteku a ve smutku. Místo nezkráceného záchvatu žalu se v naší civilizaci truchlí dlouhou dobu. Rovněž tak je známo, že strach ve velkém nebezpečí se může dostavit až po pomnutí nebezpečí (psal o tom Pfister, Int. Z. Ps. 16, 1930). Také stud a hnus se může dostavit až po situaci, která jej vyvolala. Únava se pociťuje často až po úplném překonání toho, co vyžadovalo velké úsilí. Fenichel se zmiňuje o otupení, které nastupuje napřed místo prudkého afektu. (Pak by to byl jakýsi nadhraniční útlum.) Zmírnění a přitom prodloužení smutkové reakce je proces utvářený ve společenských formách. Tyto formy napomáhají vůbec zvládnutí nadměrných afektů.

Afekt může být přesunut na jiný objekt, třeba bezvýznamný, což je dobře známé ve vzteku. Místo prožití afektu může nastat jen vegetativní děj, ekvivalent afektu (průjem, bušení srdce, třes). Projekce, introjekce a izolace, popsané jako obrany proti pudům, se uplatňují i u afektů. Reaktivní zdůraznění opaku se pozoruje rovněž i u afektu: odvaha překonávající strach, nestydatost překonávající stud ap.

Obrany proti pudům

(A. Freudová)

vytěsnění
reaktivní výtvor
tlumení
intelektualizace pudových konfliktů
obrácení pudu v opak
obrácení pudu proti vlastní osobě

Obrany proti vnějšímu světu

popření
fantazie o opaku
omezení aktivity já
bdělost k vnějším nebezpečím
aktivní zasahování do světa

Psychoanalýza vznikla jako nauka o neurózách. Freud se několikrát zabýval problémem psychóz, zejména paranoiou (4 pojednání), ale považoval je za duševně neléčitelné, poněvadž libido je v nich soustředěno na vlastní osobu (narcismus) a nemůže se tedy vytvořit léčebný citový vztah, přenos k terapeutovi. To však neplatí absolutně, takže mnozí psychoanalytici se věnují i psychoterapii psychóz. Je vypracována podrobná psychoanalytická teorie psychóz, kterou se zde nebudeme zabývat.

Materiálem pro celou psychoanalytickou teorii jsou především analýzy jednotlivých pacientů; z malé části také normálních osob, které se podrobily analýze, nejčastěji proto, aby se připravily k povolání analytika, jindy, aby prohloubily své psychologické poznání. Freud uveřejnil 8 dosti podrobných chorobopisů, nebo jejich částí a dílčí sdělení z mnoha jiných případů. Sám se zmiňuje o požadavku, aby zprávy o průběhu analytických hodin byly úplné. Ukazuje, že požadavek doslovné reprodukce je nesmyslný. Z materiálu je třeba vybrat to, co je podstatné. V psychoanalytické literatuře je však ve stručnější podobě obsaženo veliké množství empirických dat. Ch. Berg, který uveřejnil přes 100 stručných analytických chorobopisů, podal v knize *Deep Analysis* (London 1946) obšírnější vylíčení jednoho případu téměř na 230 stránkách. Kdyby byl proveden doslovný záznam, vzniklo by z toho několik knih. Trvání jednotlivé psychoanalýzy skládající se ze sledu 3 až 5 hodin týdně se počítá spíše na roky než na měsíce.

Freud konstatoval, že praktický cíl analýzy vyléčit pacienta nesvědčí čistě teoretickému bádání. Ale to je nesnáz lékařské vědy vůbec. Z praktických důvodů byly hledány různé kratší cesty psychoterapie. Z analytiků v tomto směru nejpromyšlenější metodu podal Franz Alexander. Freud se nestavěl zásadně proti variantám svého léčebného postupu nebo i jiným cestám, ale za teoreticky nejvydatnější pokládal klasickou metodu psychoanalytickou.

Příčina neurózy. Freud byl nejprve přesvědčen, že příčinou neurózy je traumatický zážitek, tj. takový afektivní zážitek, který pacient nebyl s to zpracovat. Ale ne každý člověk onemocní po silném trapném zážitku. Co je pro individuum traumatické, závisí tedy také na tomto individuu. Traumatický zážitek byl podle staršího názoru Freudova vždy sexuální, ale vědomím pacienta odmítnut. U některých pacientů se pak ukázalo, že v dospělosti žádné duševní trauma neutrpěli; zde však objevil sexuální trauma v dětství. Ale zde opět je známo, že mnoho dětí při stejných zážitcích se neurotiky nestalo. Na druhé straně se nepodařilo objevit u některých neurotiků vůbec žádné dětské sexuální trauma. Místo toho šlo o trapné zážitky z dětství, které teprve v rozšířeném pojetí Freudově mohly být nazvány sexuálními. Posléze Freud opustil i toto pojetí jako příliš úzké. Někteří neurotici si vybavovali sice takové zážitky, ale ukázalo se, že to jsou pouze jejich fantazie, přání, která narážela na odpor skutečnosti a na odpor vnitřní.

Freudovo konečné pojetí je tedy toto: neuróza vzniká ze součinnosti dvou specifických činitelů, vnitřního pudu, který je u individua v některé fázi svého vývoje fixován, a vnější události. Tito dva činitelé se doplňují. Při silné fixaci může být vnější událost nepatrná a naopak skutečná otřesná událost může způsobit neurózu i bez výrazné fixace. Záleží na obecné individuální choulostivosti k nelibosti a s tím související dispozici k úzkosti.

(Eysenck sleduje v neuróze zejména tento konstituční faktor, což je vrozená

stránka neuroticismu, rysu, který považuje za jednu ze základních dimenzí osobnosti a spojuje ji s nadměrnou citlivostí vegetativní. Dispozice k neuroticismu je zčásti dědičná, jak bylo prokázáno statistickými studiemi. Také Freud předpokládá dědičnost sklonu k neuróze. Eysenck odpovídá i na otázku, kterou si kladl Freud, proč určité individuum onemocní jedním druhem neurózy a ne jiným. Přitom však rozlišuje jen dvě velké skupiny neuróz.)

Silnější pud činí pravděpodobnějším, že vznikne vnitřní konflikt a tím se zvětšuje i pravděpodobnost vzniku neurózy. Proto je puberta dobou zvláště častých neurotických jevů. Složení pudů může být už dědičně nevhodné a tím posilovat možnost konfliktů, nejméně příliš mnoho destruktivnosti proti erotice. Konflikty jsou však vyvolávány nejvíce a nejdříve ze sociálního prostředí a pak z něho odvozených vnitřních požadavků. Proto vznik neuróz závisí na tlaku tohoto prostředí, na jeho kvantu a na jeho rozložení na různé pudové složky. Dá se tedy očekávat, že neurózy v různých dobách budou různé. (Tento fakt byl někdy uváděn jako námitka proti psychoanalýze, ale byl znám již Freudovi.)

Z jednotlivých neuróz si všimneme jen těch, které byly hlavním východiskem psychoanalytické teorie. První Freudovy případy byly hysterie a to konverzní hysterie a pak hysterie úzkostné (fobie).

Konverzní hysterie je neuróza, v níž tělesná porucha představuje nějakou myšlenku; jakou, to odhalí analýza. Hysterické záchvaty afektů mohou být např. záchvatový smích, jako triumf splnění fantazírovaných hostilních přání. Hysterický pláč se často týká konfliktů týkajících se močení. Podmínkou vzniku konverzní hysterie je erotizace celého těla a snění, které - aspoň zčásti - nahrazuje život. Tělesné funkce se tak stávají vyjádřením sexuálních přání a zároveň i jejich odmítání. Příklady: nechutenství - odmítání sexuálního hladu, zácpa - výraz přání být těhotná i trest za to. Nejde tu o zákonitost; nevědomá motivace psychogenní zácpy i nechutenství může být jiná. Těhotenství může být hysterickou imitováním tloušťnutím břicha. Fenichelův příklad: Pacientka pociťovala bolest v dolní části břicha (bez organické nemoci). Vyjadřovalo to touhu po něžnosti otce, kterou jí projevil v dětství, když měla záchvat apendicitidy. Souvislost hysterických bolestí s dětskými nemocemi je dosti častá. Složitější případ je identifikace s jinou osobou. Freudova pacientka Dora záviděla paní K. její sexuální zkušenosti a dostala kašel jako ona. Dívče omdlelo ve škole, když dostalo milostné psaníčko. Nato omdlévají i spolužačky. Uvedené příklady dokazují, že neurotický symptom je kompromis, na jedné straně je splněním pudového přání (sexuální zkušenosti, otěhotnění ap.), na druhé straně je trestem za to (bolest, tělesné obtíže). Jiný druh konverzních symptomů jsou obrny a křeče. Písařská křeč může vyjadřovat zákaz psací činnosti, kterou se sledují zavrženíhodné cíle. Hysterická kontraktura je obrazem rigidity, vznikající z konfliktu protichůdných impulsů. Somnambulismus je hysterický jev, který se odvozuje z dětského přání pozorovat rodiče v noci, nebo jindy z přání utéci z domu. Někteří lidé se červenají při jakékoli zmínce o sexualitě. Většinou je v jejich nevědomí přání exhibovat.

Proč se vyjadřuje neurotický konflikt právě tělesným symptomem, není zcela jasné. Freud zjistil, že vývoj libida u hysterika musil dosáhnout falického stadia.

Totéž platí pro fobii čili úzkostnou hysterii. Různé tělesné psychogenní nemoci jsou pro dětský věk zvláště charakteristické. Dětská fobie je pak velmi častá v období oidipovského komplexu. V případě fobie nemizí z vědomí všecko jako u konverze. Freudem popsany Jeníček se bál koně. Kůň v nevědomí představoval otce; strach z otce byl oidipovský. Strach z volného prostranství (agorafobie) může vyjadřovat

strach z pokušení k sexuálnímu dobrodružství nebo strach ze znásilnění. Strach ze znásilnění může být počátečním stavem psychózy, častěji však to je úzkostná hysterie, v níž pacient pociťuje nardstání síly pudů. Strach z pádu z výšky může být strachem z trestu za nevědomé vražedné přání, anebo padání představuje v nevědomí zakázané sexuální vzrušení. Úplné přesunutí na jiný objekt není nezbytným znakem fobie. Strach z nožů a nůžek může představovat strach z kastrace, stejně jako nesnášeli někdo pohled na mrzáky a zraněné lidi. Přesunutí má obrannou funkci proti úzkosti. Jeníček se mohl vyhnout koním, kdežto otci ne; nemusil se tedy často bát. Obsah fobického strachu (že kůň kousne) je často trest za zakázané přání. Fobie dospělých je regresí do dětství, kdy dítě se cítí bezpečně doma. Zřejmě je to ve fobickém strachu být sám.

Nutková neuroza záleží v tom, že se objevují nutkavé myšlenky nebo impulsy závažného obsahu, jimž se osoba úporně brání. Nebo se projevuje nutkavými činnostmi, které jsou neškodné, ale buď zcela nerozumné a neúčelné, anebo nerozumně přehnané. Nutková neuroza je složitější jev než konverzní hysterie a fobie. Jones (1913) upozornil na to, že pudy, které se v této neuroze prosazují a s nimiž zároveň probíhá boj, jsou anální a sadistické. Freud vyložil tedy nutkovou neurozu jako regresí z genitálního stádia libida na análně-sadistické (jako se někdy stávají ženy, které přestaly pohlavně žít, svérlivými, tyranskými a lakotnými). K tomu existuje individuální dispozice ve fixaci libida na tomto stadiu. Přitom ovšem při této neuroze zůstávají ještě i genitální složky pudové, z nichž nastala regrese ze strachu před kastrací. Ale to je jen jedna stránka věci. Druhá jsou způsoby obrany. Ego používá jiné obrany proti pudům, jako reaktivní rysy povahové, izolace, anulování. Vůči superegu se chová ego tak, jako v dětství k vychovateli - poslušně i vzpurně (obojí se může střídat nebo spojovat). Pacient, který z nutkavých důvodů nebyl s to čistit si zuby, si za nějakou dobu za to spílal a políčkoval se. Jiný si dělal do notesu značky, označující pochvalu a pohanu svých skutků. Myšlení se může stát v nutkové neuroze nositelem konfliktu, nastává nutkavé hloubání nebo pochybování. Ego se účastní obrany daleko aktivněji než v hysterii. Freud proto vidí spolupříčinu dispozice k nutkové neuroze také ještě v poměrně větší vyspělosti ega. Nutková neuroza se nevyskytuje ještě v předškolním věku. Ukázalo se, že s růstem civilizace ubylo hysterií a přibýlo nutkavých neuroz. Léčení nutkové neurozy je obtížnější než léčení hysterií.

Konverzní a úzkostná hysterie a nutková neuroza jsou neurozy nejdůkladněji zkoumané Freudem. Psychoanalytická psychopatologie však zahrnuje i výklad ostatních psychogenních duševních chorob, jako traumatických neuroz, orgánových poruch (psychosomatických), neuroz impulsivních, jako jsou náhlé útoky, kleptomanie, pyromanie, posedlost hrou, narkomanie, spec. alkoholismus a poruch sexuální funkce.

Zde není místo na zprávu o variantách psychoanalyticky založené psychoterapie. Existuje i skupinová psychoanalytická psychoterapie a různé terapie, v nichž je lékař aktivnější než v klasické psychoanalýze. Psychoterapie dětí vyžaduje jiné techniky než volnou asociaci a terapeut plní některé funkce výchovné.

Přehled podle Fenichela

V neuroze se na základě tlaku vnějšího světa a nadjá ego staví proti id; ale id se snaží opět prosadit; v neurotickém symptomu nebo charakteru se vytváří kompromis mezi požadavky id a obrany proti nim. V něm je ovšem já ve svém prožívání ochuzeno.

V psychóze se prosazují požadavky id proti poznávání skutečnosti. Ta je falšována halucinacemi a bludy nebo není vůbec přijímána. Syntetická úloha já selhává v neuróze především vůči nárokům id, v psychóze vůči vnějšímu světu. V obou případech však nastává pokus o nápravu; v psychóze snaha získat opět ztracený vztah k objektům.

V melancholii pak jde především o konflikt mezi nadjád a já. Toto já do sebe pojalo ztracený vnější objekt (např. toho, kdo zklamal v lásce); nenávisť vůči němu se pak projevuje jako nemilosrdné výčitky se strany nadjá vůči já.

Já může některou svou částí vyhovovat jedné, jinou jiné ze tří instancí, jichž nároky má syntetizovat. Pak se stává nejednotným, podivínským.

Psychoanalytická charakterologie

Tento termín užívá Fenichel (1897 - 1946) ve svém přehledu povahových poruch (1945, v menším rozsahu již před tím německy). Charakterem se rozumí především rysy ega. Ačkoliv již Freud popsal některé případy neurotických charakterů, přece se pozornost věnovaná charakteru v pozdějších letech zvýšila. Nejprve to bylo při analýze odporů, čemuž se speciálně věnoval Wilhelm Reich, souhrnně v knize Charakteranalyse (1933). Druhý důvod k rozvoji psychoanalytické charakterologie je podle Fenichela změna povahy neuróz v posledních desetiletích. Změnila se výchova a postoje k pudům a následkem toho ubylo ostře vymezených neuróz, v nichž symptomy jsou rušivým prvkem v jinak ucelené osobnosti. Nyní zasahují poruchy častěji přímo do povahy. Nejednotnost dnešní neurotické osobnosti je odrazem nejednotnosti její výchovy. V současné (rozuměj kapitalistické) společnosti jsou nejvýraznější konflikty mezi ideálem osobní nezávislosti a regresivním přáním pasivní závislosti. V tom souhlasí Fenichel s Frommem (1941), ale nepřijímá jeho odmítnutí Freudova systému.

Zatímco dříve byly středem pozornosti neurózy, v nichž se neustále odehrává boj pudů proti potlačujícím instancím, vystupují nyní do popředí trvalé, strnulé postoje, jimiž ego odmítá pudová nebezpečí. Charakterové rysy se však nevyčerpávají obranami proti pudům. Podle Freuda jsou buď projevem původních pudových hnutí nebo jejich sublimací nebo jsou reaktivními výtvoři proti pudům. Zdařilá sublimace je projevem duševního zdraví, a proto jí psychoanalytici věnují pozornost jen mimochodem. Některé neurotické charaktery se jeví svému okolí jako podivní; jindy jde o lidi na povrchu zcela nenápadné.

Charakterové rysy reaktivního typu jsou buď únikové (fobické) nebo opoziční (reaktivní výtvoři). Výsledkem takového neurotického charakteru je buď všeobecný útlum, únava a rigidita, nebo se pudová hnutí přece jen derou navenek. Příkladem reaktivního charakteru jsou asketi, kteří si nedopřávají žádné potěšení. Někdy se věnují boji proti určitému zlu (alkoholu, týrání zvířat, pojídání masa aj.), totiž tomu, které vyjadřuje jejich potlačované pudové sklony. Některé neurotické neustále nutkavě pracují, aby se zbavili pocitu nepříjemného napětí, jehož původ jim není znám. Sem spadají i "nedělní neurózy" (Ferenczi), tj. lidé nešťastní v neděli, kdy nemohou pracovat. Jiní neurotické neustále spěchají. I u rigidních typů může propuknout potlačovaný pudový sklon (vegetarián se stal řezníkem; častěji čteme v novinách případ, že hasič zakládal požáry, aby mohl hasit). K reaktivním charakterům počítá Fenichel kompensace pocitu méněcennosti arogantním chováním, velkou ctižádostí nebo horečnou aktivitou (adlerovské typy). Z představy, že dočasná podřidivost

zajistí budoucí nezávislost, o které osoba sní, vychází pasivně nedospělé chování jiných neurotiků. V tomto případě však reakce na silné přání být dítětem je pouze fantazií. Reakce může být namířena proti afektům a citům vůbec: taková osoba je chladně rozumová. V protikladném případě má neurotik nadměrné citové reakce proti původním sklonům, působící divadelně. Normální člověk si pamatuje, jak cítil v dětství, všeobecně chladný to zapomněl, přehnaně citový je dosud dítětem.

Reich nazval reaktivní obranné rysy charakteru charakterovým pancířem. Příkladem toho je stereotypní úsměv na všecko, ironie, posměch, povznešenost nade všechno nebo také strnulé chování. Jsou to následky někdejšího prudkého boje proti pudu nebo afektu. Takový pancíř má dírký a skuliny, jimiž se přece jen dostávají občas navenek afekty, ale k analýze je třeba rozrušit jej, aby se ukázaly živé konflikty.

Reaktivní charakter se vůbec zakládá na ambivalenci, odpovídá pregenitální fázi vývoje libida. Je naznačen tím méně, čím více bylo dosaženo genitální fáze. Sublimace a protipudové rysy se mohou v charakteru v různém poměru spojovat. V obraně ega proti pudu se může uplatňovat opačná pudová složka (např. podřídivost při obraně proti agresivitě). Může se také vytvořit obrana proti obraně, např. reaktivní pasivita je překonávána nápadně mužným vystupováním.

Jekels (Imago 16, 1930) prozkoumal analyticky soucit. Někdy je soucit nepodařenou reakcí na sadismus, což se všelijak prozrazuje, jindy se podaří sublimace sadismu, takže soucitná osoba již sadistická není. Procedura vzniku tohoto rysu, soucitnosti, je složitá, což zde nebudu reprodukovat.

Všeobecně je třeba upozornit na to, že tyto výklady charakterových rysů se opírají o skutečnou historii vzniku osobní vlastnosti pacienta zjištěnou v analýze. Nejde tedy o spekulace. Každý případ je jiný, takže nebezpečí by bylo jen v nemístném zobecňování. Fenichel zdůrazňuje, že týž manifestní povahový rys může mít různý základ. A poněvadž povahový rys u téhož člověka může pocházet z několika pramenů, může se stát, že výklad jeho vzniku nezdůrazňuje všechny faktory podle jejich významnosti.

V podrobnější klasifikaci rozlišuje Fenichel patologické chování vzhledem k id, vzhledem k superegu, vůči požadavkům vnějšího světa a patologii integrace požadavků z id, superega a světa, kde se ego nedaří syntéza.

Proti id je to zejména všeobecná obrana proti pudově podmíněným afektům. Pacient, který se cítil nesvůj ve všech životních vztazích, miloval jediné matematiku, ve které není afektů; jiní zdůrazňují svůj střízlivý realismus, aby se vyhnuli svým fantasiím z pudových zdrojů. Někteří lidé jsou citově frigidní jen tenkrát, když by afekt (často to bývá vztek) měl dostoupit větší výše. Ve snění se citům oddávají, v životě jim uhýbají. Zvláštní případ je nesnášení vážnosti; na všechno se reaguje žertem.

Proti úzkosti bojují někteří lidé tím, že se neustále ujišťují, že není nebezpečí; jiní posilují své sebevědomí tím, že vyhledávají lásku, obdiv, moc, prestiž nebo morální uspokojení. Touha po moci a prestiži se odvozuje někdy z úzkosti (sr. Horneyová). Jako reakcí na úzkost vyhledávají někteří lidé právě situace, jichž se báli, nebo se dosud bojí. Jiní lidé bojují proti své úzkosti tím, že straší druhé, jiní jim naopak dodávají odvahy. Fenichel vypočítává ještě další druhy povahových reakcí na úzkost. Odhalení úzkosti, která je za těmito charakterovými rysy, je jen první krok analýzy; nestačí se spokojit tím, že to je "základní" úzkost (jako Horneyová aj.).

Někteří lidé omezují své pudové sklony požadavkem rozumnosti a oprávněnosti,

které se však odhalí v analýze jako falešné, jako racionalizace a idealizace (morální zdůvodnění pro jednání, které mnohdy i druhý člověk chápe v jeho pravé, nemorální pohnutce). V oddílu o obraně proti pudům byla podrobněji popsána izolace: ostré rozdělení citově významných osob na dobré a zlé, rozdělení něžnosti a smyslnosti na různé osoby ap.

Podle jednotlivých stadií vývoje libida rozlišují psychoanalytici některé charakterové rysy. O análním charakteru, spořivém, pořádném a svéhlavém byla již řeč; pozoroval jej první Freud. Orální rysy charakteru (Abraham, Glover) nejsou tak jednotné, protože v orální fázi je mnoho různých rysů ještě ne dost odlišných a poněvadž tato fáze se překrývá pozdějším vývojem.

(Také pozdější pokusy psychologů zjistit statisticky tyto závislosti nevedly k jednotným výsledkům. Soudím, že je to kromě mechanického přístupu mnoha studií založených na více případech také proto, že vazba nemluvněte na matku není jen orální, poskytování potravy. V téže době se uplatňují i jiné stránky tohoto vztahu, až je matka vnímána jako samostatná osoba, k níž je dítě citově připoutáno, což přechází do období zvaného psychoanalytiky análně-sadistickou fází. Kleinová dokonce již v období nemluvněte předpokládá agresivní sklony silnější, než se aktivně projevují navenek. Z těchto důvodů je obtížné charakterizovat obecně nějaký orální charakter. Kromě toho se na tuto dobu ani v psychoanalýze nevynořují vzpomínky, je tedy u dospělého analyzanda jen rekonstruována; bylo by to ovšem možno někdy doplnit zprávou od matky, nebo jiné osoby, která zná útlé dětství pacienta.)

Podle přehledu Fenichelova vede silné orální uspokojení k sebejistému optimistickému charakteru. Je-li však toto období ukončeno prudkou orální frustrací, vyvíjí se stivost. Orální deprivace hned od počátku je základem pesimismu, nebo sklonu k stěžování. Fixace na orálním stadiu se jeví povahově ve sklonu, aby o člověka pečovali druzí. Pacient kojenný do půl druhého roku a rozmazlovaný se dostal náhle ke krajně přísnému otci. V dospělosti žil bez zaměstnání z otcových peněz, vymáhaje si tak na něm uspokojení, které bylo v dětství otcem překaženo. Orálně sadistické tendence mají často upíří ráz. Také mateřské chování ke všem může být odvozeno z orální fáze (identifikace s matkou), ale osoba za takové chování očekává stejnou odměnu. Někdy je podobné obšťastňování druhých obdařovaným lidem útrapou, poněvadž se v něm prosazuje původní ambivalence. Je-li v orálním období matka percipována jako frustrující, pak identifikace s matkou vede k naprosté neochotě dávat. Orální charaktery jsou pro udržení svého sebevědomí vázány na druhé osoby. Z orální fáze pramení postoj k darům; buďto člověk chce darů stále víc a více, nebo odmítá reaktivně dary, nebo nechce být nikomu na obtíž, nebo není s to o něco žádat. Častá je potřeba závislosti s předstíráním úplné nezávislosti. K původnímu sklonu tedy přistupuje reakce proti němu, což je v různém a měnivém kvantitativním poměru, a proto se dá očekávat i protichůdné chování. Kojení sourozence vyvolává závist a žárlivost. Postoje k jídlu, pití, kouření, líbání, ale také k řeči mají své kořeny v orální fázi. Méně samozřejmé je přenesení orálních sklonů na zvědavost, která může nabýt žravý ráz v hltavém čtení, dychtivém zírání a pátrání (citováno několik případů). Závislý charakter popisují rovněž Horneyová a Fromm, ale odmítají jeho spojení s orálním uspokojováním v útlém dětství, což je podivné. Závislost může mít ovšem i jiné kořeny.

Uretrálním charakterovým rysem je ctižádost (Jones aj.) vyplývající z chlapecského soutěžení při močení. Fenichel však uvádí také ctižádost jiného původu: matka přenášela ctižádost na syna z nespokojenosti s manželem.

Z kastrační úzkosti vyplývají dětské hry na nějaké tělesné poškození. V dospělosti si někteří lidé pak vyvolávají "nebezpečí", při nichž nic neriskují. Obecná závist penisu u děvčat vede k vytvoření maskulinního charakteru nebo k mstivému postoji k mužskému pokolení, někdy v podobě hypersexuality, která stále muže střídá. Mužské chování ženy může být reakcí na ženské sklony, odmítání ženské role. Falické charakterové rysy (Reich) jsou reakcí na kastrální komplex kompenzačním zdůrazněním mužnosti. Že nejde o prostou mužnost, prozrazuje se ješitností a nedůtklivostí. Reich poznamenává, že nepsychoanalytici se zdá podivné, že by se některý muž v nevědomí ztotožňoval se svým pohlavním údem, ale že to je fakt. Na takové případy přišli i jiní analytici. Odvaha a její nedostatek, pýcha a stydlivost se rozvíjejí okolo kastrálního komplexu. Adler se tu spokojuje popisem pocitu méněcennosti a jeho kompenzace.

Genitální charakter je ideální pojem úplné zralosti erotického života a tím úplné zralosti osobnosti, převahy lásky nad agresí.

Patologické chování vůči superegu. Naděje je pramenem pocitů viny, jímž se hledí člověk rozmanitým způsobem ubránit. Děje se tak např. projekcí, tj. obviňováním druhých; mohou být vytvářeny situace, v nichž druhý může být obviněn. Jindy zase člověk svým jednáním provokuje, takže je potrestán a tím se pocit viny konkretizuje, což přináší úlevu z neurčitého pocitu úzkosti. Freud popsal "zločince z pocitu viny". Způsobů, jimiž se zpracovává velmi častý trvalý, nevědomý pocit viny, je mnoho. Reaktivní rys je v tom, když si někdo počíná, jako by neuznával povinnosti a závazky, ale v analýze se odhalí, že to je protiobrazení těžkých pocitů viny. Jindy si člověk stále něco vyčítá před druhými, aby byl utěšován, že on vinen není. Obdobně pronáší jiný o sobě kritické soudy proto, aby byly vyvraceny. Ten, kdo má pocity viny, může také činit odpovědným za své nezdařené chyby někoho jiného, např. manžela. I moc může sloužit jako kompenzace pocitů viny. Stálá honba za úspěchem může být rovněž takto motivována. Jindy je řešení pasivní: člověk se obětuje, trpí, tím odpývá svou "vinu". Někteří lidé si aranžují svůj život tak, že trpí jeden neúspěch za druhým, nové a nové úrazy (Dunbarová) nebo nemoci. Jiní dosáhnou úspěchu, ale ztroskotávají na něm (zjistil Freud).

Patologické chování k vnějším objektům. Tento druh úchylek je buď následkem dříve popsaných patologických vztahů k id nebo superegu, nebo je povšechným následkem neurozy (snížená schopnost adaptace, snížený smysl pro skutečnost) nebo konečně může být zařazen pod kategorie infantilní vztah k objektům či pseudovztah. Tak setrvávají někteří lidé na infantilních předstupních lásky. Vyhledávají druhé jen proto, aby tito uspokojovali jejich potřeby nebo jejich sebecit. Infantilní je také krátkodobá a proměnlivá identifikace s osobami, s nimiž přijde takový člověk ve styk. (Maltjček popsal děti, které vystřídaly mnoho dětských domovů a nejsou s to vytvořit k nikomu trvalý vztah.) Snahou jiných je dosáhnout ztraceného citu všemohoucnosti dítěte; jsou to např. introverti, kteří se ve fantazii cítí všemocnými v protikladu ke skutečnému životu, v němž nebojují, nebo očekávají splnění cílů magií, např. očekávají, že druzí je samozřejmě budou napodobovat, následovat. Infantilní je ambivalentní vztah k objektům, což Fenichel vysvětluje i tím, že neurotik nemůže nikdy dosáhnout svého infantilního cíle, a proto vznikají opět frustrace a odsud agrese. Pomstychtivost může dosáhnout vysokého stupně. A může se i vytvořit reakce proti tomuto sklonu, která pomstychtivost odsuzuje. Žárlivost, v níž postižený úporně setrvává, je směsí závisti, agrese a deprese; vyplývá ze zvláštní citlivosti k možné ztrátě lásky, je v tom i citlivost k pokoření. Paranoickou žárlivost Freud vyložil vytěsněním homosexuality. Freud popsal několik zvláštních typů lásky založených na

přetrvávání oidipovského komplexu: potřeba zkráceného třetího (muže, jemuž se žena odloudí), láska k děvce, nekončící serie milostných záležitostí, fantazie osvobození milované osoby a rozpor mezi smyslností a něžností.

Určitá rodinná konstelace činí získání některých rysů pravděpodobnějším (což mechanicky zobecňoval Adler). Jedináček spíše vyvine intenzivní oidipovský komplex a spíše se stává neurotickým. Nejstarší dítě se snadno identifikuje s autoritou otcovou, nejmladší bývá rozmazlené, dítě v pořadí střední mívá leckdy pocit odstranění. Časná smrt jednoho z rodičů zesílí příklon k žijícímu rodiči a zesílí strach ze ztráty lásky. Mít slabého otce zvětšuje pravděpodobnost synovy homosexuality, přílišná péče matčina vede k pasívně závislé povaze, těžké inkonzistence v hodnocení u rodičů brání vytvoření jednotného nadjá.

Tyto vztahy byly zkoumány psychology různých škol a různými metodami a jsou zařazovány do různých teorií. V psychoanalýze jim byla věnována pozornost nejdříve.

Pseudovztahy k objektům jsou determinovány citovým vztahem k původnímu, dětskému objektu. K přítomnému dospělému objektu mají proto v sobě něco nereálného. Stává se v dospívání, že mladistvý si bere objekty lásky a obdivu spíše podle vnitřního vzoru, než podle reálných vlastností objektu. Dospělí, kteří žijí v citových pseudovztazích, často působí dojmem adolescentů. Nejsou schopni skutečné lásky a hlubokých citů, ale maskují to. Zvláštním případem toho je pseudosexualita. Pohlavní styk v tomto případě slouží k důkazu, že osoba není postižena perversí, nebo že si nic nedělá z pocitu viny a jiných zábran, a k ujištění o hodnotě sebe sama, např. vysokou potenci, ujištění o schopnosti dobývat nebo uspokojovat ženy.

Sociální úzkost je obava z kritiky a odsouzení v očích druhých lidí. Má racionální složku z hlediska skutečných následků stanoviska druhých k mému chování a přispívá k sociálnímu a konformnímu chování členů lidské společnosti. Přehnaná sociální úzkost může být projekcí agresivních tendencí vůči druhým lidem. Tréma je sociální úzkost různého původu a rozsahu. Speciální odstín sociální úzkosti jeví se ve snaze být všeobecně oblíbený - vyplývá z dětského strachu ze ztráty lásky. Jindy zase převládá potřeba potvrzení od druhých, že se člověk chová správně. Ale také kastrální úzkost přispívá k sociální úzkosti, což je specifikováno např. ve starosti, působí-li pacient dobrým dojmem na lékaře, dentistu, holiče nebo krejčího. Sociální úzkost se může jevit snahou udržovat dobré styky s lidmi za každou cenu nebo neuroticky altruistickým chováním. Z nevědomé motivace k sociální úzkosti je velmi důležitý pud exhibovat. Ve většině případů neurotické sociální úzkosti se kombinují jmenovaní činitelé: zbavit se pocitů viny, posílit sebevědomí, zbavit se obavy před ztrátou lásky, sexualizace sociálních citů regresí na dětskou úroveň, exhibicionismus. Snaha zalíbit se okamžitému přání toho, kdo má autoritativní postavení, byla nazvána heteronomní nadjá. Nerozlišuje se pak, co je dobré a co zlé; je to následek nekonzistentní výchovy.

Vytvořit typologii patologických charakterů je nesnadné. Freud (1932) rozlišil typ ovládaný pudy (id), typ narcistický (narcisticky obsazené ego) a typ nutkavý (nadvládá superego). Tento typ je popsán nejvýrazněji. Tuto typologii pokládá Fenichel za statickou, stejně jako Alexandrovo rozlišování těch, kteří především přijímají, těch, kteří především vylučují (vyměšují), a těch, kteří především zadržují. (Něco podobného má později Fromm.) Reaktivní charaktery je nejlépe třídit podle neuróz. Fobický charakter se vyhýbá situaci, kterou si původně přál (útlum agrese nebo sexuality vyvolané v těchto situacích; strach z úzkostných situací, např. být sám). Hysterický charakter je pojem dlouho užívaný v psychiatrii. Freud upozornil

na to, že hysterická neuróza nemusí být spjata s tím, čemu se říká hysterický charakter. Některé rysy hysterického charakteru jsou: sexualizace nesexuálních vztahů, sugestibilita (což je infantilní podrobnost z lásky), nepřiměřenost afektů (to je obecně označováno jako hysterické). Fenichel pokládá nepřiměřenost za náhlý výbuch vytěsňované energie a vedle toho mluví o teatrálnosti jako o jiné vlastnosti. Dalším rysem hysterického charakteru je chaotické chování (Kretschmer to popsal jako atavismus, Fenichel však to vykládá jako opakování traumatické situace). Hysterik se uchyluje do fantazie až do lži (pseudologie). Nutkavý charakter se pokouší překonávat svůj sadismus laskavostí a zdvořilostí a zálibu ve špíně přísnou čistotou. Izolací zážitků se zbavuje přiměřených citových reakcí. Cykloidní typ (Kretschmer) má orální charakter, ale to nestačí k jeho odlišení; jde ještě o konflikt mezi ego a superego (v depresi vládne přísné nadjá, v manické náladě je vyloučeno nebo se to projevuje ve střídání úspěchu a neúspěchu). Schizoidní charakter, popsán Kretschmerem, je silně narcistický, někdy s potřebou ujišťování druhých o své hodnotě, častěji však nezávislý (může to být ústup ze zklamání). Na frustraci snadno reaguje tím, že se citově vzdá objektu. Z této frustrace však přece jen vyplývá hostilita, která je vytěsňována. Jeho vztah k okolí obsahuje mnoho pseudocitů.

Do této souvislosti se hodí zmínka o skotském psychoanalytikovi W.R.D. Fairbairnovi (Psychoanalytic Studies of the Personality, London, 1952, ³1966), který charakterizuje schizoidní rysy podobně a připojuje k nim i introverzi, ale přikládá tomuto druhu reakce daleko širší význam. Nejde o typ, nýbrž u každého člověka je sklon schizoidní (k rozštěpu v ego). Fairbairn chce přepracovat celou psychoanalýzu z tohoto hlediska. Cílem libida je objekt, a proto teorie vývoje osobnosti má být teorií vývoje vztahu k objektům. Někteří novopsychoanalytici se v podobném smyslu orientují na vztahy osoby k objektům (interpersonální vztahy) a úplně popírají význam erogenních oblastí těla, kdežto Fairbairn tyto oblasti pouze označuje za místa nejmenšího odporu v těle, za kanály, jimiž subjekt hledá objekt; popírá existenci anální a falické fáze. Anna Freudová rozvádí dvojí hledisko ve vývoji dítěte: podle fází libida (erogenních oblastí) a podle druhů vztahů k objektu. Ponecháním významu orální fáze vývoje zůstává Fairbairn v rámci psychoanalýzy, jinak jsou jeho názory přechodem k neopsychoanalýze.

Výklad náboženství

V článku "Nutkavá jednání a náboženské výkony" (1907) provádí Freud podrobné srovnání nutkavého neurotika s nábožným člověkem. Nutkavý neurotik je nucen vykonávat jisté výkony (jako oblékání, ukládání se k spánku) určitým způsobem nebo vykonávat neúčelné úkony (např. něco počítat); jinak u něho propuká úzkost. Tyto nutkavé úkony připomínají obřady. Psychoanalytický rozbor těchto příznaků choroby ukazuje, že motivem je pudové pokušení, které mu má nutkavé jednání zabránit, nebo je trestem za ně. Pocit viny je náboženskému člověku i nutkavému neurotikovi společný; náboženské úkony (obřady, pokání, modlitba) mají napravit zlo nebo předejít mu, podobně jako úkony nutkavě neurotické. Původní pudové motivy nejsou nutkavému neurotikovi vědomé; analýza ukazuje, že jsou to motivy sexuální (v širším smyslu). Pokušení, vůči kterému se brání zbožný člověk, bývá i jiného druhu; jako hřích pociťuje sklon k nesociálnímu jednání. Za své špatné sklony očekává trest od boha, kdežto úzkost nutkavého neurotika je neurčitá nebo se obává, že se stane něco osobám jemu blízkým. V obou případech se boj s pokušením zpravidla zcela nedaří. Zbožný člověk opět

hřeší. Někdy dokonce náboženství samo ospravedlňuje velmi asociální jednání. Nutkavé "obřady" neurotika se postupně komplikují. Obdobou toho je rostoucí obřadnictví a hromadění předpisů v dalším vývoji určitého náboženství - proto nastupují reformní snahy, žádající návrat k původnímu, živému náboženství.

Obdoba náboženství a nutkavé neurozy je v tom, že jde o obranu proti pudovým sklonům; vznikající city (úzkost, vina) jsou podobné a ve formě obrany jsou rovněž podobnosti. Ale náboženství je jev sociální a kulturní, nutkavá neuroza je soukromou chorobou.

První Freudova kniha o náboženství se týká především prvobytných kultur. Je to "Totem a tabu . O některých paralelách v duševním životě divochů a neurotiků." Toto pojednání vyšlo nejprve v časopise Imago I, 1912. První část této knihy, "Strach před incestem", ukazuje, že exogamie (uzavírání sňatku jen s osobou cizího kmene) a mnohé jiné zákazy příbuzenských sňatků zase jinde mají zajistit před původním pokušením incestu. Tyto zákazy jsou obdobné fobiím a komplikovaným zákazům nutkavého neurotika, směřujícím k tomu, aby se vyhnul pudovému pokušení.

Druhá část, "Tabu a ambivalence citových hnutí", vykládá pojem tabu, který značí něco posvátného a zároveň strašného, nebezpečného, čeho se člověk nesmí dotknout, sice zhyne, nebo je nečistý a musí se podrobit těžkým obřadům očišťování. Shoda tabu se zákazy v nutkavé neuroze je v tom, že chybí jejich vědomá motivace, ale přitom jsou naprosto imperativní, mají schopnost přenosu na jiné objekty, mohou nakazit i druhé lidi, a v tom, že jejich následky mohou být odstraněny ceremoniálem. Rozdíl je v tom, že neurotik se nebojí, že trest postihne jeho, ale obává se, že bude postižena jakási jiná osoba; v analýze se odhaluje, že to je osoba blízká a milovaná. V neuroze vznikají zákazy a očisty z nevědomých sexuálních impulsů, u divochů ze zakázaných protispolečenských přání, zvláště agrese a vraždy. Tabu je projevem ambivalence přání, dopustit se porušení zákazu a zároveň odsouzení tohoto přání. Takové je např. tabu vůči nepříteli (truchlení nad jeho zabitím, které bylo vykonáno s radostným afektem). Tabu se týká i náčelníků (úcta i nenávisť) a zemřelých (lásky i strach z jejich pomsty za to, že si pozůstalí přáli jejich smrt). V primitivnějších kulturách bylo daleko více zjevné ambivalence než nyní, stejně jako u dítěte. Tabu je nejstarší formou svědomí. Svědomí zakazuje nebo vyčítá právě tam, kde se hlásí nepřijatelné přání. Neurčitá úzkost pociťovaná, ozývá-li se hlas svědomí, ukazuje na to, že svědomí má nevědomé zdroje a že si člověk v nevědomí přeje to, co mu vědomě svědomí zakazuje.

Celkově srovnává Freud kulturu s jednotlivými druhy neuroz. Zdá se, jako by nutkavá neuroza byla karikaturou náboženství, hysterie umělecké tvorby a paranoia filosofické soustavy.

Třetí oddíl "Animismus, magie a všemohoucnost myšlenek" ukazuje, že v magii je obsažena táž víra ve všemohoucnost myšlenek (přání) jako u dětí a v neuroze. Animismus je rovněž společný primitivovi i dítěti a zakládá se na projekci vlastních duševních jevů do věcí.

Čtvrtá, závěrečná studie "Infantilní reprodukce totemismu" se stejně jako předchozí zakládá na antropologických studiích známých odborníků. Zde se opírá kromě Frazera (Totemism and Exogamy, 1887, The Golden Bough, 3. vyd. 1911) zejména o Robertsona Smithe, The Religion of Semites (1889) a Atkinsona, Primal Law. Totémem je nejčastěji určitý druh zvířete. Je pokládáno za předka kmene. Freud konstatuje, že děti mají rovněž ke zvířatům bližší vztah než civilizovaní dospělí. Často je zvíře předmětem dětské fobie. Analýza dětských fobií ukázala, že na zvíře je přesu-

nut strach z člověka, a to z otce. Spojení exogamie a totemismu je obdobou dětského oidipovského komplexu, jehož výsledkem je zákaz erotického vztahu k matce a v němž je ambivalentní vztah k otci. Robertson Smith popsál, jak je totemové zvíře slavnostně zabito a snědno, nad čímž se truchlí, a pak propuká radostná slavnost s divokými výstřednostmi, i sexuálními, kde se přísné zákazy dočasně ruší.

Freud vyslovil domněnku, že v hordě pralidí, kde podle Darwina pod vládou jednoho muže žilo více žen a mladí mužové byli jeho silou vyloučeni ze styku s nimi, došlo k tomu, že se mladí mužové spojili a zabili a snědli otce. Na to nastoupila vláda spojených mužů, ale zákaz nedotýkat se žen vlastní hordy vedl k tomu, že si ženy museli opatřit odjinud; vznikla exogamie. V totemových slavnostech se opakuje vražda praotce, reprezentovaného totemovým zvířetem a zároveň lítost nad tím. V mnoha starých náboženstvích však zůstává lidská oběť. Se vznikem soukromého vlastnictví se změnil zjevný smysl zabíjení obětního zvířete; jde nyní o dar bohům. Rovnost mezi bratřími nebyla trvale dodržena a tak docházelo opět k nadvládě jednoho, patriarchy. Původní událost se však udržela v povědomí lidí. I v řecké tragedii dochází k tomu, že se hrdina dopuští osudové vraždy, za kterou pak pyká. Je tu však přesunutí: chór představující bratry se stává varovným sborem, zločinu se dopustí jen hrdina. Nenávist k otci se objevuje i v řecké mytologii, kde mladší generace se bouří proti starší (Zeus svrhl Krona). V náboženstvích blízkého Východu se stává mladý bůh syn milencem bohyně matky, umírá za to a opět vstává z mrtvých. Posléze vzniká křesťanské náboženství, kde Bůh Syn je potrestán za hříchy lidí (tím je míněn onen původní hřích vraždy otce a smilstva s matkou), ale stává se rovným Bohu Otci. Večeře Páně - jak před Freudem zjistili jiní - je opakováním totemové hostiny, v níž bylo totemové zvíře snědno.

Freud se pokouší o výklad celé lidské civilizace, o výklad jejího vzniku přechodem z hordy ovládané silným mužem k vládě bratrů, o výklad animismu, magie, totemismu, ale i pozdějších náboženství. Veliká většina antropologů (Kroeber, Meadová aj.) odmítla jeho výklad primitivní kultury, ale Freud na něm setrval až do konce svého života přes jejich námitky.

Psychologie křesťanského náboženství se stala předmětem podrobnějších prací Freudových žáků. Freud sám se věnoval problému náboženství ještě v knížce Budoucnost jedné iluze (1927) obecně. Pokračování myšlenek tam vyslovených je ve spisku "Das Unbehagen in der Kultur" (Stísněnost v kultuře nebo Civilizace a její obtíže, 1930). Jednotlivec je potenciálním nepřítelem civilizace svými sexuálními i agresivními sklony. Masy lidí nemohou být přesvědčeny, že je třeba v zájmu civilizace zříci se mnohých pudových uspokojení a pracovat. Většina lidí poslouchá zákazy vyžadované kulturou jen z donucení, jen menšině to zakazuje svědomí. Plnění morálních norem a kulturních ideálů přináší však narcistické uspokojení, při čemž se každá kultura pokládá za nejlepší a podceňuje druhé. Umění poskytuje náhradní uspokojení nejstarších pudových přání, jichž se člověk při vývoji civilizace zřekl. Ti, kteří jsou v dané civilizaci ovládnuti a vykořisťováni, čerpají útěchu také z toho, že se identifikují s vládnoucími.

Přesto však i tak se těžko snáší nesplnění pudových přání člověka. Nepřízeň přírody si člověk zmenšil nejprve jejím zlidšťováním. Přírodním mocnostem však nedal prostě povahu lidí, nýbrž mocných otců tak, jak si otce představuje dítě. Bohové zažehnávají strach z přírody, krutost osudu, zvláště smrti, a odškodňují za strádání, které vyžaduje civilizace. Strach z přírody se však zmenšuje s rozvojem poznání přírodních zákonů; na krutost osudu nestačí ani bohové, ale za strádání vyžadovaná kulturou dává božstvo morální odměnu. Náboženství slibuje život po smrti, proti bídě

života blažený onen svět a spravedlivé odměny a tresty v něm, neboť Bůh je všemocný, nanejvýš dobrý a spravedlivý. To nemá být nárys dějin náboženství, nýbrž výsledek vývoje, který vedl až ke křesťanství.

Zvláštností náboženství je jeho zdůvodňování: má se mu věřit proto, že mu věřili již naši předkové, důkazy o jeho pravdivosti pocházejí již z doby minulé a pochybovat o víře je hřích. Důvody tohoto druhu nemohou leč budit pochybnost. Někteří věřící vyjadřují rozpor víry a rozumu v duchu Tertullianově: Věřím, protože je to absurdní.

Víra proti rozumovým důvodům je však pochopitelná, je-li splněním přání, je-li iluzí. Náboženství není jedinou iluzí, kterou lidská společnost má. Říká se také, že člověk potřebuje náboženství pro morálku a útěchu. Skutečné náboženství přispělo mnoho ke zkrocení lidských pudů v průběhu dějin civilizace. Ale je pochybné, zda činilo lidi šťastnějšími a mravnějšími než dnešní civilizace, jak ukazují dějiny dob kdy náboženství bylo vševládnoucí.

Náboženství není však jen splněním přání, nýbrž obsahuje v sobě historickou pravdu: jestliže vzniklo z vraždy praotce, je zákaz "nezabiješ" odvozen opravdu od mocného otce, od Boha. Náboženství se podobá svými zákazy a obřady nutkavé neuróze, která je projevem ambivalence k význačným osobám a opatřením proti nebezpečí propuknutí pudů. Věřící nepotřebují individuální obranu jakou je neuróza, proto také některými neurózami onemocní. Také báje o čápovi, který nosí děti, je symbolicky vyjádřená pravda, ale nevádí, když se tato bajka vyvrátí. Kdo si na náboženství od dětství zvykl, ten se s ním stěží rozloučí. Ale člověk je přece s to, řídit se podle principu reality místo podle přání. Kritický hlas rozumu je slabý, ale neustává. Tato Freudova rozprava je ke konci podána formou dialogu s obhájcem náboženství a končí důvěrou ve vědu, která nepotřebuje trvat na žádném ze svých pouček jako na dogmatu.

Výkladu mýtů se věnoval zejména Freudův spolupracovník Rank. Křesťanské náboženství vykládali Reik, Jones a Fromm. Jsou to práce dobře dokumentované. Zde se zmíním jen o Frommovi.

První práce Frommova "Vývoj dogmatu o Kristu" vyšla v psychoanalytickém časopise Imago (1930). Již před tím vykládal Reik vývoj křesťanského dogmatu z ambivalence vůči otci a srovnával je s nutkavou ideou. Fromm právem kritizuje nehistorický přístup jinak znamenité práce Reikovy a vychází z předpokladu, že dogma (a vůbec náboženství) splňuje společenskou funkci. V třídní společnosti může náboženství vyjadřovat touhy vykořisťovaných, ale může být také nástrojem vládnoucí třídy. První křesťané v Palestině i mimo ni byli chudí a otroci. Židovští křesťané nevěřili v účinnost povstání proti vládnoucímu Římu a jeho spojencům. Přebrot očekávali od Mesiáše, který brzy přijde od Boha a nastolí hojnost pro chudé a zavrhně do pekel bohaté. Podobný byl názor křesťanů nežidovského původu. Postupně však se třídní složení křesťanských sborů změnilo. Přibývalo středních vrstev, objevili se i bohatí. Třídní stanovisko se postupně, ale ve svém výsledku radikálně mění. Už žádné očekávání blízkého převratu shůry, už se neodsuzují bohatí, Naopak almužny, dobré skutky a dary církvi zajišťují jim dobré svědomí. To ostatně konstatoval již Kautsky (Engelse Fromm necituje). Ale Kautsky ignoruje význam učení, dogmatu.

Ve vývoji dogmatu se Fromm opírá o proslulého teologa-historika Harnacka. První křesťané věřili, že člověk Ježíš byl povýšen Bohem na božskou bytost, byl adoptován za syna božího. Pozdější církve však učila, že Kristus byl od věků Bohem, ovšem synem Boha Otce. Víra v tohoto Boha-syna, vnitřní život víry a kontemplace vede k spá-

se. Fromm soudí, že povýšení člověka na boha je projev vzpoury proti bohu, proti autoritě, kdežto dogma o původní božskosti Krista svědčí uchování autoritativního řádu, nemá v sobě nic revolučního. Ztotožnění s trpícím Kristem, který byl pozvednut k Bohu, bylo velmi přitažlivé pro trpící lid té doby. Se změnou dogmatu se zdůrazňovala hříšnost lidská a utrpení Kristovo bylo trestem za ni, který on vzal na sebe. Fromm míní, že kult panny Marie je nutný následek této fáze vývoje dogmatu (od 4. století). Božstvo se změnilo z přísného na ochránce.

Vývoj dogmatu ukazuje, že stoupenci očekávání konce světa (montanisté) byli v polovině 2. století církví odsuzováni, protože už měla změněné třídní složení. Stejně tak v téže době byli ještě odsuzováni jako gnostikové ti, kteří učili, že Kristus, jakožto boží moudrost (Logos) a stvořitel tohoto světa je z Boha zplozen ode věků.

(Nesnáze těchto výkladů je jednak v tom, že nemáme spolehlivé zprávy o počátku křesťanství, jednak obecná: je možno dobře poznat v analýze neurotika, jaké své sklonky vyžívá v náboženství, ale je pouhou hypotézou, pronášet obecná tvrzení o masových hnutích minulosti. Vychází se ovšem z předpokladu, že obecné psychické zákonitosti jsou v různých dobách stejné. A právě o obecnosti některých z psychoanalytických předpokladů v průběhu dějin lze pochybovat.)

V době Freudově byl výjimkou farář Pfister, který byl psychoanalytikem. Nyní akceptují mnozí teologové psychoanalýzu, ale stejně jako Pfister pokládají za projekci lidských vztahů jen neurotické jevy u zbožných nebo zdánlivě zbožných lidí a označují je za překážku pravého náboženství. Je známý postup teologů vykládat cizí víru jako klam (s použitím interpretace psychoanalytické a jiné, třeba marxistické), ale na vlastní víru tytéž principy výkladu nevztahují.

Psychoanalýza a umění

Ačkoliv Freud se věnoval psychologickým problémům umění a v umění konkrétně, musíme se zde omezit na některé obecnosti.

První Freudovo pojednání z této oblasti je konkrétní, "Blud a sny v 'Gradivě' W.Jensena" (1907), druhé obecné "Básník a fantazírování" (1908). Již v roce 1907 vydal Rank knihu "Umělec", v níž rozvádí Freudovy názory. V "Úvodu do psychoanalýzy" (1917) shrnuje Freud svůj názor takto: Člověku je těžko odříkat se slasti, hledá si vždy nějakou náhradu. Člověk má jeden druh psychické činnosti, ve kterém se touhy plní bez ohledu na skutečnost. To je fantazie, zejména snění. Obsahem snění jsou představy o splnění ctižádostivých, velikašských a erotických tužeb. Rozvíjejí se tím bujněji, čím více skutečnost nabádá ke skromnosti nebo shovívavosti. Denní snění je jádrem a zdrojem nočních snů. Ve snění se člověk odpoutává od tvrdého principu reality a upadá zpět do principu slasti.

Fantazie mohou být i nevědomé, když totiž je v nich něco závadného pro Já. Freudova energie se může odvrátit od možnosti reálného ukojení a vrhnout se převážně do uspokojování ve fantazii, což Jung nazval introverze. (Freud nebere tento termín v druhém významu, který má u Junga - obrácení libida na vlastní osobu; tomu říká narcismus.) Introvert není ještě neurotikem, ale je v labilní situaci; může velmi snadno sklouznout do neurózy, což záleží na kvantitativních poměrech duševních sil a na tom, jak velkou část svého libida dovede osoba snášet bez reálného uspokojení a jak toto libido dovede převést v nepřímé uspokojení sublimací.

Umělec je člověk introvertovaný, který nemá daleko k neuróze. Má velmi silné pudové potřeby, chtěl by získat úctu, moc, bohatství, slávu a lásku žen; chybí mu však prostředky, aby dosáhl tohoto uspokojení. Uchyluje se jako jiní lidé do fantazie. Odtud by mohla vést cesta k neuróze. A skutečně umělci trpívají částečným útlumem výkonnosti, neurózami. Ale fantazie vytvořené umělcem mají ten ráz, že v nich není to osobní, co by jiné lidi nezajímalo nebo odpuzovalo. Kromě toho jsou přeměněny tak, že nesenadno prozradí svůj původ ze zakázaných pramenů. Materiál ze své zkušenosti i odjinud dovede umělec utvářet tak, že to jemu i poživatelům jeho umění přináší zvýšenou slast, která zároveň umožňuje, aby se projevilo leccos z toho, co je jinak potlačováno a vytěšňováno. Tento úspěch mu přináší pak vděčnost a obdiv a splňuje aspoň část jeho přání v realitě.

Mezi sněním a uměleckým slovesným výtvořem jsou přechodem hodně čtené romány, v nichž se po různých překážkách a útrapách splňuje přání. V psychologických románech je často líčena z vnitřku jen jedna osoba. Moderní autoři mají sklon personifikovat jednotlivé části své osoby do různých postav. A co romány, v nichž "hrdina" je trpným pozorovatelem (u Zoly)? I ty mají svou obdobu ve snění některých neurotiků.

Další pojednání Freudova týkající se umění jsou "Vzpomínka z dětství Leonarda da Vinci" (1910, i česky); jen nesamostatně Motiv volby skřínky (1913), Michelangelův Mojžíš (1914) a Dostojevský a usmrcení otce (1928). Freud byl nehudební. Nevěnoval rovněž žádné pojednání lyrice.

Psychoanalytické studie se nejvíce týkají slovesného umění a jsou buď zaměřeny na určitý obsah, který je zpracováván v různých dílech a také již v mýtech, nebo na určitého umělce anebo na jedno jeho dílo. Slovesní umělci poskytují o sobě zpravidla daleko více psychologicky významných dat než jiní lidé, takže mohou být předmětem rozboru. V časopise "Imago" (vydáváném ve Vídni a pak v New Yorku) vyšlo mnoho konkrétních statí. Tu a tam byly věnovány i filosofům (Sokrates, Fechner aj.).

Od Freudova pojetí uměleckého tvoření jako uspokojování libida se odchýlila Melanie Kleinová (Int.J.Ps.a. 10, 1929, 439 - 444) důrazem na agresivně sadistickou motivaci, které se umělec brání. Poněvadž Freud připojil k libidu destruktivní pud, bylo by to možno pokládat za doplnění.

E. Bergler (1947) analyzoval větší počet spisovatelů a došel k závěru, že spisovatel se nevědomě brání svým psaním proti svým nevědomým přáním a fantasiím. Má exhibicionistické sklony jako obranu proti zírání pudu. Jeho nejhlubší motivace pochází z orálního období. Odmítá zklamávající matku a soběstačně produkuje sám. Není schopen milovat. Romantická láska, kterou spisovatelé opěvují, není pravou láskou, stejně jako jí není promiskuita, kterou zase líčí jiní. E. Kris (Psychoanalytic Explorations in Art, New York 1952) se pokusil o syntézu, v níž uvažuje roli erotu i destrukce a kontrolující funkci já. A. Ehrenzweig, The Psychoanalysis of Artistic Vision and Hearing, New York 1953, rozlišuje dvojí úroveň uměleckého díla, hlubší, podléhající primárnímu procesu, a vědomou, organizovanou podle principu tvarové psychologie, a podle toho i umělecké vnímání. Tolik stručně o dalším směru psychoanalytické teorie umění. Studie o jednotlivých umělcích a dílech vycházejí neustále, např. o Proustovi celkem již 10. Mezi estetiky jsou však populárnější názory Jungovy.

Psychoanalýza působila na umění samo jednak formálně - byly využívány volné asociace; jednak obsahově - pod vlivem Freudova učení byly umělecky vyjádřeny rodinné a erotické vztahy a zdůrazněno dětské prožívání.

Pro srovnání s obecnou psychologií uvedu zde obecnější Freudovy téze, částečně s použitím přehledu Cofer - Appley, Theories of Motivation.

1. Motivační energie. Koncem 19. stol. se v psychologii začal uplatňovat velmi silně pojem duševní energie. Vynaložení duševní síly je nutné pro snahy a vyžaduje energii. To přijímá značná část psychologů motivace i dnes: motiv má směr daný cílem a má stránku energetickou. Motivy a s nimi související napětí a konflikty se dají v principu měřit.

2. Pudý. Pud je zvláštní případ motivační dispozice. Je vrozený svým vybavujícím podnětem i cílem, tj. dovršující reakcí a dovršujícím podnětem. Jako dispozice patří k biologické výbavě individua. U téhož druhu živočicha jsou stejné pudy, ale kvantitativně se mohou lišit. U instinktů je prostředek chování vedoucí k cíli vrozeno. Ale u pudů může být naučené, instrumentálně získané. Kromě vrozených vybavujících podnětů mohou aktuálně vyvolávat pud i podněty získané. Učení o pudech bylo modifikováno McDougalem pro člověka tak, že některé afekty jsou sice vrozené a mají ráz pudů, ale jejich cíl je poměrně neurčitý (např. nějaké násilí vůči objektu vzteku), takže se specifikuje zkušeností. Speciální předpoklad Freudův je ten, že k a ž d ý pud má vnitřní, organický zdroj. To bývá popíráno zejména pro agresi, která je nejčastěji vyvolána vnějšími událostmi (překážením akce). Rovněž strach a úlek bývají vyvolány z vnějška, ale Freud je nepočítá k pudům, ač mají vrozený základ. Vedle pudové energie existuje podle Freuda také energie, kterou má k dispozici ego; ta je původem pudová, ale je neutralizována.

Předpoklad existence pudů je dnes sdílen jen menšinou psychologů, ale je hájen ethology.

3. Dualismus pudů: eros a destruktivní pud. To je specifické Freudovo učení, odmítané i mnohými psychoanalytiky. Pojem destruktivního pudu v sobě obsahuje dalekosáhlou spekulaci, když je Freudem označován jako pud smrti. Eros je soubor pudů, tvořivých ve fyzickém, psychickém, společenském a kulturním smyslu. Pudy smrti jsou ničivé, zcela konzervativní.

Odůvodněná námitka proti tomuto dualismu je pluralismus pudů, jak mu učí mj. McDougall. Vytvoření dvou rodů pudů Freud nezakládá na pouhém seskupení podle podobnosti, nýbrž na dalším předpokladu.

4. Přesouvání pudových energií. To se opírá o pozorování, že při nemožnosti přímého uspokojení vyhledává člověk uspokojení náhradní (podobné, předběžné, asociované, místo reálného představové, slovní i myšlené) a o pozorování záměny motivační tendence snahou kvalitativně velice odlišnou, mnohdy zcela opačnou (změna lásky v nenávist, úcty v pohrdání, aktivity ve vyžadování aktivity druhého, a naopak ap.).

Některé z těchto dobře známých směn se týkají celé povahy a tím ohrožují přesvědčivost teorie osobnosti, která se snaží najít trvalé rysy; jiné se vztahují na jeden objekt (směna lásky a nenávisti). V psychoterapii jsou takové směny nápadnější a častější než v běžném životě. Ale je k tomu třeba předpokládat přeměňování nějaké energie? A to ještě na jedné straně dosti obecné, na druhé poměrně specifikované jako je libido? Ostatně změna lásky v nenávist je přeměnou na úplně jiný rod (z erotického v agresivní). Je známo, že kvantitativní vztahy tu existují: čím silnější je kladné hnutí, tím silnější agrese vzniká z jeho frustrace. Představa ener-

gie se tu nabízí sama, ale neurofyzilogicky je to složitější.

5. Homeostáze. Organismus je soustava, která má zařízení k udržování některých veličin v optimálním rozmezí. Výchylka z tohoto rozmezí je porucha, buďto běžná nebo abnormální, která vyvolá činnost, směřující k odstranění výchylky. Činnost směřující k obnovení rovnováhy může probíhat především v organismu, ale může to být také cílová činnost svalová, směřující na venek (lokomoce, uchopování atd.). Podle Freuda pudy způsobují vnitřně výchylku z rovnováhy, která se odstraní dosažením pudového cíle. V obecné psychologii byla především na zvířatech zkoumána akce plynoucí z porušení rovnováhy jevící se jako hlad a žízeň. Freud byl přesvědčen, že podobně vzniká nějaká porucha vnitřního stavu rovnováhy, která vede k dosahování pohlavního cíle ve velmi širokém smyslu, s možností různého odstupňování pudového napětí a s širokými možnostmi náhražkového zmírnění napětí.

"Organismus má tendenci zachovat konstantní úroveň tonického mozkového podráždění", (1895). Méně výstižná je formulace, že snižování napětí je libé, zvyšování nelibé; ale je předpokladem následujícího snižování, tedy libosti. Freud to však pokládá za příliš zjednodušující. Libost a nelibost závisí i na kvalitě podnětu. Dítě původně směřuje k okamžitému zmenšení napětí, ale postupně snáší napětí větší. Problémem rovněž je, proč se některá nelibá napětí u neurotiků nuceně opakují.

Proti principu homeostáze jsou v psychologii motivace vznášeny námitky, že prý člověk nevyhledává klid, ale ruch. To však není popření principu homeostáze. Plyne z toho pouze, že optimálním stavem pro člověka (kromě spánku) není nedostatek podnětů, ale jisté jejich optimum. Klesnou-li podněty pod toto optimum, působí to jako porucha (nuda, sensorická deprivace). Z principu homeostáze se vymyká vyhledávání bolesti, neboť to jistě není pro tělo optimální stupeň podnětu. Na to se nabízí především ta odpověď, že to, co je pro jeden podsystém špatné, poruchové, může být pro jiný dobré, poruchu odstraňující, a že celkový stav může být za daných okolností minimem poruch, ačkoli tomu tak není pro některý podsystém (sr. Teitelbaum 1955, podle Cofer-Appley, 1964, 322). Freud to ukazuje na nelibých snech a neurotických symptomech. Zakázaný impuls se nějak prosadí, ale zároveň se uspokojí trestající instance. Ale ačkoliv se tímto způsobem dá vyložit velmi mnoho, přece Freud shledal, že to nevykládá všechno.

V celku však se držel principu homeostáze, který stále zůstává přijatelnou hypotézou pro všeobecný fyziologický výklad motivace.

6. Dynamické nevědomí. Cofer a Appley (1964, 639) tvrdí, že tato Freudova idea byla téměř všeobecně přijata. Ale to není správné. Spíše je přijímána v psychopatologii než pro normální psychologii a ani zde neobecně. Celkem se často p ř i - p o u š t í , že nevědomá motivace existuje, ale pokládá se za vedlejší pro normálního člověka. V behaviorismu nemá protiklad vědomí - nevědomí smysl. Nebylo by správné ztotožňovat uvědomělé s verbalizovaným. To je pojem úplně jiný.

Problémem je rozsah nevědomé motivace.

7. Motivační konflikty. Již od Schopenhauera se odvozuje charakterologie (Barnsen) předpokládající v každém člověku tendence, které se nutné dostávají do konfliktu. Klages soudí, že v každé osobnosti je konflikt života (tělesného prožívání a "duše") s duchem; život je spíše erotický, duch agresivní, prvý z částí pudový, druhý buď neutrální nebo morální.

Motivační konflikty v malém se staly předmětem výzkumu experimentální psychologie. Konflikty motivů, jak se tu ukázalo, se řeší buď racionálně (idealizováno v modelech rozhodování) nebo méně racionálně, ale s tendencí k dosažení jednoty (různé teorie např. kognitivní disonance), nebo patologicky (iracionální chování při frustraci, vznik experimentální neurozy z konfliktu). K problému konfliktu poskytují tyto výzkumy hojnost materiálů a zčásti i prokazují nevědomou motivaci.

8. Vrstvy osobnosti (vertikální struktura osobnosti). Je více teorií osobnosti, které tento předpoklad přijímají, ale není akceptován všeobecně. Klagesova teorie je blízká Freudovu členění, ale "duše" je eros naprosto odlišný od sexu (tělesného prožívání) svým bohatstvím "obrazů". Proti této romantické teorii je krajně střízlivá koncepce I.P.Pavlova (nepodmíněné reflexy, podmíněné reflexy 1. a 2. signální soustavy), která staví na pudích jako na výchozí motivaci, ale neklade důraz na konflikty, vyjma neurozy. Většina teorií vrstev se navzájem poněkud podobá, ale protože se mohou opírat o fyziologii zatím jen z menší části, je těžko mezi nimi rozhodnout.

9. Poměrná samostatnost Já. Tento pojem jako osobnostní činitel předpokládá vrstvení osobnosti. Teorie ztotožňující osobnost a Já a připisující tomuto celku tendenci seberealizace a seberozevoje sem nepatří. Já znamená pro každého teoretika něco poněkud jiného. Freud zdůrazňoval nejdříve jeho relativní slabost, později ne a v dalším vývoji psychoanalýzy mu byl připisován větší význam. V mnoha současných teoriích je samostatnost Já přecenována. Celkem můžeme říci, že obsah i funkce Já je pro současnou psychologii problémem. Teorie, které se hledí bez tohoto pojmu obejít, mají vážný nedostatek.

10. Obrany. V psychoanalýze jsou to funkce Já namířené proti pudům. Je to tedy speciální předpoklad. Ale je možno jej akceptovat i bez pudů, jako obranu proti afektům. Freud srovnával obrany s únikovým reflexem. Tento uniká vnějším podnětům, obrany před podněty vnitřními. Pojem obrany byl přijat velkým množstvím psychopatologů nefreudovských (u nás Čáp - Dytrych), poněvadž je snáze ověřitelný v klinické praxi než jiné Freudovy konstrukce. Některé obranné mechanismy jsou zkoumány experimentálně (účinek úzkosti, projekce, racionalizace).

11. Infantilní motivy a způsoby činnosti u dospělého. Podle tohoto předpokladu se u dospělého vyskytuje, ať již přímo či nepřímo, kromě adaptované motivace, odpovídající vyspělé zkušenosti a rozumu dospělého, také motivace a způsoby činnosti, které jsou nevyspělé a svým původem dětské. Je to přetrvávání dětského duševního života v dospělém. Tento předpoklad nabízí již běžné pozorování lidí a důrazněji jej potvrzují klinické zkušenosti. Longitudinální a zoopsychologické experimenty a sociálně antropologický výzkum potvrzují značný vliv dětských zkušeností na osobnost dospělého, ať už na adaptaci, či na desadaptaci.

Popírání infantilnosti u dospělého neurotika můžeme posuzovat buď jako zaslepenost (příklad - Horneyová) nebo jej spojit s teoretickou otázkou samostatnosti motivace dospělého proti původní dětské (autonomie získaných motivů G.W.Allporta proti Freudovu názoru). V tom se pojí empirické a metodologické problémy (oprávněnost či neoprávněnost redukce). Pro redukční stanovisko, které zastávám, je naprosto nemožné hlásat prvotnost motivů, které se mohou vyskytnout teprve u dospělého člověka (jako činí Fromm a humanistická psychologie). Mezi biologické pudy a motivaci dospělého vstupují však podstatně formulující vlivy společnosti.

Spisy shrnující ověřování psychoanalytických tézí metodami experimentální psychologie (Sears in Mc V Hunt ed.: Personality and the Behavior Disorders, 1944,

Hilgard a Kubie in Pumpkian - Midlin ed.: Psychoanalysis as science, 1952, Blum, Psychoanalytic Theories of Personality, 1953) referují o různorodých pracích, z nichž některé jsou překonány metodologicky, jinde zase od té doby nedošlo k pokračování výzkumu. Počet úvah o tom, jak by se měly psychoanalytické teorie prověřovat, je neúměrně velký.

Dosud uvedené obecné předpoklady psychoanalýzy jsou právě pro svou obecnost sdíleny většinou i jinými psychologickými směry. Jediné rozdělení pudů na erotické a destruktivní je pro psychoanalýzu charakteristické. Cameron (1963) soudí, že jsou i jiné pudy, ale tyto vedou nejvíce ke konfliktům a tím i k patologii. Lois B. Murphyová (1957) vytyká psychoanalýze nedbání role poznávacích a motorických sklónů ve vývoji dítěte, což se pokoušejí napravit psychoanalytici let padesátých. Freudův dualismus pudů je tedy většinou psychoanalytiků považován za neúplný.

Člověk je málo vybaven zcela specializovanými instinkty. Jeho nepodmíněné, vrozené reflexy jsou buď dosti jednoduché jako dýchání, kýchání, zvracení nebo jsou nahražovány úmyslným jednáním jako sání, šlapání nebo aspoň podléhají úmyslné regulaci jako kálení a močení nebo jsou úmyslně navazovány jako protahování ač nejsou zcela úmyslné. Na počet není lidských nepodmíněných reflexů málo, ale netvoří tak velké hierarchické celky jako instinkty mnohých zvířat. Ale pudy má i člověk.

E.R. Hilgard (Theories of Learning 1956 a Hilgard-Bower Theories of Learning 1966) ukázal souvislosti psychoanalýzy a teorií učení. Freudův princip slasti souvisí s Thorndikovým zákonem efektu a teoriemi z něho odvozenými s posilováním redukcí tenze. Nutkání k opakování, které Freud konstatoval v neurózách, může být vyloženo i jako 1. reakce redukcující úzkost, 2. jako přeúčená reakce a 3. jako abnormální fixace při krajní frustraci. K tomu můžeme připojit 4. interpersonální princip: neurotik se chová tak, že vyvolává u druhých odezvy, které upevňují jeho motivaci. Z toho však se dá soucit, že nutkání k opakování není základní zákon, nýbrž následek různých jiných zákonitostí. Pavlov dokázal experimentálně případ podobný 3.

Podle Hilgarda měli na experimenty zkoumatelů učení vliv některé psychoanalytické pojmy, zvl. úzkost (Mowrer, N.E. Miller). Různé teorie odtud odvozené se však s Freudovým pojetím neshodují. Byly konány pokusy k důkazu vytěsnění, byla zkoumána regrese, vznik a přesun agrese. Podrobný přehled těchto experimentů by měl význam jen s diskusí. Proto uvedu jen dva příklady: Clemen (Repression and hypnotic amnesia, J. abn. soc. Pa. 69, 1964, 62-69 cituje Hilgard-Bower) podle Keeta (1948) vybral u každé osoby z podnětů asociálního testu slova pro ni kritická. Soubor kritických a neutrálních slov byl pak pamětně osvojen. V hypnóze bylo sugerováno: zapomenete polovinu slov. Touto sugescí byla mnohem více postižena kritická slova, tedy ta, která souvisí s komplexy individua. Je zřejmé, že to je jedna cesta k experimentálnímu zkoumání vytěsnění. Přesun agrese u krys, zkoumaných N.E. Millerem (Theory and experiment relating psychoanalytic displacement to stimulus-response generalization, J. abn. soc. Pa., 43, 1948, 155-178) je již dávno známý. Miller naučil krysy, aby se navzájem udeřily po elektrickém šoku. Když druhá krysa byla nahrazena celuloidovou loutkou, byla krysou bita tato. Ve studiu agrese lidí byly zkoumány rovněž přesuny. Millerův přesun vyplývá z teorie učení. Vytěsnění je zřejmě záležitost složitější stejně jako studium projekce a introjekce, které jsou při nejmenším dvojití, i nekonfliktní. Pojem identifikace v experimentech je neurčitější než byl u Freuda. Celkem se dá říci, že obranné "mechanismy" objevené Freudem existují, ale jejich zařazení do teorie obecné psychologie, opřené o experimenty, je nedokonalé.

Velmi důležitý rozdíl primárního a sekundárního procesu je podepřen vývojevou

psychologii v pojetí H. Wernera (*Entwicklungspsychologie*, 1927), který srovnává nižší stupně vývoje (zvíře, nižší civilizace, dítě) a regresi k nim (v patologii) a zjišťuje jejich společné rysy. Klages rovněž rozlišuje psychologii života (kde nevládne abstraktní logika, kde platí symbolické vztahy, která vládne ve staré mytologii) od psychologie ducha (logiky). Tato pojetí se od sebe i od Freudova poněkud liší. Od úplného nedostatku kategorizačního řádu, který Freud předpokládá v primárním procesu, k systematické vědecké nazírání ještě existují stupně. Také Goldsteinův rozdíl mezi konkrétním a abstraktním chápáním patří do této stupnice. Srovnání s Piagetovými stupni kognitivního vývoje není dobře možné proto, že již na nejnižších stupních jde o sensoricko-motorické souvislosti, kdežto primární proces motorikou právě systematizován není. Vygotskij svou stupnicí vývoje pojmového myšlení je uvažované dimenzi primární-sekundární proces bližší. O souvislosti této polarity s fyziologií viz oddíl o biologii.

Psychoanalýza a psychologie dítěte

Freudovo pojetí vývoje pudů u dětí se týká především tělesných oblastí, orální, anální a falické (genitální), dále objektů, od nichž se očekává uspokojení nebo agrese, a posléze vlastních činností, jimiž se uspokojení dosahuje (sem spadá rozdíl mezi vlastní aktivitou a pouhým očekáváním uspokojení). K sexuální tendencím přistupují tendence destruktivní, odlišné v každé fázi vývoje. Byl dále nastíněn vývoj ega, a to diferenciací představy sebe sama od jiných objektů, vytváření poznávacích a jednacích funkcí a vývoj obran proti pudům a vnějšímu světu. Ve vývoji individuua se postupně rozvíjí plná struktura osobnosti se složkami id, ego a super-ego.

Je to tedy celá psychologie osobnosti, ve které však poznávací funkce vnímání, představování a myšlení nejsou zkoumány podrobně, nýbrž jen ve svém významu pro celek, a zrovna tak schopnosti motorické a jednací. Psychologie schopností a temperament jsou předmětem psychoanalytického zájmu, jen pokud nějak souvisí s motivačními tendencemi. Ale ani motivační tendence nejsou zkoumány ve svých vyšších formách podrobněji (např. vrstvení do skupiny dětí, do školní třídy, zájmy o různé obory aj.). Je to tedy vývojová psychologie jen z jistého hlediska. H. Hartmann (1939) rozlišil vnitřně konfliktní a nekonfliktní funkce ega. Nekonfliktní nebyly předmětem zájmu psychoanalýzy.

Z redukce pudů na dvojici pudů erotických a destruktivních vyplývá, že některým pudovým tendencím se v psychoanalýze nevěnuje pozornost. Pro vývoj dítěte je velmi důležitý sklon exploračně-manipulační. Freud pojednává o této činnosti jen v souvislosti s dětským pátráním po původu dětí a se sexuální zvědavostí, jinak ji spojuje s agresivností. Ale tato tendence je především samostatným pudem. Jím se dítě nesčetněkrát dostává do konfliktu s vychovateli, ale není známo, že by tyto konflikty byly vytěsňovány. Tento pud je mocným motivem poznávacího vývoje a tím i vývoje osobnosti vůbec. Záliba dítěte v pohybu rovněž nebyla psychoanalytiky příliš zkoumána, ač je to libost smyslová, a tedy libidinózní.

V následujícím si všimneme některých souvislostí mezi tézemi psychoanalýzy a výzkumy dětské psychologie, které je buď tím prověřují, anebo s nimi tématicky souvisí. Držím se přehledu v knize Watsonové (1965). Povšechnější kritickou orientaci podává Lois B. Murphyová (1957).

Období nemluvněte. První psychoanalytický výklad tohoto období podal S. Bern-

feld, *Psychologie des Säuglings* 1927. Podle Freuda je v tomto období nejdůležitější orální uspokojování, které se děje při kojení a krmení, ale pak také jeho frustrace, jakou je především odstavení. Kromě uspokojování při krmení dítě vyhledává libost ze sání na předmětech, nejčastěji saje na svém prstu. Lustman (*Psychoanalytic Study of the Child*, 11, 1956) zjistil u tři dny starých nemluvnat, že rty jsou nejcitlivější oblastí ve srovnání s kůží břicha, genitálem a řití. V několika studiích bylo zjištěno, že nemluvnata, která kratší dobu přijímají potravu, sají prsty v témž období delší dobu. Děti, které nebyly kojeny, sají však prsty méně. To ukazuje, že sání bez přijímání potravy je posilováno sáním při jejich přijímání, tedy orální libostí při jídle. Sání se však objevuje u novorozence i spontánně. Čím déle trvá kojení, tím větší frustrací je odstavení, a to až do 1. poloviny 2. roku, pak se stává odstavení snazším (interkulturální studie).

Celkem se dá říci, že orální uspokojování je u nemluvněte nejdůležitější, ale jeho důležitost se zmenšuje postupně. Neřešeny jsou tyto problémy: v jaké míře má na získané chování dítěte (sání) vliv redukce hladu a do jaké míry se zobecňují orální zkušenosti, jako dobré až nadměrné uspokojování, jeho nedostatek, náhlé přerušeni, na pozdější chování člověka. Jak již bylo řečeno podle Fenichelova přehledu, nedá se ani podle psychoanalytiků mluvit o jednotném obrazu orálního charakteru. G.S. Blum a D.R. Miller (*J. Pers.*, 20, 1952, 287-304) zjistili u dětí třetího školního ročníku, že spolu korelují rysy jako zájem o jídlo a potřeba být milován. F. Goldmanová (*J. Pers.* 17, 1948 a 19, 1950) zjistila korelaci 0,3 mezi brzkým odstavením a pesimismem v dospělosti; pesimismus-optimismus byl faktor zjištěný nezávisle u dospělých. Tento faktor souvisel rovněž s pasivitou, závislostí a přáním dostat nedosažitelné. Různé studie tedy naznačují, že jakési závislosti povahy dospělého na raných zkušenostech orálního uspokojování existují. Samozřejmě, že pouhá doba odstavení nemůže mít přímou souvislost s povahovým rysem, ač to bylo také zkoumáno; záleží spíše na prudkosti přechodu. Nízké korelace (někdy i nulové) proto nepřekvapují.

Kromě toho není orální uspokojení jediným uspokojením, které matka poskytuje nemluvněti, a zrovna tak je to i s frustracemi a strádáním. Freudova teorie orálního libida tvrdí: jestliže nastala v raném dětství silná orální frustrace nebo depri-vace, vrací se k tomuto stádiu ve svých neurotických nebo psychotických symptomech později individuum, které se dostane do vnitřního konfliktu, s nímž se nedovede vyrovnat. K této regresi disponují rovněž individua s vrozeně silnými orálními zálibami. Toto tvrzení nebylo dosud statisticky prověřováno. Běžné je pozorování, že se mnozí lidé při zklamání, frustraci, nepříjemném napětí apod. uchylují k orálnímu uspokojování (kouřením, pitím, jídlem). Alkohol však vydatně účinkuje i jinak než ústní libostí, oslabuje v mozku tlak nadjá a různé zábrany. Rovněž nikotin účinkuje i na mozek. Proto nelze odtud prokázat substituci ztráty jiné slasti libostí orální. Motivace těchto návyků je rozmanitá.

Psychoanalytická teorie dětského vývoje není pouze teorií vývoje libostních oblastí těla. Sleduje dále vztah dítěte k rodičům a sourozencům (vývoj vztahu k objektům) a vývoj ega.

Vztah dítěte k matce je podle Freuda základním vztahem samozřejmě v období nemluvněte, ale i v dalším období předoidipovském a v jiné podobě trvá i nadále. Matka není pro dítě hned samostatnou osobou. Z původní narcistické soběstačnosti se vyděluje vnější svět hlavně zklamáním a frustracemi, které přináší. Z toho plyne, že i vztah k matce není u malého dítěte prostě pozitivní, nýbrž také negativní. To zdůraznila zvláště Melanie Kleinová. Neúplné oddělení okolí od já vede k tomu, že snad-

no probíhají děje introjekce (z vnějšku do nitra) a projekce (z nitra do vnějšku) právě v útlém dětství. Tato část psychoanalytické ontogenetické teorie vysouzená z analýzy dospělých, z psychóz a z psychologie primitivů se dá snáze prověřovat, teprve když dítě mluví. O průzkum dětského egocentrismu a animismu se pokusil z podnětů psychoanalýzy Piaget. Dřívější období zkoumal pak z jiného hlediska, motoricko-kognitivního, takže afektivně motivační stránka nejranějšího období tím nebyla vystižena.

V psychologii dítěte byly podrobně zkoumány následky odloučení dítěte od matky nebo nedostatku mateřské péče. Nejprve se tím zabývali v kruhu Ch. Böhlerové ve Vídni, potom v Anglii psychoanalytici Freudová a Burlinghamovou (ve 2. světové válce) a Bowlby a v USA Spitz (z Budapešti). Pak se tomu věnovalo mnoho dalších badatelů různých směrů. Viz Langmaier a Matějček: Psychická deprivace v dětství (1963, 1968).

J. Dollard a N.E. Miller (1950) se pokusili nejen o vtělení psychoanalýzy neuróz do psychologie učení, ale také do psychologie dítěte chápané z hlediska učení. Rozlišují čtyři kritické výchovné situace, které mají zvláštní vliv na vývoj osobnosti dítěte. Je to krmení, výchova k čistotě, kontrola sexuality a kontrola hněvu. To jsou hlavní prameny konfliktu dítěte s výchovou a pak uvnitř dítěte. To je shodné s psychoanalýzou; nečiní se však hypotézy o jednotné pudové energii, libidu, které by se projevovalo ve všech těchto kritických situacích. K tomu doplňuje Dollard během dětství průběžnou dimenzi závislost-nezávislost, která byla psychoanalytiky zkoumána u neurotiků zejména ve vztahu k matce, jako afektivní závislost a vzdor, a poté vydatně i badatelé jinými. Beller (Child Dev. 28, 1957, 282 - 315) poukázal na malém vzorku předškolních dětí na možnou souvislost rysu závislosti na pudových sklonech orálních a análních. Sears, Maccobyová a Levin (Patterns of Child Rearing 1957) zjistili jako důležitý pramen závislosti dítěte na matce strach z trestu za agresi dítěte vůči matce. Matky závislých dětí tyto děti poutají láskou a hrozbou jejího odnětí. Ale není jasno, zda i dítě to samo neprovokuje. Závislost dítěte je dále zvyšována poroučivým chováním matky s přílišným opatrováním (D.M. Levy, 1943) a zavrhováním dítěte (Wittenborn & al., Ps.Monogr. 70, 1956, No.408). Tyto výsledky potvrzují statisticky psychoanalytické zkušenosti. Jiné studie socializace dítěte si ce tématicky s nimi souvisí, ale nelze se vyjádřit jednoznačně o tom, zda psychoanalytické téze podporují či zda jim odporují.

Análně-sadistická fáze. Přejít od dominance jedné oblasti k druhé se neděje náhlým zánikem významu předchozí oblasti. Zatím co význam orálního spokojování pro nemluvně je obecně uznáván, není tomu tak pro Freudovo tvrzení o významu slasti z kálení a ze zadržování výkalů. Opětovně bylo statisticky zjištěno, že rysy, které Freud pozoroval u neurotiků pospolu (šetrnost, čistota - pořádkumilovnost, tvrdohlavost), se i u normálních osob vyskytují v kladné korelaci. (Kline 1969) Je to anální charakter, předpokládá-li se, že kombinace těchto obsahově nesouvisících rysů vznikla v období výchovy k pořádku a čistotě v kálení. H. Beloff (The Structure and Origin of the Anal Character, Genet.Ps.Monogr. 1957, 55) zjistil, že tato kombinace rysů u studentů koreluje s týmiž rysy u matky, ale ne závislost na výcviku k čistotě při kálení. Sears a kol. (1957) konstatovali největší narušení citové rovnováhy, když se tento výcvik děje ve věku 15 - 19 měsíců, což by se mohlo vykládat tak, že v této době anální zájmy vrcholí. Wittenborn (l.c.) zjistil jako následek přísné výchovy k čistotě vyšší agresivitu ve věku 5 i 8 - 9 let, Sears obdobně, ale jen u hochů, ne u děvčat. A. Bernstein (Some relations between techniques of feeding and training during infancy and certain behavior in childhood, Genet.Ps.Monogr. 1955, 51) našel kladnou korelaci přísné výchovy k čistotě s negativismem, nesdílností,

strachem ze separace a nezralostí u pětiletých. Tyto následky přínosti mohou být vyloženy jako trvalý pozůstatek z tehdejšího násilí vychovatele. Vztah k zálibě v patlání a ke sbírání zjištěn nebyl. Uvedená zjištění neodporují psychoanalytické teorii. Jsou však jiné možnosti vytváření každého ze tří uvedených rysů. Souhlas je v tom, že v druhém roce života leží období největší důležitosti kálení pro dítě.

Pro důkaz Freudovy teorie by bylo třeba provést jiná šetření než dosud: zjistit, zda-li ti, kteří měli v útlém dětství silné anální zájmy, a ti, kteří byli prudce donuceni k čistotě, regredují k análním symptomům, jsou-li v pozdějším dětství nebo dospělosti postaveni před neřešitelný vnitřní konflikt. Krátkodobá regrese k pokálení nebo pomoci u dětí při citových nesnázích je známa, stejně jako méně odsuzovaná a častější regrese k dmlání.

Freud nazývá druhé období vývoje libida análně-sadistické. Děti jsou v tomto věku agresivnější než nemluvnata. Ale již kousání je agrese, a to orální. Nástrojem agrese jsou svaly. Není zřejmé, proč by svalová agresivita měla právě v druhém roce života vrcholit. Časově to však souvisí se vzdorováním, které je časté i v třetím roce; ale to je již opoziční vztah k vůli dospělého. Přímá agrese svalová je výchovou tlumena a usměrňována, ale není vázána na tak úzké období jako výchova k čistotě při kálení. Pokud jde o agresi, předpokládané období se poněkud rozplývá. Psychoanalytici ostatně soudí, že vývojové fáze libida se překrývají.

Pro vývoj dítěte je velmi důležitý sklon exploračně-manipulační. V psychoanalýze byla věnována pozornost této činnosti v jeho souvislosti s dětským pátráním po původu dětí a se sexuální zvědavostí a jinak byla spojována s agresivností. Ale tato tendence je především samostatným pudem, kterým se dítě nesčetněkrát dostává do konfliktu s vychovatelem a který je mocným motivem poznávacího vývoje dítěte.

Falické období. Sears & al. (l.c.) uvádějí, že podle sdělení 60 % matek jejich děti v předškolním věku onanují, ale jen menšina si to pamatuje v dospělosti (sr. Kinsey Reports); matky to dříve zamlčovaly častěji. Spíše si vzpomínají dospělí na sexuální zvědavost v dětství. Všeobecně jsou známy dětské dotazy po původu dětí. Katcher (J.Genet.Ps. 87, 1955, 131 - 143) zjistil, že v 5. roce života ještě víc než polovina dětí nerozlišovala zcela spolehlivě mužské a ženské pohlavní znaky. V této době narůstá znalost genitálií nejprudčeji. Dá se tedy soudit, že to souvisí se zvýšenou draždivostí vlastního genitálu.

Strach z kastrace, který bývá tak často nalezen u neurotiků, nebyl pozorován tak výrazně. Tak např. Conn (Am.J.Orthops. 10, 1940) zjistil jen u 1/3 dětí citovou poruchu po odhalení rozdílu v pohlavním ústrojí. Freud se domníval, že strach z kastrace se dostavuje, i když vychovatelé kastrací nehrozí. To je problematické. Projektivní metodou zjišťoval tento strach S.M. Friedman (An empirical Study of the Castration and Oedipus Complexes. Genet.Ps.Monogr. 46, 1952) u hochů a dívek 5 - 8 letých a 15 a 16 letých. Tato metoda, která vedla k potvrzení existence kastrační úzkosti, je však nepřímá. V téže studii byla podobně prokázána existence oidipovského komplexu a zmenšení jeho významu v době latence. Klinická data u dětí s poruchami chování i od nepsychoanalytiků často vedou k zjištění velmi silné citové vazby na rodiče opačného pohlaví a velmi silného nepřátelství k rodiči téhož pohlaví. Námitky nepsychoanalytiků se týkají především sexuální stránky těchto dětských vazeb anebo se soudí, že je vyprovokována se strany rodiče. Badatelé se mnohdy tomuto tématu vyhýbají a leckteré děti reagují na otázky, které s tím souvisí, s neklidem. Poslední dobou zkoumali manželé Kreitlerovi (1967) postoje k oběma rodičům u normálních dětí v izraelských mateřských školách.

Síla oedipovského komplexu, jak ukázaly antropologické studie závisí na tom, v jakém typu rodiny dítě žije. Poněvadž zákaz incestu je společný téměř všem kulturám, i když v různém rozsahu, musí to mít vliv na vývoj dítěte (viz T. Parsons, The incest tabu, social structure and child socialization, Brit. J. Sociology 5, 1954).

Nadja. Podle Freuda vzniká svědomí hocha identifikací s otcem, čímž se řeší bezvýchodnost oedipovského komplexu. Pozdější psychoanalytici se však věnovali i studiu předstupňů nadje, na něž upozornil již Freud. Sears a spol. (l.c.) rovněž ukázali, že jde o proces, který začíná brzy. Jejich a jiné studie prokázaly závislost pocitů viny na vztahu lásky k dítěti a trestáním dočasným odnětím této přízně. Často byla takto vychovávajícím rodičem matka. Avšak hoch, který se identifikuje s otcem, se lépe ovládá (Watson, 453 nn).

Identifikace se stala předmětem četných výzkumů v padesátých a šedesátých letech. D.G. Brown (Sex Role Preference in Young Children, Ps. Monogr. 1956, 70, No 421) rozlišil přejímání mužské a ženské role dítětem od identifikace s otcem nebo matkou. Také Lynn (Sex Role and Parental Identification, Child Dev. 33, 1962) zjistil, že mezi obojím může nastat rozpor. Dívky počínaje 4. rokem dávají dosti často přednost mužské roli a počet takových dívek roste do 10 let. Místo Freudova výkladu závisť penisu se nabízí výklad, že mužská role má ve společnosti větší hodnotu (viz dále Horneyová).

Psychoanalýza a biologie

Zde si všimnu krátce souvislosti s obecnou biologii a (příliš stručně) s psychologii zvířat, s neurofyzologií a medicinou.

Freudův způsob výkladu duševního života je převážně biologický. Pojmy aktuální a potenciální energie, napětí a tendence k rovnováze převzal z fyziky, ale biologický je pojem pudu a pojem účelnosti reakcí organismu. Tato účelnost je specifikována v pojmech obrana, ochrana proti podnětům, ochrana spánku aj. Freud byl přesvědčen o fylogenetickém vývoji organismu a často aplikoval Haeckelův biogenetický zákon: Ontogeneze opakuje fylogenezi. Platnost tohoto zákona, jak se později podrobně ukázalo, je jen velmi přibližná. Domníval se rovněž, že zkušenosti minulých organismů jsou dány v dědičném vybavení současných živých bytostí, což byla idea Lamarckova. Dnes se opatrněji mluví jen o přenosu genetické informace. Instinkty zvířat jsou dílčím vyjádřením této informace, ale její obohacování se neděje přímým učením. Proto se také stavíme skepticky k některým Freudovým tvrzením o zděděnosti psychických obsahů. Pro psychoanalytické pojetí pudů přináší ethologie četná nepřímá tvrzení, ne však v plném rozsahu. Ethologové nepřijímají redukci pudů na dva rody, erotické a destruktivní. Studium zvířat naproti tomu potvrdilo ve velké míře zvláštní význam rané zkušenosti živočicha pro jeho chování v dospělosti a je tak experimentální podporou obdobných longitudinálních studií na dětech.

Známa Spencerova formule o vývoji diferenciaci a integraci se osvědčuje pro vývoj tělesný i duševní a je rámcem i pro psychoanalytické pojetí ontogeneze ega a superega. Freudovo učení není biologismem - jak se mu vytýká - v tom, že by neuznával podstatný vliv společenských faktorů. Vývoj dítěte je podle něho spoluurčován kulturními faktory od počátku. Psychoanalytici zdůrazňují nyní více vliv rozdílnosti kultur než Freud, který vývoj civilizace chápal jako jednotný proces.

Hierarchická struktura nervové soustavy byla různým autorům podnětem k vytvoření teorie o hierarchii duševních funkcí. Takovou teorii má i psychoanalýza. Přiřazení neurofyzilogické a psychické organizace však bylo v době Freudově téměř nemožné a nedá se dobře provést ani ještě dnes. Freud si nastínil r. 1895 neurofyzilogickou teorii jako základ pro psychoanalýzu (uveřejněno až v r. 1954). Ve sborníku *Psychoanalysis and Current Biological Thought* (1965) jsou obsaženy dva příspěvky, které se mimo jiné zabývají tímto Freudovým nástinem. Pribram (s. 80 - 92) konstatuje, že pojem nervového trvajícího obsazení v protikladu nervovému proudu (vzruchu) je potřebný i pro současnou neurofyzilogii. Toto obsazení způsobuje, že nenastává reakce bezprostřední, nýbrž odložená; je to základ sekundárního procesu. Rovněž tehdejší Freudovo pojetí paměti je v soulasu s dnešními názory v tom, že pamětní stopy jsou organizovány hierarchicky a že každá pamětní stopa je determinována nejméně trojstranně (z vnějších senzorických podnětů, z motorických podnětů - kinestézií - a z podnětů vnitřních). Když aktivizované pamětní stopy nejsou posilovány vnějšími podněty, nastává jednání a myšlení, aby k této aktivaci došlo. Tato Freudova koncepce paměti je v soulasu s hypotézami knihy *Plans and the Structure of Behavior* (1960), jejímž je Pribram spoluautorem, a dá se nyní provádět jejich postupné experimentální prověřování. R.R. Holt v témže sborníku (93 - 124) naproti tomu soudí, že Freud přijal tehdejší vadné pojetí nervové soustavy jako pasivního přenášedce vzruchu, a proto je jeho teorie temná a vnitřně rozporná. Holt však zapomíná, že Freud si představoval mozek ve stálém vnitřním napětí. Je zajímavé, jak rozdílné je hodnocení Freudovy neurofyzilogické koncepce od neurofyzilogologa Pribrama a od psychologa Holta, který z ní vyjímá především všeobecné chyby tehdejší generace fyziologů.

Od let třicátých byla srovnávána Freudova teorie s učením I.P. Pavlova o vyšší nervové činnosti (např. Ischlondsky 1934). Jsou tu některé styčné body, ale celkem je hlavní oblast výzkumů obou značně odlišná. (Freud svůj nástin pojetí nervové činnosti z r. 1895 neuveřejnil.) Příbuznost vidím nejen v tom, co oba přejali z tehdejší fyziologie (reflexní oblouk, podráždění a útlum, hierarchická struktura nervové činnosti) a psychologie (asocianismus), ale také v tom, že Freudovu primárnímu procesu odpovídá Pavlovova iradiace, sekundárnímu procesu vypracování vnitřních útlumů (vyhasínání, diferenciacce, opožďovací útlum, podmíněný tlumič). Pavlov "po četbě jedné Freudovy knihy" začal zkoumat experimentálně neurózy zvířat a zjistil, že vznikají buď z nadměrných podnětů nebo konfliktů. Freud tvrdí totéž pro člověka; konflikty však specifikuje. Zatím co Pavlovova obecná věta zůstává v platnosti, Freudovo zobecnění, že jde v ž d y o konflikt nebo děj, v němž jedna síla je sexuální, není pravdivé. Pavlov ve svých Klinických středách akceptoval rovněž sexuální etiologii neurózy, ale jen tam, kde byla zřejmá. Experimentální neurózy zkoumal dále mj. neopsychoanalytik Massermann. Neurózy zvířat však nemohou sloužit jako podrobné modely neuróz lidských, které většinou mají složku sociální.

J. Dollard a N.E. Miller (*Personality and Psychotherapy*, New York 1950) se pokusili o syntézu psychoanalytické teorie neuróz s hullovesko-pavlovskou teorií učení. Při tom však psychoanalytickou teorii příliš zjednodušili. N.E. Miller předtím experimentálně vytvořil model freudovského přesunutí. Jiní stoupenci teorie učení mají ještě zjednodušenější teorii neurózy jako úzkostné podmíněné reakce, v níž rozlišují pouze úroveň vegetativních a skeletálních reflexů, (Gwynn Jones, viz Eysenck, *Handbook of Abnormal Psychology*, 1960) a zamítají psychoanalýzu vůbec.

Sexuologie se začala rozvíjet od konce 19. století. (V učebnicích psychologie není psychologie sexuality ani o 70 let později.) První sexuologové Freuda odmítali, i Havelock Ellis, který si s Freudem přátelsky dopisoval. Tento postoj se nezměnil

ani u další generace. V současných sexuologických je zřetel k psychoanalýze větší. Freudův podíl na rozvoji této vědy je podstatný, hlavně pojednáním z r. 1905. Týká se sexuálních deviací, sexuality dítěte, poruch funkce (impotence, frigida aj.) i normální variability dospělé sexuality a různých psychických souvislostí v erotice. Freudovo tvrzení o dvojpodobnosti každého individua, které přejal od Fliessa, bylo poslední dobou potvrzeno genetikou. (Proti obecnosti bisexuality ve shodě se sexuologi z počátku tohoto století brojí ještě 1962 bývalý psychoanalytický adept Kurt Freund. Tvrdí, že prý psychoanalýza předpokládá u téhož jedince ekvivalenci obou sklonů, heterosexuálního a homosexuálního, což je omyl.)

Psychosomatické poruchy jsou tělesné nemoci, jež mají zcela nebo zčásti psychický původ. Liší se od neuróz (psychoneuróz) tím, že neredukují úzkost, a speciálně od tělesných poruch konverzní hysterie, v níž mají symptomy jen psychický smysl (např. obrnou nebo anestezií je vyřazen orgán, který konal nevědomě zakázanou činnost). Psychosomatická medicína nevznikla v rámci psychoanalýzy. Že příliš silné a dlouhotrvající nelibé afekty mohou způsobit fyzickou nemoc, nebo být pro ni usnadňující podmínkou, je uznáváno obecně.

Fenichel (1945) zavedl název orgánové neurózy místo psychosomatických poruch. Rozlišuje 1) ekvivalenty afektů, jako jsou některé funkční poruchy v činnosti srdce (srdeční neurózy), 2) následky hormonální nerovnováhy způsobené nedostatkem normálního sexuálního uspokojení, 3) tělesné následky nevědomých postojů a nevědomě motivovaného chování, 4) kombinace tří předchozích možností. Jako příklad následku nevědomě motivovaného chování uvádí, že neurotické pokašlávání může přejít ve faryngitidu. Dětská obezita je podle Bruchové (1940 - 1943) častěji poruchou psychogenní než hormonální. Jde o individuum, které příliš mnoho přijímá potravy a příliš málo se pohybuje. Motiv nadměrného jídla může být v nějaké poruše orální erotiky (náhrada za lásku aj.). V Chicagském psychoanalytickém institutu se věnoval psychosomatickým poruchám Franz Alexander se spolupracovníky. Mimo jiné rozlišil následky dvojích reakcí vegetativních, totiž sympatiku a parasympatiku. Ve stavu, kdy člověk pocituje ohrožení, nastává tělesná mobilizace k velké svalové činnosti skrze sympatikus (popsal Cannon). U člověka, který má představy a myšlenky, se může na rozdíl od zvířat tato pohotovost dlouho udržovat, i když zmizí bezprostřední signál ohrožení, a zase jen u člověka vzniká často tato reakce i z ohrožení sebecitu. Není-li chronicky dovoleno vybití pro vnitřní zábrany, vznikají z toho tělesné choroby, jako zvýšený krevní tlak. Podobně neúčelná je opačná vegetativní reakce parasympatická, která odpovídá pasivitě. U pacientů trpících žaludečním a dvanácterníkovým vředem zjistila skupina Alexanderova nevědomý hlad po lásce, který vede k nadměrné sekreci žaludku jako při hladu. To pak narušuje sliznici. Tím není řečeno, že by to byl vždy původ vředové choroby. Jiný příklad vzniku orgánové neurózy: Děti, které původně vědomě zadržovaly kálení (ze strachu nebo z anální libosti), často později trpí zácpou. Chronická zácpa může mít ovšem čistě tělesné příčiny.

Jedna tělesná porucha, např. kašel, může mít různé příčiny, a to duševní, smíšené i čistě tělesné. Tělesná nemoc může druhotně působit špatně na duševní rovnováhu pacienta nebo může být druhotně využívána k vyjádření vytěsněného hnutí. Tak kašel může být hysterický, tj. vyjadřovat vytěsněné pudové přání z dětství. Jindy je kašel obdobou psychogenního tiky, který zase může mít různé významy. Koktání se ukázalo často jako obrana proti vyslovování análních a agresivních slov, ale to je pouze část motivace.

Nelze zde uvádět četné další případy orgánových neuróz různých tělesných soustav, které byly podrobeny analýze. Výzkumů o příčinách vlivu duševních jevů na organické

choroby bylo provedeno s různými teoretickými východisky nesmírně mnoho. Jsou komplikovány tím, že se psychické jevy kombinují s organickými od případu k případu v nestejném poměru. V kritice psychosomatických tvrzení se říká, že mezi specifickým afektem nebo motivem a chorobou, která z něho vznikla, není specifické spojení. Pravda je, že to není obecně jednoznačné spojení. Ale nejsou vyvráceny korelace mezi duševními stavy a určitými chorobami. Kdyby takové specifické spojení vůbec neexistovalo, pak by z duševního stresu byl zachvácen nemocí ten či onen orgán jenom proto, že je u daného individua choulostivý. Takovou organickou dispozici připouští i Freud; hodně o ní psal Adler.

Vliv psychoanalýzy na sociologii a kulturní antropologii

Důkladný přehled vlivu psychoanalýzy na sociální vědy podalí Hall a Lindzey (1968). Méně pronikavý je přehled Gisely J. Hinkle, *Sociology and Psychoanalysis*, Ch. 20. in *Modern Sociological Theories* ed. H. Becker and A. Boskoff, New York 1957. Jistý Freudův vliv je patrný už u sociologů W.I. Thomase (který formuloval čtyři základní přání člověka a se Znanieckim aplikoval biografickou metodu) a u Ogburna. Biografickou metodu pod vlivem Freudovým zavedl do sociologie již dříve kriminolog Healy (1915), který přijal i pojem nevědomí a komplexu, ale zamítal volnou asociaci a výklad snů. V různém stupni se jeví vliv psychoanalýzy u mnoha sociologů zkoumajících rodinu a asociální individua. Kladnější odezvu však u většiny sociologů měly pozdější knihy Horneyové a Fromma, kteří poukázali na speciálně americké psychické podmínky, v nichž vyrůstající dítě trpí rozpory svého prostředí a nemůže se stát jednotnou osobností. Studium rasových a jiných předsudků přímo vybízelo k použití psychoanalytických pojmů (pojem obětního kozla-scapegoat podle bible, Leviticus 16, kterým se stává menšina, na niž se svádí všechno zlo, zavedl Freud 1939). Tyto byly aplikovány i v teorii veřejného mínění a v reklamě. Použití psychoanalýzy a příbuzných směrů je u sociologů často eklektické a povrchní. Této výtce neušel ani systematik T. Parsons, který psychoanalytické pojetí zapracoval do sociologického výkladu rodiny a její funkce v přenášení kultury.

To je rovněž nejdůležitější téma, které pod vlivem psychoanalýzy zkoumali kulturní antropologové. Ferencziho a Freudův žák Géza Róheim se věnoval aplikaci psychoanalýzy v antropologii. Podal přehled výzkumů tohoto směru v ročence *Psychoanalysis and Social Sciences* 1, 1947. Ruth Benedictová (1936) věděla o psychoanalýze ještě málo. Velmi snadno "vyvrátil" Freuda Bronislav Malinowski (*Sex and Repression in Savage Society*, 1927) na základě života obyvatelů ostrovů Trobriandských. Tvrdil, že se tam nevyskytuje oídipovský komplex, neboť hlavní mužskou postavou v rodině není otec, ale matčin bratr. Róheim se schválně vypravil na Trobriandské ostrovy a zjistil, že do 5 až 8 let je role otce stejná jako u nás (což Malinowski věděl také) a význam strýce je velký teprve v pozdějším dětství a dospívání. Rovněž zjistil na základě snů, že i v těchto oblastech se vyskytuje oídipovský komplex. Známa antropoložka Margaret Meadová se původně zaměřila na vyvracení psychoanalýzy. Později měla stanovisko příznivější. Její výklad zvláštní kultury indonéského ostrova Bali byl doplněn psychoanalytikem B.D. Levinem (*The Psychoanalytic Study of the Child* 1, 1945). Její dřívější knihy dokazují pouze specifickou souvislost mezi výchovou a situací dětí a příslušnou kulturou. Meadová se později věnovala i studiu kultur současných, např. ve sborníku *Childhood and Contemporary Cultures* ed. Margaret Mead and Martha Wolfenstein, Univ. Chicago 1955. Kluckhohn, který zprvu zdůrazňoval odlišnost kultur, přešel podobně postupně k příznivému stanovisku k psychoanalýze o

obecných rysech lidské psychiky vůbec (včetně oidipovského komplexu). Známý antropolog Kardiner (*The Individual and the Society*, New York 1945) je neopsychoanalytik; zavržením Freudových názorů je mnoha antropologům přijatelnější. Róheim mu však vytýká nezodpovědné zobecňování. Róheim jde do podrobností v tomto přehledu i ve vlastních studiích, což zde nemůžeme reprodukovat. Omezili jsme se vůbec jen na nejznámější jména.

Poněvadž rodina přenáší kulturní vlivy na děti, zejména v raném věku, je způsob zacházení s dětmi v úzké souvislosti s kulturou (s hodnotami, mravy, a institucemi dané společností). Tato souvislost je vzájemná. Proto byli sociologové a antropologové nezbytně dovedeni ke studiu rodinného působení. Některá obecná hlediska přejali - třebaž zprostředkovaně - od psychoanalýzy, ale většinou jsou jim bližší novopsychoanalytici, kteří Freudovy názory popírají. Antropologická zjištění přispěla ke korektuře některých Freudových zobecnění, ale proti zdůrazňování rozmanitosti kultur se ukazuje, že pudové motivy lidské jsou obecné, ač mnozí antropologové se slovu pud vyhýbají. Typy rodin jsou v různých dobách rozmanité, takže je nutno studovat každou kulturu zvláště. Byla již také provedena srovnání, která vedou k platným zobecněním.

Srovnávací výzkumy z psychologické antropologie (viz Hsu ed. *Psychological anthropology*, Homewood, Ill., 1961), které shrnul Whiting (tamtéž), spoluautor řady podrobnějších studií, se neomezují nyní na zjišťování souvislosti mezi způsobem výchovy a rysy osobnosti a kultury, nýbrž berou aspoň teoreticky v úvahu činitele ekonomické a politické. V praxi však bylo nejvíc věnována pozornost typu rodiny. Freud vycházel z evropské rodiny nukleární (otec, matka, děti a již žádní jiní příbuzní) nebo mírně rozšířené (prarodiče, někdy teta). V takové rodině - jak ukázala srovnání s jinými typy rodin - vzniká nejsilnější pocit viny, trvající i v dospělosti, a to hlavně pod vlivem otce. Zde také nejdříve a přísně začíná výchova dítěte k samostatnosti. Potlačování agrese je však přísnější v mnohočlenných rodinách rozšířených (o příbuzné), poněvadž tam se musí snášet mnoho lidí v jedné domácnosti. Jinak se ukazuje ve shodě s Freudovým názorem, že přísnost výchovy v určitém směru se projevuje v představách dospělých: kde se přísně odstavují děti, tam se příčina nemoci hledá v jídle, kde se učí přísně čistotě, tam terapie používá omývání a očišťování, kde se přísně potlačuje agrese, vykládá se nemoc častěji vlastní agresí (ze vzteku, z neposlušnosti, z poškození cizího majetku). Přísná sexuální omezování dětí bývají spojena s vírou v léčebný účinek sexuální abstinence. Podobné souvislosti způsobu výchovy se ukázaly s představami o bozích (krutá výchova - krutí bohové ap.). Ale co je zde primárním činitelem? Tam, kde malé dítě spí společně s matkou, vzniká na ni užší vazba než jinde; tomu čelí různá pozdější zdůraznění mužnosti jako pubertální rity, totemismus (se ctěním předka). Výklad zjištěných souvislostí je někde nasnadě, u jiných většinou zde neuvedených existuje více výkladových hypotéz. Whiting sám se nehlásí k výkladu striktně freudovskému, takže můžeme jen konstatovat, že podnět u mnoha z těchto výzkumů dal Freud, ale potvrzení jeho názorů odtud plyne jen z části. Hlavní věc je v tom, že kulturu nelze vyložit působením jen jednoho druhu činitelů, čehož si byl dobře vědom Engels. Způsob výchovy je podmíněn jinými činiteli a sám je faktorem v reprodukci kultury a to tak - a to je nesporné - že v některých oblastech zacházení v útlém dětství má vliv i na povahu a přesvědčení dospělého. Uplatňuje se tu mimo jiné projekce a identifikace, které však nebývají vždy chápány shodně s Freudem. Zkoumají se ovšem i vlivy pozdější výchovy a existují četné rysy kultury, u nichž se závislost na výchově dětí statisticky neprojevila.

Z jednotlivých nálezů je třeba zaznamenat, že v hladových podmínkách žijící bolivijští indiáni Siriono kompenzují potravní potřebu pohlavním stykem a pěstují magii

potravy, nikoli magii sexuální (podle J.J. Honigmanna, *Personality in Culture*, New York 1967). Obecně kterákoli potřeba je frustrována, hledá si náhražky.

Orientální, židovské a křesťanské vlivy

Původ a obsah psychoanalýzy byl mnohdy spojován s tím, že její zakladatel Freud byl žid, k čemuž se vždy hlásil. Poslední jeho kniha, o Mojžíšovi, se výslovně zabývá tímto legendárním zakladatelem židovského náboženství. David Bakan (1958) sledává často dosti násilným způsobem podobnosti mezi Freudovým učením a židovskou mystickou tradicí. Není však známo, že by Freud byl pod vlivem mystického směru Chasidim, který vrcholil v první polovině XIX. století. Nicméně některé rysy psychoanalýzy mají předchůdce v Orientě a také v dějinách Izraele. Tak obecně ve starém Orientě rozšířený výklad snů je zastoupen ve Starém zákoně postavou Josefovou, s nímž se Freud ve svých snech často ztotožňoval. Ve snech hledal nejen lid smysl pomocí snářů arabského původu, ale také romantikové (první polovina 19. stol.) hodnotili symboly a sny více než střízlivou skutečnost.

V mnoha orientálních náboženstvích je pohlavní spojení symbolem vztahu mystických náboženských sil. V židovském náboženství se mohla proto svatební píseň stát součástí Starého zákona; židovská mystika a část křesťanské mystiky používá pohlavní symboliky (Epístola sv. Pavla Efezským 5, 32); mnohem známější však je nenávidný nebo aspoň opovrhlivý vztah křesťanství k pohlavnímu životu. V židovství je negativní strana ambivalence vztahu k němu vyjádřena např. tím, že pohlaví je symbolem hnusu a hanby. Hříšnost a nízkost pohlavního života byla však daleko ostřeji vyjadřována v křesťanství (bezpohlavnost se označuje jako čistota), zejména v některých směrech. Calvinismus a puritánství sice nevytyčují ideál "čistoty", ale k smyslovým radostem se stavějí nevražlivě. Proto byla psychoanalýza nejvíce přijata v Anglii a Severní Americe, kde se tíha puritánství pociťovala nejvíce. Někdy se říká (Jung aj.), že psychoanalýza je reakcí na atmosféru v době královny Viktorie, kdy mluvit o pohlaví bylo ve slušné společnosti tabu. Je pravda, že sexuální morálka pro ženy byla jiná než dnes a způsobovala často neurózy, takže sexuální obsah hysterií bil do očí i francouzským psychiatrům. Zároveň však se ve vědě pokládalo za neslušné zabývat se tím, o čem se mluvilo v soukromí. Na rozdíl od protestantsví (Kalvín výslovně potíral mystickou pohlavní symboliku), hlavně puritánství, kde se věda vyhýbala sexualitě, židovští moralisté o ní pojednávali otevřeně. Jisté tabu sexuality platilo i pro vědu v katolických zemích, takže Freud na ně narazil.

McClelland (1960) má pravdu v tom, že člověk vychovaný v židovském i křesťanském náboženství má vytvořeno silné svědomí, které posuzuje přísně jeho chování. Freudův obraz člověka, jehož pudový život trpí pod tlakem přísného nadjá a požadavků společnosti, byl vytvořen a akceptován právě na tomto podkladě. Soustředění protikladů dobro-zlo kolem sexuality je křesťanské.

Otřepané a povrchní je srovnání psychoanalytické terapie se zpovědí. Ve zpovědi se neodhaluje nevědomá motivace. Rozdíl je i v tom, že kněz dává odpuštění z jednotlivých hříchů, ale utvrzuje člověka v jeho pocitu hříšnosti, který jej má trvale poutat k církvi jako nástroji spásy, kdežto chorobný pocit viny v psychoanalýze se odbourává poznáním jeho infantilních kořenů a vazba na psychoanalytika se záměrně ukončuje.

Freud sám prohlásil, že svému židovskému původu vděčí za tyto dvě vlastnosti:

jako žid byl prost mnoha předsudků, které nežidy omezují v používání jejich intelektu a jako žid byl připraven jít do opozice a vzdát se souhlasu s "kompaktní většinou".

Vysvětlovat učení vytvořené židem nelze obecně z jeho židovství, poněvadž jde o učení velmi různá. Leckdy se shledáváme u židů s tendencí stát na straně toho, co je utlačováno, což je pochopitelné vzhledem k jejich věkovitému osudu. Freud se staví na stranu utlačovaných pudů a společností (civilizací) utlačovaného jedince - to druhé je však obecný znak individualismu 19. století (Spencer aj.). S pudy se však Freud neztotožňuje, sám žil zcela morálně; je spíše jen advokátem těchto zločinců.

V odhalování skutečných motivů člověka by bylo možno vidět pathos poznávání pravdy, jaký je patrný i v nelítostné kritice Nietzschově, ale je známo, že právě ti, kteří příliš zdůrazňovali pravdu, zpravidla hlásali nějaký blud. Freud projevuje snahu po objektivním vědeckém kritickém poznání; nezastírá neřešené problémy, reviduje své dřívější názory, ale sám, ne přijetím kritiky druhých. Překonává tím zároveň to, co Jones pokládá za paradoxní příznivou podmínku jeho objevů, totiž svou lehkověrnost.

Odpadlíci

Co zůstalo z několikaleté spolupráce Freuda s "odpadlíky" Bleulerem, Jungem a Adlerem? Od Bleulera pojem ambivalence, od Junga pojem komplexu a introverze a podněty k srovnávání psychiky neurotiků a primitivů. Bleuler a Jung zabořili na úplně jinou cestu než psychoanalýza. Naproti tomu Freud původně zamítl Adlerův nesexuální pud agrese, ale po letech vytvořil učení o pudu destruktivním. Rovněž tak se odmítavě stavěl k Adlerově teorii o pocitu méněcennosti jako základní motivační síle. Později však věnoval Freud i jeho pokračovatelé velkou pozornost funkci já. Není to však já adlerovské, nýbrž já, které má různé obrany proti pudům, ale pudům aspoň kompromisně vyhovuje. Kromě této své syntetické funkce je původním zdrojem libida v podobě narcismu, z něhož se ve vývoji část věnuje jiným objektům a část je sekundárně narcistická a hledí se vyrovnat s vnější skutečností a s požadavky nadjá. Adlerovské snažení po moci a podléhání v méněcennosti interpretuje Freud jako protiklad aktivity a pasivity, který brzy ve vývoji individua nabývá rázu protikladu mužskosti a ženskosti. S Adlerem se tedy Freud teoreticky - někdy jen nepřímou - vyrovnává, kdežto Junga opomíjí od té doby, co se Jung stal "prorokem".

Dlouholetým žákem Freudovým ve Vídni a v Berlíně byl Theodor Reik (1888 - 1969). O jeho příspěvcích k psychoanalýze židovského a křesťanského náboženství je zmínka jinde. V knize Nutkání k přiznání a potřeba trestu (1926) se zabýval nevědomým pocitem viny stejně jako ve spise Neznámý vrah (1932); drobnější jsou spisky Překvapený psycholog, Slast a utrpení ve vtipu, Úlek a jiné psychoanalytické studie, Psychologický význam mlčení a Jak se člověk stává psychologem (prý jakousi depersonalizací). V USA, kde prožil posledních 30 let života, formuloval své názory odlišné od Freuda v knihách Od třiceti let s Freudem, Psychologie sexuálních vztahů, Masochismus moderního člověka a Psycholog hledí na lásku (1940 - 1944). Poté publikoval ještě knihu Osmdesátka (1968). Slovo psycholog se vyskytuje v názvu jeho knih často - Reik nebyl lékařem. Byl obžalován svým pacientem, že ho psychoanalýza poškodila a že nemá právo léčit. Freud na jeho obranu napsal "Zur Frage der Laienanalyse" (1927). Reik spojoval se znalostí dějin, náboženství, literatury a kriminologie jemnost psychologického pozorování.

V roce 1927 náhle svitlo Reikovi, že láska není sexualita. To vyložil podrobněji ve svých anglických episech. Zároveň měl námítky k Freudovu učení o primárním narcismu, který nemůže existovat, když nemluvně nemá oddělené já. J.A.C. Brown (1964, 1973) ukázal, že Reikovy argumenty proti redukci lásky na sexualitu se nalézají již ve vелеznámé knize Weiningerové "Pohlaví a charakter" z r. 1903. Láska není nic fyzického a má vždy předmět, kdežto sexus původně nikoli.

Láska podle Reika je východiskem ze zklamání nad sebou, že člověk neodpovídá svému ideálu, je to láska k svému lepšímu já (já-ideální). Láska pramení v nevědomé závislosti na druhé osobu, která má kvality, jež bychom si přáli mít sami. V přátelství jde o totéž, ale ne absolutně, nýbrž jen částečně. Jiná východiska z nespokojenosti nad sebou samým jsou nenávisť k těm, kteří nás předčí, nebo zmírnění ideálních požadavků na sebe nebo zlepšení názoru na sebe sama tvorbou. Reik tedy také provádí redukci lásky, jenže na sebelásku.

M.M. Shermann (Psychoan. Rev. 55, 1968, 169 - 171) charakterizuje Reika jako freudovce, který však byl vždy proti konformitě názorů. Proto založil v USA samostatnou Národní psychologickou asociaci pro psychoanalýzu.

Otto Rank (1884 - 1939) byl literárně neobyčejně vzdělaným žákem a přítelem Freudovým a jakýmsi jeho sekretářem od r. 1913. Napsal knihy Der Künstler (1907), Der Mythos von der Geburt des Helden (1908), Das Inzestmotiv in der Dichtung und Sage (1912) a menší studie opřené o rozsáhlou znalost mytologie a slovesného umění (O nahotě v básnictví a legendě, Pověst o Lohengrinovi, Dvojník, Postava Dona Juana aj.). Redigoval s Hannsem Sachsem časopis Imago a pracoval v Psychoanalytickém nakladatelství. S Ferenczim vydal Vývojové cíle psychoanalýzy (něm. 1923, angl. 1925).

Pak se Rank s Freudem bouřlivě rozešel. V roce 1924 vyšla jeho kniha "Trauma der Geburt", v němž se porod pokládá za základní psychické trauma člověka. Porodní úzkost se opakuje při každé pozdější zkušenosti odloučení. Je to základní úzkost. Projevuje se pak ve dvou formách: strach ze života a strach ze smrti. Strach ze života vzniká tím, že člověk si uvědomí své tvořivé schopnosti, ale zároveň, že jejich rozvinutí by vedlo k narušení dosavadních citových svazků. Strach ze smrti je naopak strach ze ztráty vlastní individuality. Potřeba být individuální a vyjádřit se (což bylo později zvané seberealizace) je základní potřeba člověka, ale trpí ve svém uspokojování těmito dvěma strachy. Průměrný člověk přijme hodnoty společnosti, tvořivý jedinec se osamostatní, přestože ho to stojí oběti a boje. Neurotik se toho neodváží, ale odmítá i přizpůsobení druhým; bojí se závislosti, není schopen přátelství a lásky. Jako tendenci návratu do těla matčina vykládal Rank i Freudův názor o synech kteří se v prahordě vzbouřili proti otci. Jen nejmladší syn - hrdina (viz kniha z r. 1907) se těší přízni matčině a stane se otcovým nástupcem.

Poněvadž odloučení je základní téma neurózy, zavedl Rank do psychoanalýzy brzké její skončení (za dva až tři měsíce), odloučení od analytika. To v pacientovi vyvolá úzkost, která je analyzována jako přítomné vydání porodního traumatu. V knize Volní terapie (1936, USA) hlásá Rank jinou metodu, aktivní roli terapeuta, který posiluje vůli pacienta ku zdraví, pomáhá mu osvobodit se od pocitu viny a znovuzrodit se.

Freud souhlasil s tím, že porod je vegetativně první úzkostí. Odmítl však z porodního traumatu činit základ neurózy. Někteří terapeuti užívající LSD (jako S.Grof) tvrdí, že lze v tomto stavu porodní trauma katharticky znovu prožít.

Rankovo pozdější učení je přechodem k názoru novopsychoanalytiků. Pojem úzkosti má Sullivan, Horneyová a Fromm, ale kladou její časově jinam, buď do doby, kdy si dí-

tě již uvědomuje možnost, že matku ztratí, nebo až do dospělosti. Strach ze svobodné tvořivosti pokládá za základní Fromm, který přijímá i Rankovo zdůraznění matky (sklon k návratu do matky) u neurotika a ve výkladu prehistorie.

Literatura

Freud S.: Gesammelte Werke I - XVIII. Wien, později London

Knihy

Studien über Hysterie, 1895
Die Traumdeutung, 1900
Zur Psychopathologie des Alltagslebens, 1904
Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie, 1905
Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten, 1905
Der Wahn und die Träume in W. Jensens "Gradiva", 1907
Totem und Tabu, 1912
Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse, 1917
Jenseits des Lustprinzips, 1920
Massenpsychologie und Ich-Analyse, 1921
Das Ich und das Es, 1923
Hemmung, Symptom und Angst, 1926
Die Zukunft einer Illusion, 1927
Das Unbehagen in der Kultur, 1930
Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse, 1932
Der Mann Moses und die monotheistische Religion, 1939

České překlady

Tři úvahy o sexuální teorii, Praha, Sršce, 1926
Budoucnost jedné iluze, Praha, Volná myšlenka, 1929
Vzpomínka z dětství Leonarda da Vinci, Praha, Orbis, 1933
O sobě i psychoanalýze, Praha, Orbis, 1936
Úvod do psychoanalýzy, Praha, Albert, 1936, ²1945
Psychoanalytické chorobopisy, Praha, Albert, 1936
Výklad snů, Praha, Albert, 1937
Psychopatologie všedního dne, Praha, Albert, 1938
Studie o hysterii, Praha, Albert, 1947
Totem a tabu, Bratislava, SAV, 1966
Vybrané spisy I., Praha, Stát. zdravotn. nakl., 1969
 Přednáška k úvodu do psychoanalýzy
Vybrané spisy II., Praha, Stát. zdravotnické nakladatelství, 1969
 Nová řada přednášek k úvodu do psychoanalýzy
 Studie o hysterii
 Zlomek analýzy v případě hysterie

- Abraham K.: Psychoanalytische Studien zur Charakterbildung, Leipzig-Wien-Zürich 1925
- Bakan D.: Sigmund Freud and the Jewish Mystical Tradition, Princeton 1958
- Barclay J.R., cit. in Bales, R.C.: Theories of Motivation, New York 1967, s. 59
- Betlheim S. and Hartmann H.: Über Fehlreaktionen bei der Korsakowschen Psychose.
Arch. Psychiatr. Nervenkr. 72, 1924, 275 - 286
- Brown J.A.C.: Freud and the Post-Freudians, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, England, 1961, 1964
- Cameron N.: Personality Development and Psychopathology, Boston 1963
- Cvekl J.: Sigmund Freud, Praha 1965
- Cvekl J.: Člověk v psychoanalytickém poli, Praha 1969
- D'Andrade R.G.: Anthropological Studies of Dreams in Hsu F.L.K. ed. Psychological Anthropology, Homewood Ill. 1961, Ch. 10
- Erikson E.H.: Childhood and Society, New York, 1950
- Fenichel O.: The Psychoanalytic Theory of Neurosis, New York 1945
- Freud Anna: Das Ich und die Abwehrmechanismen, Wien 1936
- Friedmann S.M.: An empirical study of castration and Oedipus complexes, Genet.Ps. Monographs, 1952, 46, 61 - 130
- Fromm E.: Die Entwicklung des Christendogmas, Wien 1931
- Hall C.S. and Lindzey G.: The Relevance of Freudian Psychology and Related Viewpoints for the Social Sciences, in Hall-Lindzey eds. The Handbook of Social Psychology I, Reading, Menlo Park 1968
- Hartmann H.: Ichpsychologie und Anpassungsproblem, Int.Z.Ps. 24, 1939
- Hartmann H., Kris E., Loewenstein R.M.: Comments on the formation of psychic structure, The Psychoanalytic Study of the Child II., 1946, 11 - 38, New York
- Hilgard E.R.: Impulsive versus realistic thinking: an examination of the distinction between primary and secondary process in thought, Ps.Bull. 59, 1962, 477 - 488
- Hilgard E.R. and Bower G.H.: Theories of Learning, New York 1966, Ch. 9. Freud's Psychodynamics
- Holt R.R.: A review of some of Freud's biological assumptions and their influence on his theories, Ch. 6, 93 - 124 in: "Psychoanalysis and Current Biological Thought", ed. N.S.Greenfield and W.C.Lewis, Madison and Milwaukee 1965
- Jones E.: Zur Psychoanalyse der christlichen Religion, Leipzig-Wien-Zürich 1928
- Kline P.: The Anal Character: a cross-cultural study in Ghana, Br.J.soc.clin.Ps. 8, 1969, 201 - 210
- Kreitler H., Kreitler Shulamith: Die Kognitive Orientierung des Kindes, München 1967
- Nunberg H.: Allgemeine Neurosenlehre auf psychoanalytischer Grundlage, Bern-Berlin 1932
- Pribram K.: Freud's Project: An open, biologically based model for psychoanalysis, in: "Psychoanalysis and Current Biological Thought" ed.: N.S.Greenfield and W.C.Lewis, Madison and Milwaukee 1965, Ch. 5, 81 - 92
- Rank O.: Das Inzest-Motiv in Dichtung und Sage, Leipzig u. Wien, 1926
- Rapoport D.: The structure of psychoanalytic theory: a systematic attempt, in: Koch S. ed., Psychology a Study of a Science I., 3 New York 1959, 55 - 183
- Reich W.: Charakteranalyse, Berlin-Wien 1933
- Reik Th.: Dogma und Zwangsidee, Leipzig-Wien-Zürich 1927
- Sarason I.G. ed., Psychoanalysis and the Study of Behavior, An Insight Book, Princeton N.J. 1965
- Schwartz B.J.: An empirical test of the two Freudian hypotheses concerning castration

anxiety. J.Pers. 24, 1956, 318

Sears M.P., Maccoby E.L. and Levine H.: Patterns of child rearing, Evanston 1959

Sears R.B.: Survey of Objective Studies of Psychoanalytic Concepts, New York 1943

Sears R.B.: Experimental Analysis of Psychoanalytic Phenomena, in: Hunt J.Mc V. ed.:
Personality and the Behavior Disorders, New York 5, 306 - 332

Watson R.I.: Psychology of the Child, New York-London-Sydney, ²1965

Whiting J.W.M., Child I.L.: Child Training and Personality, New Haven 1953

Whiting J.W.M.: Socialization Process and Personality, in: Hsu F.L.K. ed., Psycholo-
gical Anthropology, Homewood Ill., 1961, Ch. 12

Wittels F.: Sigmund Freud, der Mann, die Lehre, die Schule, Leipzig-Wien-Zürich 1924

Harry Stack SULLIVAN

Americký psychiatr H.S. Sullivan (1882 - 1949) vydal za svého života jenom jednu knihu, *Conceptions of Modern Psychiatry*, která vyšla ke konci jeho života 1947. Po-smrtně byly vydány soubory jeho článků *The Interpersonal Theory of Psychiatry* 1953, *The Psychiatric Interview* 1954 a *Clinical Studies in Psychiatry* 1956, všecko New York, nakl. Norton. Jeho učitelské, redaktorské a konzultační působení však bylo široké; mimo jiné měl vliv na Horneyovou. Sám měl nejprve úspěch v duševním léčení schizofreniků. Podstatu schizofrenie vidí ve ztrátě komunikace (1946). Teoreticky se hlásil k vlivu sociálních antropologů (Sapir, Benedictová) a sociálního pragmatisty G.H. Meada a zpočátku i k názorům Freudovým, které později do značné míry opustil.

Podle jeho názoru člověk směřuje k snížení napětí. To sdílí s mnoha psychology, kteří přijímají pojem homeostáze a to má společné i s Freudem. Cílem však není nedostatek napětí vůbec, nýbrž stejné vyrovnané napětí v různých oblastech osobnosti. Napětí přicházející zvenčí opět rovnováhu ruší, což vede k novému vyrovnavání a ve výjimečných případech to naruší vnitřní jednotu osobnosti až k psychóze. Napětí je buď organické (tělesné potřeby) nebo vzniká ve vztahu k lidem.

Ústředním předmětem pozornosti Sullivanovy jsou interpersonální vztahy. Veškeré lidské činnosti se dělí na směřování k uspokojení a směřování k bezpečí, vyhnout se úzkosti (sociální). Jindy říká, že nejzákladnější potřeby jsou potřeba bezpečí, potřeba intimní spolupráce a potřeba pohlavního uspokojení, která je rovněž spjata s interpersonálními vztahy. Uspokojování tělesných potřeb vůbec je vázáno na dodržování společenských norem, většinou interpersonálně ve výchově. Napětí v interpersonálním vztahu se projevuje jako úzkost (anxiety). Sullivan rozlišuje strach (obavu, fear) z vnějšího nebezpečí a tělesné bolesti od úzkosti, která je podle něho neurčitým napětím vzniklým ze záporného zhodnocení od osoby, která má pro mne význam. V pozdějším věku je úzkost při porušení normy neosobní. Avšak Sullivan zároveň bere anxiety v běžném širším významu, takže zahrnuje i obavy.

Sullivan sleduje vývoj interpersonálních vztahů od dětství až do dospělosti. Výchova se soustřeďuje kolem obav. Matka projevuje např. obavu, aby se dítě nespálilo, aby nespadlo a v mnoha jiných nebezpečích, která na ně číhají. Tato úzkost matčina se přenáší na dítě vcítěním. Kromě mírné úzkosti, kterou se dítě učí stejně jako odměnami (např. projevy něžnosti), objevují se právě v útlém dětství nejasné zachvaty úzkosti, vedoucí k neracionálním tabu. Je-li dítě hodné, není káráno, neprožívá úzkost. Je-li nehodné, je káráno, hrozí mu trest, odnětí lásky, prožívá úzkost. Tak je úzkost vede k tomu, aby bylo poslušné a konformní. Vzniká tak hodnocení sebe od druhých osob, a to je podle Sullivana systém já (self-system), který však přestává být vázán posléze na jednotlivé osoby, jako byl u malého dítěte. Je to sociální já, založené na úzkosti. Sullivan se odmítá vyjádřit, zda toto sociální já je bližší psychoanalytickému ego či superego. S tímto má společné, že je introjekcí, vtělením rodičů do vlastní osoby. Srovnávání různých teoretických systémů prý mu způsobilo jen bolení hlavy a přenechává to pilným učencům. Od doby Sullivanovy však existuje mnoho empirických studií o dětech, jak se u nich vyvíjejí předchůdci nadjá a nadjá samo.

Toto já v dětství ani později neodpovídá vždy "reálnému já" tj. rozvojovým možnostem osobnosti. Sullivan přitom neklade důraz na individualnost osoby; je blud myslet si, že jsem jedinečný. Při větším rozporu mezi oním sociálním já a "reálným já" vzniká prý "schizoidní situace", tedy jakýsi rozštěp osobnosti. Třetí konstrukce Sullivanova je "nejá", které nejjasněji prožívá schizofrenik jako zobecnění pramenící ze záchvatové úzkosti a dítě prý také.

V prvním období života (do 18 měsíců) prý dítě rozlišuje hodnou mámu a zlou mámu. Ač dochází k jakési malé okamžité nezávislosti na matce, je tu přece podstatným znakem téměř naprostá závislost na matce v uspokojování potřeb. Selfsystem je teprve v počátcích. Sullivan přijímá Freudovy tělesné oblasti působící libost, ale nezodrazňuje to. Důležitou oblastí v období nemluvněte je oblast ústní, a to také dýcháním, přijímáním potravy a tím, že křikem dítě přivolává matku. Výchovu k čistotě při vyměšování nechápe jako Freud jako boj proti dětským zálibám, ale záleží jen na tom, jaké se vyvinou meziosobní vztahy matky a dítěte při tomto tréninku.

Druhé období, kdy je velmi důležitá hra (dramatizace) sahá do 4 až 5 let. V tomto období prý dítě postupně rozlišuje hodné já a zlé já (toto vzniká z toho, že vychovatel budí úzkost)^{x)}. Poznávání v tomto období již přesahuje stádium okamžitých dojmů; dochází k chápání souvislosti, ovšem nedokonale, neboť v současnosti nebo následnosti dvou jevů či vlastností vidí dítě podstatný vztah. I dospělí si odnášejí z dětství předsudky, které takto vznikly. Self-system se stává určitějším tím, že si dítě uvědomí, že je chlapečkem nebo holčičkou a že je stejného pohlaví s otcem, resp. s matkou. Vzniká představa sebe závislá na tom, jak hledí na dítě rodina a představa blízkých osob, která ovšem není docela adekvátní. Někdy je zcela zkreslená; dítě má i vztahy k osobám vytvořeným fantazií. Dítě přenáší na okolní osoby kategorie dobrý - špatný (hodný - nehodný), kterou pocítilo nejprve na sobě v hodnocení od matky. Sullivan i zde trvá na tom, že rozhodující ve vytváření obrazu druhých je obrana proti úzkosti: zlí lidé škodí a bojím se jich, dobrých se nemusím bát. To se přenáší ze zkušenosti s jednotlivými lidmi na osoby jim podobné. V tomto období může vzniknout pocit, že svět je dítěti nepřátelský, zárodek chorobné vztahovachnosti.

Sullivanovy konstrukce "dobrá máma" - "zlá máma", "hodný já" - "zlý já", nejsou zavedeny - jak by se zdálo - libovolně, nýbrž opírají se, jak se domnívám, o princip vývojové psychologie: podobnost mezi duševními funkcemi v raném dětství, snu, psychóze, v nižších kulturách a náboženství. V pohádkách se dělí postavy na hodné a zlé (princezna značí dceru, čarodějnice nebo macecha matku jakožto zlou). Avšak tento úsudek z analogie není příliš jistý. Dítě jeden a půl roku staré podle Sullivana prý již dvě matky, hodnou a zlou, ve bdění nerozlišuje.

V dalším období (mladším školním, od 5 až 6 do 11 let) se objevuje také již vyšší způsob chápání na základě symbolů, hlavně slovních. Tyto symboly jsou nutné pro úplné citové dorozumění mezi lidmi. Sullivan má na mysli pojmové myšlení, které podle něho vrcholí po 11. roce, neboť komunikace řečí patří již do jeho dřívějšího období. Toto dětské období je charakterizováno rozvojem spolupráce i soutěžení, sebevládou a možností cítit potřeby druhého jako svoje vlastní.

Dospívání dělí Sullivan na tři období, které jsou u nás zvané prepuberta

x) Mead rozlišuje "I" aktivní a "me" objekt, Sullivan mluví o good-me a bad-me.

(Sullivan: preadolescence), puberta (early adolescence) a adolescence (late adolescence). O prvních dvou obdobích říká především to, co je obecně známo. Z hlediska interpersonálního je prepuberta počátkem opravdových lidských vztahů, jež se zakládají na rovnosti a vzájemnosti. Nyní se počíná vynořovat osobní nezávislost. Ve středním období dospívání (12 až 17 let) se objevuje potřeba erotického vztahu k opačnému pohlaví a potřeba přátelství k osobě téhož pohlaví. V období od 17 až 20 let (pozdější adolescence) získává mladý člověk plnou duševní nezávislost, integraci a stabilitu osobnosti, neboť je nyní bezpečný před úzkostí. To se dovršuje v dospělosti a založením rodiny. V jiných kulturách může být schéma vývoje odlišné.

Sullivan si zvláště zakládá na tom, že psychologii osobnosti vyvozuje ze vztahu mezi osobami. V tom je protikladem personalisty G.W.Allporta a konkretizuje filosofické úvahy G.H.Meada, podle něhož já je produktem meziosobních vztahů. Meziosobní vztahy pronikají podle Sullivana i obecnými psychologickými funkcemi, vnímáním, představováním, pamětí a myšlením.

Sullivanova teorie osobnosti a jejího vývoje, i když používá vlastní nové terminologie, kterou jsem zde neuvedl, je dosti povšechná a jednostranná. Na ontogenetickou psychologii neměl proto téměř vliv. O přenášení citů nebo nálady z matky na dítě i beze slov mluvil v USA již Jung v r. 1909. Je to významná skutečnost, ale toto "vcítění" je nedokonalé.

Pojmu nevědomí Sullivan neužívá, říká, že jde o výběrovou nepozornost, která se případně zesiluje až k disociaci některých obsahů od vědomí. Vědomí je omezeno na úzké pole úzkostí. Sullivan neužívá výkladu symbolů, ač připouští, že "disociované" obsahy se projevují ve snech, fantazii, chybných úkonech i v chování k lidem. Sublimaci chápe jako přijatelnou kombinaci impulsu vyvolávajícího úzkost se sociální normou. Tím, že nepopírá význam dětské zkušenosti pro dospělého a pokládá ji naopak za nejpůsobivější, stojí psychoanalýza blíže než Horneyová.

Jednostrannost Sullivanova je patrna ve výkladech o úzkosti: vědomí sebe vzniká z úzkosti, vztek je dočasný prostředek uniknout úzkosti získaný v situaci, kdy rodiče frustrují dítě, odchylka od kulturou daných zvyklostí působí úzkost atd. Fromm se posmívá tomu, jak se nyní pod vlivem Sullivanovým a podobných rodiče co možná snaží opatřit dětem pocit bezpečí. Svobodný člověk však bezpečím pohrdá. Zvláštní důraz na úzkost se objevuje i u některých jiných amerických psychologů a někteří ji dokonce považují za podstatu motivace. Horneyová z podnětů Sullivanových vytvořila názor o "základní úzkosti", ale nepřijímá jeho pozorování, že já (self-system) si může uchovat a úporně držet mnohé infantilní rysy, podle Sullivana ovšem zase z úzkosti před odlišnými zkušenostmi.

Větší popularity dosáhl Sullivan v psychoterapii formulí, že neurozy jsou poruchy interpersonálních vztahů, což ve své obecnosti je přijatelné i psychoanalytikům (u nás Dosužkov). Jeho pokračovatelé publikují hlavně v časopise Psychiatry. Sullivanský sborník A Study of Interpersonal Relations vydal 1949 Mullahy a 1952 uveřejnil 7 přednášek o Sullivanovi ze symposia The Contributions of Harry Stack Sullivan. Rozlišení konformního já (self-system) a reálného já je tematika, kterou od Sullivana převzali i jiní. Do "washingtonské školy" se počítá kromě Sullivana Fromm-Reichmannová (Principles of Intensive Psychotherapy, Chicago 1950) a Clara Thompsonová (Psychoanalysis: Evolution and Development, New York 1950) a s novou tematikou Ruesch a Bateson (Communication, the Social Matrix of Psychiatry, New York 1951).

Karen HORNEYOVÁ

Narodila se roku 1885 v Hamburku; její otec byl Nor, matka Holanďanka. 1909 se provdala za Němce Horneye a měla tři dcery. Jako lékařka působila nejprve na psychiatrii v Berlíně a přitom se seznámila s psychoanalýzou prakticky u Freudova žáka Abrahama. Věnovala se pak psychoanalytické terapii a výuce mladších psychoanalytiků (od 1922) nejprve v Berlíně v Psychoanalytickém institutu, od r. 1932 v USA, kde působila v obdobném ústavu v Chicagu, pak v New Yorku, a posléze vedla nefreudovský Americký institut pro psychoanalýzu v New Yorku. Tam zemřela 1952. Ve Spojených státech vyšlo 5 jejích knih, v nichž opustila větší část názorů Freudových. Tyto knihy byly hojně čteny zvláště neodborníky. Její značný vliv pocházel zčásti odtud, že odvrhla z Freudova učení to, co nejvíce narazilo na odpor, totiž učení o pudech a to, co s tím u Freuda souvisí. Horneyová zachovává pojem nevědomí a volnou asociaci (i výklad snů), která má nevědomé síly odhalit v postupném pochopení. Pudový a infantilní obsah nevědomí, o němž mluví Freud, však podle ní u dospělého neurotika neexistuje. Dětské zážitky nemají pro trvání neurozy dospělého rozhodující vliv a je chybou věnovat zvláštní pozornost jejich odhalení.

Institut, který řídila, stal se jedním z ohnisek "nové psychoanalýzy", která se liší v základních bodech od psychoanalýzy Freudovy. Její stoupence nazývají tito "psychoanalytikové" pravověrnými psychoanalytiky, kdežto sami bývají zvaní novopsychoanalytiky. Z toho vzniká často zmatek. Nefreudovská až protifreudovská Národní psychologická společnost pro psychoanalýzu (New York), založená Th. Reikem 1941, vydává dnes původně (1913) Freudovými žáky založenou "The Psychoanalytic Review", kde jsou tištěny články novopsychoanalytické i psychoanalytické. Od ní je odlišná "ortodoxní" American Psychoanalytic Association, která je součástí původní International Psycho-Analytical Association. Tato vydává International Review of Psychoanalysis. Odlišení obou směrů není zcela ostré. Některé odchylky od Freudova učení, zdůrazňované neopsychoanalytiky, jsou v menší míře sdíleny i těmi, jimž se říká ortodoxní a někteří členové International Psychoanalytical Association se odchylují od Freuda značně.

Horneyová od počátku (1924) nesouhlasila s Freudovým výkladem ženské psychologie z biologického rozdílu a vykládala je ze sociálních podmínek. Horneyová vytýká Freudovi zobecňování bez ohledu na různost kultur, připomíná odlišnost Evropy a Ameriky jako podnět k přijetí výkladu neuróz v závislosti na kultuře, ale nezabývá se tímto tématem víc, než že konstatuje rozpory "naší" (tj. kapitalistické) civilizace, které ztěžují jednotlivci, aby se vyvinul v duševně zdravou osobnost. Vliv Adlerův na její názory je vysuzován z velké podobnosti jejího učení k Adlerovu. Zprvu označuje sice Adlera za povrchního, ale v poslední své knize vyzvedá jeho klady. Adlerovu chybu vidí v tom, že nebere touhu po moci a nadřazenosti (a pocit méněcennosti) jako něco, co není již třeba vysvětlovat. Posléze však soustředila svou teorii neurozy zcela na stavy přehnaného kladného a záporného hodnocení já jako Adler, takže jádrem neurozy již nejsou podle jejích posledních názorů interpersonální vztahy. Pocity méněcennosti jsou patrně nejrozšířenějším zlem naší doby, soudí shodně s Adlerem. Shoduje se s Adlerem i v tom, že podstatný pro neurozu je vadný charakter

(osobnost) a z něho plynou pak jednotlivé konflikty a neurotické symptomy.

V Americe převzala některé názory Frommovy a Sullivanovy, a nimiž spolupracovala. Od Sullivana převzala názor o základním významu úzkosti v neuróze. Za variantu jeho teorie interpersonálních vztahů by mohlo být pokládáno její učení o třech základních typech vztahů člověka k lidem (k druhým, proti druhým, od druhých). Je v tom blízko k Adlerovým žákům, kteří propracovali typologii vztahů k sobě a k lidem (zvl. Künkel). Shodně s jinými novopsychoanalytiky a jako Adler zavrhuje Freudovo pojetí dětského vývoje jaké fázi libida a jeho konfliktů s rodinou jako nositelkou kultury. Poněvadž popřela přímou závislost na Adlerovi, můžeme se domnívat, že to byla spíše jistá podobnost osobností Adlera a Horneyové, která se posléze projevila v podobnosti učení. Jiný výklad by vycházel z toho, že oba objevili tutéž pravdu; k tomu by mohli být citováni ještě jiní, jichž výklad osobnosti se točí kolem já (Rogers ap.). Ale Horneyová je v poslední fázi svých názorů ze všech Adlerovi nejbližší, ač se zase liší od něho tolik, že má smysl vyložit její názory samostatně. Nepokládá pro vznik neurotického charakteru za významné tělesné a jiné defekty a méněcennost některých orgánů.

Kritika Freuda

Proti jiným kritikům Freuda vyznačuje se Horneyová mnoholetou praktickou zkušeností psychoanalytickou, takže její pozdější stanoviska jsou mnohdy překvapující. Opuštění významu dětských zážitků pro přítomnost dospělého člověka vede ke značnému ochuzení z hlediska etiologie a ontogeneze. Rovněž protibiologické stanovisko Horneyové pokládám za nesprávné. Naproti tomu jsou v její kritice Freuda obsaženy některé myšlenky, které v zeslabené podobě vyjadřovaly obecnou tendenci dalšího vývoje psychoanalýzy. Její vlastní teorie neuróz má jednak spekulativní část, což je její názor o protikladu nafouklého a ryzího já, jednak se pohybuje v empiričtější rovině. Zavržením Freudovy teorie se stává pro ni většina dosavadních psychoanalytických zkušeností bezvýznamnou a tak se opírá ve svých spisech téměř jen o vlastní případy, které však málokdy uvádí podrobně.

V popírání významu přítomného působení pudů a událostí v dětství u dospělého se shoduje (zcela nezávisle) s G.W. Allportem, který přijímá vznik povahy pod vlivem dětských zkušeností, výchovy a prostředí, ale dospělý je podle něho již ve svých tendencích na tom nezávislý. Formulace Allportovy jsou extrémnější, neboť více zdůrazňuje individuálnost osobnosti, to, co je jediné jejím vlastním já, kdežto psychologie Horneyové je rovněž psychologií já, ale jeho rozmanitost zkoumá jen jako neurotické typy a jejich varianty.

Nevědomí, které u Horneyové zůstává, bychom mohli nazvat přítomnostním nevědomím; od vědomí se liší svou větší, až absolutní nerealističností. Terapie Horneyové je proto odhalováním nepříjemných poznatků o sobě samém a nereálných sklonů v sobě. Je přechodem k těm psychoterapiím, které pojem nevědomí ještě více oslabují (Rogers) nebo vůbec nepotřebují.

Její kritika Freuda se týká dále speciálně jeho teorie libida, oedipovského komplexu, pudu smrti, masochismu, psychologie ženy, učení o struktuře ono - já - nadjá, úzkosti a pocitů viny i pojmu přenosu citů pacienta k rodičům v dětství na psychoanalytika, zkrátka téměř všeho, co je pro Freudovo učení podstatné.

V "naší" (kapitalistické) kultuře je podle Horneyové základem hospodářské sou-

těžení a z toho vzniká všeobecná atmosféra nepřátelství mezi lidmi, která proniká i do rodiny. V soutěživé společnosti je obzvlášť velký strach z nezdarů, stupňovaný v době hospodářské krize a obzvlášť mnoho frustrací ze vzbuzených, ale nesplněných přání. Kdo selhává v soutěži absolutně nebo jen relativně ve srovnání s mocnějším, bohatším atp., má pocity méněcennosti a nedůvěřuje druhým. Výsledek toho je osamocenosť individua. Jeden druh nápravy se hledá v lásce, která je v naší kultuře přeceňována. Vedle toho obecně hlášené křesťanské ideály bratrské lásky a podpory jsou v rozporu se soutěživostí a nepřátelstvím v životě společnosti. Současně hlášený ideál svobodného individua je pak zase v rozporu s velmi značnou omezeností jedince. V jiných kulturách jsou hlavní protiklady jiné, ale zkoumat to si Horneyová neklade jako úkol.

Konflikty neurotiků mohou být zesílené konflikty normálních osob v naší kultuře. Neurotik je charakterizován rigiditou chování (tím není míněn nedostatek inteligence) a nepoměrem mezi svými možnostmi a tím, čeho dosahuje. Nelze říci, že by se nepříznivé vlivy prostředí k tomu vedoucí nevztahovaly i na ostatní lidi, ale neurotik je tím postižen silněji v době, kdy jeho osobnost není ještě upevněna (v tom tedy Horneyová uznává význam dětských zkušeností), zatím co normální člověk měl to štěstí, že se s rozpory konkurenční společnosti v plné síle setkává až tenkrát, kdy měl jistou možnost sebezrovoje a je schopnější sjednotit rozporné tendence v sobě v celek. Takový člověk je normální z hlediska, které klade naše společnost na duševní zdraví.

Z Freudových názorů potírá Horneyová nejvíce právě ty, které Freud považoval za nejvýznamnější. Horneyová zavrhuje rozšíření pojmu sexualita na veškeré tělesné libosti a jmenovitě na libosti orální a anální, mimo jiné proto, že tyto slasti bývají slabší a mají jinou kvalitu. Známý přechod od frustrace jedné tělesné libosti k druhé libosti jako náhradě nepokládá Horneyová za důkaz, že obě libosti patří do téhož rodu. Některé námitky Horneyové jsou překvapivé, jako popírání sexuálního rázu erotického polibku. Se zavržením Freudova pojmu sexuality souvisí také, že odmítá pojem sublimace. Považuje za pokrok nahrazení pojmu pregenitální sexuality pudů přijímání, zadržování, dávání či vylučování, což naznačil Fr. Alexander a rozvedl po smrti Horneyové Erikson. Horneyová odmítá však odvozovat veškeré jednání člověka i z takto pojatých pudů. Hlavní nedostatek psychoanalýzy je to, že je to teorie pudů, že převádí lidskou motivaci na biologické tendence.

Namísto pudové teorie Freudovy činí Horneyová východiskem neurozy "základní úzkost". Dítě vyrůstající ve špatné duševní atmosféře se bojí svého okolí, poněvadž je pociťuje jako nespolehlivé, klamavé, nechápavé, nespravedlivé, nepřející a nemilosrdné. Cítí se neustále ohroženo, že bude zbaveno své individuality (!), svobody a "podvedeno o své štěstí". "Je obvykle příliš zstrašeno, než aby se odvážilo projevit dospělým svůj hněv nebo ovlivňovat je." K překonávání této úzkosti přispívá nejvíce vřelé rodinné ovzduší, které však neurotičtí rodiče - a těch je mnoho - nejsou s to vytvořit.

V tomto bodě se liší Horneyová od Adlera, pro něhož je primární pocit méněcennosti. Úzkost a strach jsou zdůrazňovány jako rysy neurozy téměř všemi zkoumateli neuroz. Horneyová se odvolává na Sullivana, který připisuje nadměrné úzkosti etiologický význam ve vývoji neurotické osobnosti. Horneyová byla svým zásadním odvratem od významu dětství u dospělého vedena k tomu, že se základní úzkostí dítěte mnoho nezabývá a stále více se koncentruje kolem adlerovské tematiky vadného sebehodnocení. Pojem "základní úzkosti" však ponechává i pro úzkost dospělého. U něho úzkost vzniká v situaci, kdy je ovládán nebo odměňován a trestán druhým podle nesrozumitel-

ných zásad; v situaci, kdy má odpovědnost za úkoly, na něž nestačí, a přý také, není-li na něm vyžadována odpovědnost za nic. Úzkost budí i lhostejnost lidí z jeho okolí. Úzkost budí konflikt mezi dvěma milovanými osobami, což je časté u dítěte rodičů v konfliktu.

Zesílená dispozice dospělého neurotika k úzkosti plyne z konfliktu závislosti a vzpoury a z většího sklonu neurotika ke ztrátě duševní rovnováhy. Aktuální neurotickou úzkost budí vše, co ohrožuje obranu proti opravdovému životu. To je u různých neurotiků různé; podrobný neurotik dostává úzkost z vlastní agrese, poněvadž jejím uplatňováním by musil změnit svůj rigidní životní styl. Nepřátelské impulsy jsou hlavním pramenem neurotické úzkosti.

Z těchto různých výroků Horneyové je těžko získat jednotný obraz o tom, odkud se vlastně základní úzkost neurotika bere.

Horneyová se neobejde bez pojmu motivačních dispozic, které klasifikuje různě, např. takto: postoje týkající se dávání, obliby druhých lidí a přijímání obliby od nich, postoje sebehodnotící, sebeuplatňující, agrese a sexualita. Odmítá však Freudovo pojetí těchto tendencí.

Zmiňuje se o agresi, která je pro ni pouhým nástrojem k dosažení jiného cíle. (Novější teorie agrese uvádějí tento případ pouze jako jeden druh agrese.) Agrese čili "pohyb proti druhým" sám o sobě není projevem nějakého sadistického pudu. Nicméně zařazuje pod sadismus (čímž rozumí sklon být agresivní a destruktivní proti druhým osobám) zejména tyto postoje k druhým lidem vůbec nebo k jednotlivcům: zotročovat druhé, hrát si s city druhých, vykořisťovat druhé, působit druhým lidem frustrace, ponižovat jiné lidi. Z menší části jsou postoje tohoto druhu odvozeny ze závisti. Především však sadista vyjadřuje své nevědomé zoufalství nad rozporem mezi tím, jaký je a jak vysoce se idealizuje. Nevědomě se sebe sama tak štítí, že to musí promítat do druhých. Mstí se druhým nenávistí, která vlastně míří proti sobě samému. Vedle toho získává tím pocit nadřazenosti a moci nad druhým a vzrušení, které jinak jeho vyprázdněné osobnosti chybí (triumf mstivosti "vindictive triumph"). Agrese sadistova zvyšuje jen nevědomé pohrdání sebou samým, ale budí i strach z odvety, což ho pak vede k četným bezpečnostním opatřením. Vedle toho má strach, že destrukce by mohla zničit i jeho. Zdálo by se, že agresivní typ neurotika (proti lidem) si zčásti svůj sadismus uvědomuje, ale většinou vidí důvod svého agresivního chování v druhých.

Člověk od lidí odtážený přý je spíše vědomě sadistický nenápadným způsobem tím, že je nechává v nejistotě, budí v nich dojem, že jsou rušiteli ap. Nejméně si může uvědomit svůj sadismus neurotický typ kladně obrácený k lidem. Horneyová líčí spíš neurotika (v nevědomí sadistického) než zjevného sadistu.

Termín masochismus Horneyová rovněž zamítá, kdyby to mělo znamenat pud. Ale na rozdíl od sadismu, kde se blíží k obecnému pojetí, že jde o sklon poškozovat druhé osoby, charakterizuje "masochistické jevy" ne tím, jak se obvykle chápou (uspokojení z vlastní utrpení), nýbrž označuje tím dvě různé tendence: činit se co možná nejnevýznamnějším a vstoupit do vztahů naprosté závislosti na partnerovi proto, aby se člověk zbavil základní úzkosti. V roce 1951 vykládá masochismus z uspokojování snahy zbavit se svého konfliktního a omezeného já. Je to patologická cesta na rozdíl od ztráty sebecitu dionýzovským orgiasmem. Tento typ charakteru si vůbec nepřaje pro sebe utrpení, ale přijímá obecné přesvědčení, že trest mu patří pro jeho nedokonalost, neboť má neuroticky přepjatou potřebu dokonalosti. Aktivní uspokojení je mu téměř odepřeno. Sexuální masochistické uspokojení záleží v tom, že se nechává zcela pokořit, tedy uspokojení v naprosté závislosti, ne v bolesti, kterou mu působí part-

ner. Zkušenost ukazuje rovněž, že fyzická bolest (např. v nemoci) má omamující účinek proti duševnímu utrpení, což je u popisovaného typu utrpení pocitu méněcennosti a viny. Horneyová však souhlasí s Freudovým zjištěním, že sadismus a masochismus jsou u téhož individua spojeny. Freud to vykládal dříve z obrácení původního sadismu proti sobě samému, posléze pak jejich původem z destruktivního pudu, zaměřeného původně proti sobě samému. Horneyová mluví o něčem jiném: neuroticky podřizující se člověk nemiluje svého partnera, ale nenávidí ho. Je to proto, že chce - z větší části nevědomě - aby druhý byl jeho naprostým ochráncem a pečovatelem, v čemž je nutně zklamáván; protože fakticky je přecitlivělý na ponižování a zanedbávání od partnera (tedy pravý opak toho, co mu vědomě vyhovuje) a posléze má nenávist vůči své podřízenosti a vnitřně se bouří proti partnerovi, na němž je závislý.

Kromě popření destruktivních pudů a teorie libida, popírá Horneyová jmenovitě i speciální formu libida, přejímenou Freudem, totiž narcismus. Ve své poslední knize pokládá za základ neurózy touhu po slávě a již před tím popsala, jak nafouklý má neurotik obraz vlastního já (ideální já), což je hlavní pramen neurózy. Rozdíl Freudova pojmu narcismu od těchto tendencí sebepovýšení je nejprve v tom, že nejsou uváděny v souvislost se slastmi z vlastního těla (neboť pak by byly libidinózní). Za druhé to, čemu se může říkat narcismus, je podle Horneyové neurotický jev (ne tedy jedna tendence i u zdravého člověka, jak o tom mluví Freud). Horneyová zavádí rozlišení sebeúcty, která se zakládá na skutečných kvalitách osoby, od sebepřeceňování, sebepovýšování, což se s úctou vylučuje. Tzv. narcista sebe vůbec nemiluje, neboť je sobě odcizen (to řekl již Fromm), a těší se iluzím o sobě samém. Odcizení vyplývá u dítěte z úzkosti, jež v dítěti budí nepříznivé okolí; buď rodiče žádají naprosté podrobení své autoritě nebo budí dojem obětavosti, kterou pak i dítě pokládá za svou povinnost k rodičům, nebo přenášejí na dítě svou nemírnou ctižádost. Krom toho je to podporováno různými způsoby buzení pocitu méněcennosti. Takové dítě může reagovat nesmírným sebevědomím, které leckdy vyžívá ve fantazii o své budoucí slávě. Podle Horneyové to není jen náhrada za neuznání od rodičů, ale patrně i prostředek proti úplnému zhroucení a pokus vynutit si na druhých lidech aspoň obdiv, když nelze dosáhnout jejich lásky. Každá kritika se takovému hrđopýškoví jeví jako neoprávněná, ba nepřátelská. Dobrý je ten, kdo jej obdivuje. Tento postoj je v průběhu života ještě zesilován vlastní neproduktivností, neboť orientace na obdiv vede k povrchnosti; dále tím, že očekává od světa obdiv bez vlastního přičinění, a právě čínorodost mu chybí v důsledku odcizení. Posléze vede zneuznání domnělé velikosti k rostoucímu nepřátelství k druhým lidem, k egoismu, který se nesnáší s ideální představou sebe sama a je tedy z vědomí vytěšňován. Výklad Horneyové je podobný Adlerovu: z méněcennosti a z úzkosti; ale čerpá i z Fromma - ze sebeodcizení vzniká sebepřeceňování.

Co se týká oidipovského komplexu, potírá Horneyová Freudův názor, že by šlo o jev biologický. Většinu jevů, jež psychoanalytici pokládají ve vztahu dítěte k rodičům za sexuální, chápe jako jev, plynoucí z úzkosti před nesexuálním připoutáním k jednomu z rodičů a z žárlivosti na druhého. V menšině případů jde o sexuální zabarvení vztahů k dítěti, jež je provokováno rodičem. To však není normální (obecný) jev, a proto nelze z oidipovského vztahu a jeho překonávání činit základ dalšího vývoje osobnosti.

Nejostřeji napadá Horneyová Freudovy názory na vývoj děvčete a psychologii ženy, a to již od roku 1924. Freud pokládá za nejdůležitější událost ve vývoji děvčete zjištění, že nemá pohlavní úd. Tato událost budí závist vůči hochům a mužům a přání mít jej. Z toho vyvozuje Freud téměř celou psychologii ženy. Horneyová přijímá

zčásti názor Adlerův, že všeobecné ženské přání být mužem je dáno společenskou podřízeností ženy (ekonomickou závislostí, omezením žen na úzký okruh činností, nadbytkem žen), omezením vyžití, expanzivnosti a sexuality ženy a rozšířeným názorem, že žena je méněcenná, a nyní i omezováním počtu dětí a tím i mateřských radostí. K podcenění ženy přispěly i křesťanské názory na sexualitu, jejímž podněcovatelem je žena, oblíbený to nástroj ďáblův. Přání být mužem je při společenské podřízenosti ženy jen projev všeobecné ctižádosti a nespokojenosti s ústrky. Prohlašuje-li žena, že již svým osudem být ženou je méněcenná, může se za tím skrývat nepohlavní rozpor mezi přehnaným ideálem sebe a jeho neuskutečnitelností.

Pacienti vůbec prý snáze přijímají freudovské výklady o traumatických událostech svého dětství jako zdůvodnění svých nesnází, než aby uznali jejich skutečné příčiny, totiž charakterové vady. To platí i pro předpokládané trauma, vyúsťující v závidění mužského pohlavního údu. Pokud děvčátko vyslovuje přání mít penis, je to stejně časté jako jeho přání mít prsy. Jen některé neurotické ženy projevují přání kastrovat muže.

Zde je na místě uvést názor Deutschové, která je "ortodoxní" psychoanalytičkou (Psychology of Women I, 1944). Podle ní se závist penisu objevuje v analýze žen tak pravidelně, že je nutné pokládat ji za normální (= obvyklý) jev. (Stejný byl názor Horneyové v roce 1922.) Ale nesouhlasí s Freudem, že by to byl prvotní činitel ve vývoji ženské duše a že by vycházel prostě z prvního srovnávání děvčete s hochem. Přesto však mu připisuje pro psychologii ženy značný význam.

Horneyová popírá dále Freudovo tvrzení, že žena má obecně, biologicky úzký vztah k masochismu, i rozvinutí tohoto názoru Deutschovou. Podle Horneyové se objevují tělesně masochistické představy (jako znásilnění) jen u některých neurotiček. O touze být podroben druhému pak jedná jako o jedné všeobecné formě neurotického charakteru, která se u žen vyskytuje častěji v civilizaci s mužskou nadvládou, ale ne nutně.

Nesprávnost Freudova tvrzení, že ženy jsou vrozeně masochistické, by měla být potvrzena výzkumy antropologů o frekvenci masochismu. Ale přímo prý jej zjišťovat nelze, poněvadž je nevědomý (?). Měla by být zjišťována frekvence psychogenních poruch menstruace, v těhotenství, obav z něho a z porodu a frekvence názoru, že pohlavní vztahy jsou ponižováním nebo vykořisťováním ženy. Rovněž tak by měli antropologové zjišťovat u žen v různých kulturách nestejnou četnost útlu požadavků a agresí, považování sebe za slabé pohlaví, citovou závislost na druhém pohlaví, sebeobětování a sebepodrobování a využívání slabosti jako nástroje k ovládnutí mužů. Biologicky normální bolesti ženy, její pasivní role v souloži a průměrně větší fyzická síla mužů usnadňují, aby se masochistické sklony zachytily spíše u žen, ale nejsou jejich příčinou.

(K tomu je třeba poznamenat, že rozdíly mezi muži a ženami jsou spolupodmíněny kulturou, a proto jsou v různých kulturách odlišné. Ale to ještě vůbec neznamená, že by neexistovaly také rozdíly biologické. Jeden z často konstatovaných průměrných rozdílů záleží v tom, že ženy snášejí utrpení lépe než mužové, ačkoli právě mužům se zdůrazňuje, že mají umět snášet bolest. A skutečně se ženy častěji přiznávají ke strachu. Něco jiného je ovšem sklon trpět. Zoopsychologie ukazuje, že sklon podrobovat se může být vrozený, ale sklon trpět se zdá neúčelný. Neúčelností však se ještě nevyvrací existence takového sklonu. Teprve zcela převládající silný sklon k utrpení by vedl k vlastní zhoubě, jak se to ukázalo u mnohých asketů.)

Poměrně nejsmiřlivěji se staví Horneyová k Freudově tézi, že základní úzkost

ženy je strach ze ztráty lásky, ale i to je podmíněno civilizací, která ženu omezovala na okruh rodiny a na závislost na mužově erotickém zájmu. Proto mají ženy velký strach ze stárnutí, což "vrhá své stíny na celý život ženy". V naší společnosti jsou všeobecně narušeny vztahy mezi lidmi, takže je těžko najít štěstí v lásce.

Horneyová zamítá i pozdější Freudovu teorii o vrstevnaté struktuře osobnosti, především jeho pojetí Já, které je prý podle Freuda slabou, zcela závislou částí osobnosti. Horneyová konstatuje, že ego bylo psychoanalytiky málo studováno a polemizuje proti genetickému odvozování Já z pudů. V těchto bodech s ní i nynější "ortodoxní" psychoanalytici zčásti souhlasí (zejména H. Hartmann). Věnovali v mezidobí především pozornost nauce o Já (v pojetí Freudově) a kloní se k názoru, že člověk má blíže neznámé vrozené dispozice, které normálně u dítěte ve společnosti vedou k vytvoření Já. To ostatně neodporuje Freudovým názorům; spor je jenom o to, zda existují některé prvotně nepudové tendence, jež jsou základem Já.

Horneyová tvrdí, že výklad neurozy z konfliktu pudů a svědomí (nadja) je vyjádřením křesťanského učení v objektivistickém jazyku - což by samo nebylo námitkou - ale tento výklad je prý nesprávný. (Freud ovšem neodvozuje neurozy jen z konfliktu pudů a nadja.) Podle Horneyové se vyskytuje zejména u jednoho typu neurotika nutkavá tendence k dokonalosti, ale to vede k falešné, zdánlivé morálce. Nelze však vyvozovat morálku společnosti z agresivity nadja vůči já. S tím i souvisí Horneyová kritika Freudova výkladu pocitů viny. Podle ní mohou vznikat ze zmíněného perfekcionismu a neobracejí se proti já jako celku; perfekcionista se předem obviňuje sám, aby předešel kritice druhých. Je možno rovněž odpovídat protiútokem, ale tento sklon neurotik obrací druhotně proti sobě obává se se druhých. Sebeobviňování neurotikovo může být spojeno s nevědomým přesvědčením, že vinen není. Obviňování od druhých není ochoten přijímat. Přesvědčení, že stane-li se nějaké neštěstí či nehoda, musí být někdo vinen, je rovněž pramenem výčitek. Něco z toho, co zde Horneyová říká, nalezneme i v "pravověrné" psychoanalytické literatuře. Pocity viny jsou však podle ní velmi často vlastně výrazem úzkosti.

Kromě ostrého zavrhování celého Freudova učení o sexualitě a jejím vývoji u dítěte a kritiky problematického pudu smrti nalézáme u Horneyové mnoho výkladů, se kterými by psychoanalytici souhlasili. Horneyová se zabývá velice podrobně odporem pacienta k výkladu a přisuzuje velký význam jeho citům k osobě analytika. Ale to zasazuje do souvislosti přítomného chování k druhým lidem a popírá, že by to byl přenos postoje k rodičům v dětství. Rovněž odpor není živěn nutkavým opakováním dětských obranných postojů, nýbrž udržováním přítomného, ale nereálného a nedůtklivého ideálního Já.

Ze zásadně odlišného pojetí neurozy vyplývá i odlišný postoj psychoterapeuta. Nejde především o vykládání (domněle významných nebo domnělých) konfliktů z dětství, nýbrž o probádání přítomných souvislostí charakteru dospělého. Z tohoto hlediska se pak objasní i dětské obtíže a korigují se zfalšované vzpomínky. Znovuobjevení vytěsněných dětských zážitků pokládá Horneyová za řídké. Freudův postoj, který nevyslovuje pacientovi hodnotící morální soudy, nahrazuje Horneyová stanoviskem, že terapeut má označovat, s čím morálně nesouhlasí, a vést pacientovu pozornost k odhalení příčin takových jevů, jen když pacientovi zůstává jistota, že není jako osoba zavrhován a že se mu nežádoucí charakterové rysy nepřičítají jako jím zaviněné. To, co pacient sám pokládá za morální problémy, jsou většinou pseudoproblémy; skutečné morální problémy se mu musí teprve odkrýt.

Horneyová nezobecňuje svou teorii neurózy na teorii osobnosti vůbec, ale přesto vidí v osobnosti dvě základní protikladné síly: nabubřelé já, které nazývá idealizovaným já, a to, čemu říká reálné já, co však je u neurotika potlačeno ve svém rozvoji a působení. Toto reálné já (co možnost) má tendenci se stát skutečností: realizovat sebe, což se děje ve zdravém vývoji od dětství, v psychoterapii neurotika pak odstranováním vnitřních překážek tohoto rozvoje. Reálné já není vlastně u neurotika reálné a snad by byl (podle mého názoru) vhodnější název pravé já. Horneyová se proto výstižněji vyjařuje, mluví-li o seberealizaci, což je pojem, který převzala od jiných autorů, ale sama jej celkem nerozvíjí, kdežto jeho protikladem, idealizovaným já, se zabývá do velkých podrobností a zdá se, že připouští jeho působení v každém člověku. I když neurózy mají podle ní v soutěživé společnosti zvláště příznivé podmínky vzniku, netvrdí Horneyová nikde, že každý její člen je více nebo méně neurotický. "Reálné" já se vyznačuje volným rozvojem hlubokých citů a vztahů k druhým lidem i sebevyjádřením a rozvojem vlastních nadání, vůle a odpovědnosti za své rozhodování, což je právě u neurotika potlačováno.

To je poměrně konkrétní vymezení pojmu seberealizace, který se vyskytoval v abstraktní podobě u W. Sterna jako seberozvoj a u Goldsteina jako sebeaktualizace. Oba jsou přesvědčeni, že jde o podstatnou tendenci individua, u Goldsteina je to dokonce podstata osobnosti. Jde o pojem síly, tendence, vycházející z teleologického způsobu myšlení, stejně vadný jako teleologický pojem pudu sebezáchovy a pudu zachování rodu, které ještě v minulém století byly pokládány za základní motivy chování živočicha. Ve skutečnosti je zachovávaní organismu výsledek, nikoli příčina. Je podstatným znakem celků, neboť není celku, který by nebyl ohrožen rozkladnými vlivy zvenčí nebo z nitra. Různé organismy mají různé soustavy takových zařízení, která podporují zachování celku. Rozvojová stránka živých bytostí je předmětem zkoumání od Darwina; před tím byl všeobecně znám jen individuální vývoj. Bergson vytvořil teleologický - tedy nic nevysvětlující - pojem životního elánu pro výklad evoluce. Tendence k seberozvoji nebo sebeaktualizaci se může týkat jen člověka, neboť tím není míněn tělesný vývoj od dětství k dospělosti, ale úmyslná snaha. Duševní rozvoj lze chápat buď jako obecně lidský nebo také individuální. Ani v prvním, tím méně v druhém případě není dobře známý výsledek tohoto rozvoje. Někteří hlasatelé seberozvoje kladou důraz na individualizaci, jiní na obecné, na humanizaci. Jsou to různé filosofické konstrukce, které se nemusí vylučovat, ale jejich obsah se liší podle filosofického zaměření autora, podle jeho filosofické antropologie. Mají zpravidla ráz hodnotící: jaké má být individuum (svérázné), jaký má být člověk (lidský). Objevuje se tu nadto platonský způsob myšlení: hodnotné je doopravdy skutečné, nehodnotné je zdánlivé. Marxistický rozbor tohoto směru podala Julia Sowová.^{x)}

Totéž máme i u Horneyové: pokládá citovou hloubku, kladné vztahy k lidem, odpovědnost za své jednání a nejednání ap. za hodnotné. Odtud bezděky podle platonské rovnice tvrdí, že je to skutečné já, tedy jakási síla. U Platona je takovou silou neosobní idea dobra, u moderních individualistů je to hodnotné já. Horneyová provádí

x) V článku *Niektóre definicje zdrowia psychicznego. Analiza krytyczna poglądów E. Fromma a K. Horney in "Moralność i społeczeństwo, księga jubileuszowa dla Marii Ossowskiej, Warszawa, 1969*

dí substancializaci síly seberealizační (jako později G.W. Allport v pojmu *proprium*), kdežto jiní je jen hypostazují jako jednotnou sílu. Maslow ji zařadil do soustavy základních motivačních potřeb jako nejvyšší. Ani to neodpovídá skutečnosti, neboť jde o soubor různých jevů. Tak např. máme tvořivé lidi, kterým společenské poměry znemožnily plné uplatnění jejich talentu (kněz matematik Šimerka, rakouský literát Grillparzer a mnj.); byli si plně vědomi touhy po uplatnění svého nadání. Ale není prokázáno obecně, že by nadání samo stačilo dát plně motivaci svému maximálnímu rozvoji. Něco úplně jiného než přiměřené uplatnění schopností je vytváření kladných vztahů k lidem, což mnozí filosofové pokládají za podstatu seberealizace.

Sociologie pojmu seberealizace je zajímavá. Pochopitelně, že se vyskytuje více u lidí závažněji frustrovaných (jako emigrantů z nacistického Německa), ale má i svou pozitivní historii u Goetha a romantiků (u mnohých z nich příznakem vzpoury proti společnosti a často se zdůrazněním výjimečnosti genia). U autorů písničích v USA je to také reakce na stereotypizaci a externalizaci života, která je zčásti následkem pokročilé industrializace. Mládež některých epoch chce realizovat ideály jiných i realizovat sebe, ale vždy si také přeje uskutečnit svá egoistická přání. Jde tedy o pojem důležitý sociologicky, ale nejednotný psychologicky. Někteří autoři jej chápou nábožensky.

Odcizení neurotika. Idealizované já

V poslední své knize rozbírá Horneyová pojem odcizení, které je jí odcizením od onoho "reálného" (či pravého) já. Cituje náboženského filosofa Kierkegaarda, který tvrdí, že i navenek spokojený člověk může být nevědomě zoufalý, protože je duchovně mrtvý, že mu chybí opravdové já (tj. opravdová duše). Horneyová vychází z termínu "alienation", který anglicky znamenal psychózu, ale chápe jej úžeji jako depersonalizaci, kdy člověk ztrácí pocit, že doopravdy existuje okolní svět (derealizace), kdy je citově prázdný. To vztahuje Horneyová i na nižší stupně citového ochuzení (jako např. poukazuje na charaktery ze Sartra, Camuse aj.) a připisuje alienaci i neurotikovi temperamentnímu, který přesto je citově ochuzen. Neurotik je odcizen svému pravému já. To zní podobně jako charakteristika odcizení u Fromma, ale společenské souvislosti Horneyová nehledá. Zcela se soustřeďuje na neurotika, a proto v jejích spisech o onom pravém já téměř nic nenajdeme. Zato líčí výrazné symptomy neurotického odcizení od tohoto já.

Jsou u různých neurotiků různé. Někteří mají pocit, jakoby žili (obrazně) v mlze, jiní mají jasné vědomí poznávací, ale ochuzené citově. Dojem neskutečnosti se může týkat těla (jak to bývá popsáno v psychiatrických učebnicích) nebo životních zkušeností. Neurotik je vzdálen od svých citů, přání, přesvědčení a svých energií, což se mu vyjevuje leckdy až v průběhu analýzy. U neurotika se vztah k sobě samému stává neosobním. Příčiny odcizení od pravého já jsou několikéré: je to nutkavost jako podstatný znak každé neurózy, tlumící spontaneitu a autonomii; je to snaha neurotika mít takové city, jaké považuje za správné, ač to neodpovídá jeho dispozicím a situaci. Naopak si neurotik může některé city zakazovat, např. je-li hrdý na asketický, odříkavý, spartánský způsob života. Jindy těkají neurotikovy city od jednoho předmětu k jinému. Z odcizení od pravého já vyplývá i ztráta a zmarnění osobní energie, neurotikův pocit, že není hybnou silou svého jednání, ale je strkán a táhán okolnostmi, a tak mu chybí mnohdy vlastní usměrňující síla. Značnou část tohoto odcizení a jeho následků si neurotik neuvědomuje, takže mu je odhaluje teprve analýza.

Protichůdcem, protivníkem "reálného já" je podle Horneyové idealizované já. To je opět líčeno jako skutečná síla a je to v jejím posledním spisu jádro neurózy, je to neurotická pýcha a bažení po slávě, jejímž představitelem je idealizované já. Vlastně nejde většinou o vnější slávu, nýbrž o obrovskou velikost před sebou samým. Je to často nezměrná pýcha na svůj intelekt, na výši morálních hodnot, jež neurotik uznává ap.

Původně viděla Horneyová příčinu neurózy v základní úzkosti: v bezmoci a ohrožení, kterou pociťuje již dítě v nevhodném výchovném prostředí. Důraz na úzkost se shoduje s pojetím Sullivanovým. Horneyová sama se zmiňuje o tom, že sdílela pojetí Frommovo a Sullivanovo, že jádrem neurózy jsou narušené interpersonální vztahy. Ale s její negací významu dětských zážitků u dospělého neurotika souvisí zmenšující se důraz na úzkost bezmocného dítěte. Dospělý neurotik pociťuje také úzkost, ale ta už je od dětské úzkosti odlišná, i když vývojově s ní souvisí. Náznak pozdějšího pojetí Horneyové nalezneme u Sullivana, když mluví o rozštěpení systému já a pravého já u neurotika a psychotika. Systém já by měl bránit osobu proti úzkosti, ale může se stát zdrojem sebeklamu. Toto já však není nabubřelé já horneyovské.

Je tedy zvláštností Horneyové, že se jí nakonec jeví jako hlavní "hřích" pýcha. Jako Sókratés ukazuje neurotikovi, že má o sobě falešnou, nadutou představu. Nechce jej však dohnat ke křesťanskému sebeponížení a sebepokoření. Sympatie k názorům Horneyové projevil velmi neortodoxní teolog Tillich, který na jejím pohřbu pravil, že jejím dílem vane dech věčnosti. Nelze však říci, že by, ve svých spisech podávala nábožensky inspirovanou morální filosofii do té míry jako Fromm. Říká obecně, že se hlásí k morálce růstu (seberealizace) a neurotikovi v souhlase s jeho pýchou připisuje jako základní rys egocentrismus, ale nehlásá uznání provinilosti nebo dokonce hříšnosti jako podmínku duševního zdraví. Neurotik se uzdravuje sebepoznáním, ne pokáním.

Horneyová upozorňuje, že Harald Schultz-Hencke připisoval náročnosti neurotika vůči druhým ústřední roli v neuróze. U Horneyové je to důsledek nesmírné pýchy. Říká nevědomě: poněvadž jsem něco extra, mám nárok na to a to. Částečně to je vědomé. Např. v podobě "jako žena, jako otec, jako dobrý občan nebo křesťan atp. mám nárok na ..." za čímž se skrývají neoprávněné nároky. Na frustraci svých nároků reaguje neurotik velmi silně. Horneyová popírá však původní Dollardovu teorii, že by z frustrace u každého člověka plynula agrese. Neurotik pociťuje každou obtíž jako osobní příkoří, tíhne tak k pesimismu a závidí druhým, že jsou spokojeni. Vyčerpání duševní energie ve vnitřních konfliktech a v přecitlivěle prožívaných zklamáních většinou nereálných nároků vede neurotika k ochromení aktivity.

Neurotikovy přehnané nároky se obracejí nejen na svět, ale i na sebe sama. Bývají různého druhu, např. být ideálem dobroty nebo zase nepodléhat citům, být všemocným, proti všemu odolným, ničeho se nebát, všechno předvídat. Expanzivní neurotik se s diktátem svého ideálního já ztotožňuje, opačný typ - jevící se jako obětavý - ve vědomí prožívá pravý opak, že zdaleka nedosahuje ideálu a cítí se méněcenný a vinen. V nevědomí však jeho náročný ideál trvá. Někteří neurotikové se občas proti této tyranii svého ideálu bouří nebo pociťují aspoň každý požadavek - ač shodný s jejich ideálním já - jako donucení. Vnitřní napětí se z valné části jeví neurotikovi jako vnější události, např. (nevědomé) nároky na své já klade na druhé nebo má pocit, že druzí lidé jsou na něho nesmírně nároční. Nebo jsou neurotikové ochotní dělat dobro sami od sebe, ale jsou podrážděni, když to chce na nich někdo jiný. Je zřejmé, že i neurotická náročnost na sebe ubírá duševní energii, ruší vztahy k lidem a ničí spontaneitu prožívání.

Neurotická pýcha je velmi zranitelná, i když si to některý neurotik nepřiznává (zase z pýchy). Vzniká snadno pocit ponížení nebo studu. Strach z pokoření pýchy se jeví např. v trémě. Nejde o normální obavu z nezdaru, nýbrž právě o strach z nesplnění z přehnaných nároků na sebe sama. Jindy tak vzniká neurotický strach z odmítnutí žádosti, z nepovýšení, z odmítnutí ženou. Reakce na dotčenou pýchu může být vztek a může se i mísit se strachem. Ze vzteku snadno vzniká touha po pomstě. Nebo urážka přecitlivělého já vede k přerušení styků, k opuštění dosavadního zájmu. Omlouvání, zkrášlování až negování toho, co by ohrozilo naduté sebevědomí, je jiný způsob reakce. Nadměrná zranitelnost neurotikovy pýchy vede jej k preventivním opatřením, jimiž se vyhýbá situacím, které ohrožují jeho obraz ideálního já. Je to u různých neurotiků velmi různé, ale vždy to vede k nějakému omezení životních možností a vyhýbání se riziku. Donutí-li ho tvrdá skutečnost, aby svou lidskou omezenost uznal (v nemoci, neúspěchu, neštěstí ap.), je zdrcen. Egocentrismus neurotika se liší od egocentrismu malého dítěte, které si dosud nevytvořilo citové vztahy k druhým. Neurotik je egocentrický, poněvadž se soustřeďuje na své nutkové potřeby, jež jej vyčerpávají v konfliktech, a poněvadž si přeje uplatnit své nadměrné nároky a jiné své zvláštnosti. Chce dosáhnout splnění svých přání bez námahy. Ani v analýze neprojevuje úsilí se změnit.

Rozpor mezi nezměrnou snahou být něčím ohromným a skutečností působí nenávist k sobě samému. Pyšné ideální já nenávidí obyčejné já. Ještě hlubší, a to ústřední konflikt je mezi idealizovaným já a tím, čemu Horneyová říká reálné já tj. konstruktivními možnostmi člověka; je to boj mezi konstruktivními a destruktivními silami v člověku. Návist k tomuto konstruktivnímu já je od uvědomění vzdálenější než nenávist ideálního já k přítomnému já. Některý typ neurotika si nenávist k sobě vůbec neuvědomuje, ale téměř všichni neurotikové pociťují její následky: pocity viny, méněcennosti, křehovitosti, ztrápenosti. Návist k sobě (jaký právě jsem) tvoří se sebeoslavou jednotnou soustavu, jsou nerozlučné, podporují se. Odsuzují-li přianě své aktuální nedokonalosti, jsem tím pyšnější na svůj ideál.

Hlavní projevy nenávisti vůči sobě jsou nelítostné požadavky na sebe, těžké sebeobviňování, pohrdání sebou, frustrování sebe, sebetrýznění a sebedestrukce. Destruktivní tendence plynou především z nuceného omezování, které ideální já ukládá člověku, ale mají i přímo ničivý obsah, např. obětovat se za všechny příbuzné nebo naopak dopustit se nízkého činu, který bude i soudně potrestán a svědomím odsouzen (Raskolnikov), ap. Nejčastěji se člověk nenávistně trestá za to, že nesplnil svůj nereálný ideál.

Neurotik, v němž probíhají tyto vnitřní boje, uvědomuje si některé jejich následky, ale buď pociťuje svou vnitřní tyranii jako tyranství svého okolí nebo zase sebe neustále obžalovává ze svých provinění nebo slabostí nebo vnitřní nepoctivosti. Tento dojem má jistý reálný podklad, ale právě proto je velmi těžké ukázat neurotikovi celkovou nereálnost sebenenávisti. Výčitky se mnohdy týkají zcela nezaviněných příhod (jedna matka se léta obviňovala z toho, že její dítě v její nepřítomnosti u sousedů spadlo z verandy bez trvalých a vážných následků ap.). Mnohem častější jsou však nepravděpodobné a nemožné znějící neurotické výmluvy, jimiž neurotik přesvědčuje i sebe sama, že nezdar nebo selhání nezavinil on. Návist vůči sobě je u neurotika obecná, takže jednotlivé případy jsou pouze příležitosti a záminky k jejímu prožívání, a zčásti zůstává jen neurčitým pocitem. "Proces" Fr. Kafky ukazuje život proniknutý neuchopitelným sebeobviňováním. Fromm (1947) to odvozuje z nedostatku produktivní autonomie hlavní postavy. Horneyová to akceptuje, ale Fromm si podle ní nepovšimnul základní sebenenávisti této postavy. Sebeobžalování neurotikovo je

mnohdy namířeno proti zcela normálním činům nebo postojům, což se projevuje např. ve lpění na asketickém nebo absolutně nesobeckém ideálu.

Pohrdání sebou samým se jeví v různých podobách: pociťování méněcennosti, výsměch sobě, pochybnosti o sobě ap. Rozdíl proti sebeobžalování je v tom, že vylučuje již předem zlepšení nebo úspěch. Je to neurotická "skromnost", plynoucí z pýchy ideálního já. Toto pohrdání sebou vede k stálému nutkavému srovnávání sebe s jinými, k přecitlivělosti na kritiku a odmítnutí, k tomu, že je druhým využíván, a k tomu, že se pokouší kompenzovat pohrdání sebou obdivem, láskou a ohledy k druhým. Důvody pro pohrdání sebou mohou být stejně nereálné jako sebeobviňování, neboť neurotik má nesmírně vysoko stojící ideál, např. absolutní krásy, geniální inteligence ap.

Sebefrustrace neurotika vyplývá již z jeho neurotického ochuzení života, ale může být i cílem aktivní snahy vyjádřené ve vnitřních zákazech, jako "nesmíš si dopřát tohoto potěšení, nezasloužíš si je" nebo třeba "za každé potěšení se platí utrpením". Neurotik si říká: nikdy se nezbavím svých nesnází, nikdy se nesplní má životní přání. Vnitřní zákaz aspirací je zákeřnou podobou sebefrustrace.

Sebetřýznění neurotika je následkem sebenenávisti a děje se např. neustálým pochybováním o sobě, nekonečným odkládáním, ale může být stejně jako sebefrustrování záměrné, skrývajícím se např. za hypochondrickým strachem ze zhoubného procesu v těle.

Sebeničivé impulsy a akce jsou vyvrcholením sebenenávisti a jsou všeobecně předmětem pozornosti psychiatrů. Ve skryté podobě se objevují v mnohých krkolomných zálibách sportovních, šílené jízdě ap. Balzac, který zničil práci své zdraví pro slávu a lásku k přepychu, měl patrně také přímo sebedestruktivní tendence. Jinou formou sebezničení je pozvolný úpadek alkoholika nebo podobné zpustnutí. Reakcí na to může být litování sebe sama nebo děs, což však nemění situaci.

Neurotik se snaží zmírnit své vnitřní napětí. Nejvíce tomu slouží odcizení od sebe, citové zlhostejnění, spojené ovšem s nedbáním konstruktivních sil v sobě. Za druhé se procesy vnitřním napětím promítají navenek ("externalizace"), tam se vidí to, co je ve skutečnosti v nitru. Za třetí může dojít k rozdělení života na oddělené úseky (fragmentace), a to např. v malém ignorování souvislosti příčin svého jednání a postojů s následky nebo ve velkém ignorování neslučitelnosti hodnot, které neurotik uznává. Sebekontrola, a to buď všeobecné neurotické sebeovládání (vykládané jako stoicismus, důstojná rozvaha, maska, nesentimentálnost ap.) nebo sebekontrola vůči některým citům slouží také k zmírňování vnitřního napětí. Konečně se může rozum nadřadit citům a člověk se stává chladným nebo povznešeným divákem toho, co se v něm děje. Rozum rovněž provádí neurotické racionalizace (zdánlivě rozumné zdůvodnění iracionálních postojů). Posléze může být rozumové poznávání sebe pokládáno za magický všemocný prostředek k dosažení rovnováhy. Všechny tyto pokusy k odstranění neurotického napětí mají jen dílčí úspěch.

Neurotické postoje

Různé směry neurotických postojů pokládala Horneyová původně za příčinu neurózy, když se totiž ve své přehnanosti dostanou navzájem do rozporu. Nejprve rozlišovala a charakterizovala jen dva "pohyby": pohyb k lidem, což je normální u bezmocného nemluvněte, ale jako základní postoj dospělého je neurotické, a pohyb proti

lidem (prý charakteristický v adolescenci). Doplnila to 1945 třetím postojem, pohybem pryč od lidí (prý charakteristické pro dospělé). Všechny tyto tři pohyby se vyskytují i u normálního člověka. Ani u neurotiků to nejsou nehybné pevné typy.

Neurotický postoj či pohyb k lidem, rozlišený ještě někdy na hledání lásky a podrobování se, je postoj hledání pomoci a ochrany podrobením se. Kdo mne miluje, ten mi neublíží. V tomto postoji je neschopnost milovat druhého. (Tento postoj vzniká u toho, kdo se pokusil být nadřazeným a komu se to nedaří. To je pozdější koncepce Horneyové, kde jádrem neurózy je nafouklé já.) Snaží se proto získávat všude přátele. Zejména však se přimyká k nejsilnějšímu jednotlivci nebo skupině, pokud je akceptován. Teprve nezdaří-li se mu zakotvit u silných, hledá přízeň u každého. Svými projevy hledí všemožně získat oblibu druhých. Když utrpí nezdár v získávání přízr a náklonnosti, upadá mnohdy do hypochondrie nebo fyzických, psychosomatických nemocí. Jako invalida pak aspoň není předmětem útoků. Jindy se stává, že řeší zklamání z toho, že se nesetkává s vyžadovanou láskou, novými a novými erotickými vztahy. Lásku partnera v manželství se snaží získat oddaným sloužením; vyhledává si druhu silnějšího, který by mu dodával sílu a ochranu. Podrobování se vede až k sebeobětování a sebezničení.

Neurotický pohyb k lidem líčí Horneyová jako nepravou lásku, která láskou není. Ve skutečnosti jde o infantilní stupeň přichylnosti - a co je správně pozorováno - o větší nebo menší příměs agrese a hostility. V psychoanalýze (učitel Horneyové Abraham) se ukazuje na jeden původ této přichylnosti v orálním stadiu, což bylo doplněno později rozbořením vztahů nemluvněte k matce, pokud není ještě rozlišována jako osoba. Horneyová tento výklad zamítá (pochopitelně, neboť dětství je podle ní bez významu pro dospělého neurotika) a tvrdí, že existuje obecná "chtivost", "hltařství" (greediness), jejíž jeden pramen je v úzkosti. Její odpor k psychoanalytickým výkladům jde tak daleko, že spíše by tu přijala jako základní tendenci touhu po majetku (1937, 127). Vedle orální podoby úzkosti byla zkoumána psychoanalyticky vývojově pozdější separační úzkost (strach batolete, že je matka opustí), která bývá součástí neurotické přichylnosti. Podrobování se je pak opět přirozenou rolí dítěte, která v dětské podobě není pro dospělé vhodná a může tedy v neuróze být infantilní. Bylo prokázáno, že sklonem k podrobování se liší lidé zčásti i dědičně. Masochismus, který se projevuje v mnohých podrobivých vztazích, by vyžadoval zvláštní rozbor.

Horneyová tvrdí kategoricky: neurotická potřeba obliby nemá vůbec nic společného s infantilismem. Ale jako odlišnosti dospělého neurotika uvádí právě to, co je charakteristické pro dítě v separační úzkosti: úzkost, pocit, že není milováno, hostilita, jenom s tou změnou, že dítě v druhém roce života nezná ještě zobecněné slovní formulace: nikdo mne nemá rád, nikdo mne nemůže mít rád - to odpovídá věku o něco pozdějšímu. Právě ono citové nereálné zobecňování (bez pojmových formulací) je charakteristické pro dítě. V tomto ohledu má Adler pravdu proti Horneyové: vidí kořeny pocitu méněcennosti, přání všemoci, přání nade všechny vynikat a přání všechno mít právě jako přežitky dětství. Některé dětské postoje přežívající u neurotika jsou dětské situací přiměřené a stávají se teprve u dospělého nerealistickými, když se nepodařilo včas se od nich odpoutat.

V protifreudovském období Horneyové najdeme v jejích spisech málo podrobnější kazuistiky. Výjimkou je spisek Self-Analysis, v němž dokazuje, že ze příznivých okolností se člověk může analyzovat sám. Kromě krátkých příkladů příležitostné sebeanalýzy je tu rozveden jeden případ sebeanalýzy systematické. Je to její pacientka Klára, která ovšem prováděla sebeanalýzu teprve po té, když skončila z vnějších důvodů první část její analýzy u Horneyové. Tato pacientka měla jako hlavní symptom chorob-

nou závislost, tedy patřila k právě uvažovanému typu. Tato mladá žena se snažila podrobným chováním udržet si milence, který o ni již nestál. Asociacemi ke svým snům i k denním stavům si uvědomila, že její přesvědčení o jeho lásce je klam, že ani ona nemiluje tak jeho, jako se bojí opuštěnosti, a že tento strach ze samoty je přehnaný. Uvědomila si vytěsňovaný hněv na jeho bezohledné chování a posléze se mohla od něho odpoutat ne bez bolesti, ale beze ztráty duševní rovnováhy.

Tento podrobněji rozvedený případ ukazuje, co ještě Horneyové zbylo z psychoanalýzy: akceptuje nevědomé vytěsňené postoje, ale jen k přítomným osobám, a také výklad snů asociací jako cestu k jejich odhalení.

Neurotický pohyb proti lidem (zde Horneyová spojuje hostilitu a touhu po moci), vychází z přesvědčení, že mocnému se neodvážívá nikdo ubližovat. Předpokládá se, že svět je nepřátelský a podle toho je nutno se chovat. Lidem se nemá důvěřovat, jejich motivy jsou egoistické. Nepřátelství tohoto postoje k lidem nemusí být přímočaré. Nadřazenost nad ostatními se může projevovat i v sociálních povoláních a pravá motivace může být jejímu nositeli skryta. Hostilní typ pohrůžá typem, hledajícím lásku a oblibu jako sentimentálním. Pramenem neurotického pohybu proti lidem není síla, nýbrž strach, úzkost a pocity méněcennosti. Neurotičnost touhy po moci se jeví v její nenasytnosti; předčít každého. Pro svou hostilitu se však bojí odplaty od druhých.

V neurotické snaze o moc, prestiž a majetek se může vytěsňená nepřátelskost k lidem vyvíjet zdánlivě přijatelně.

Snaha po moci je kompenzací pocitů bezmoci a slabosti v základní úzkosti, chrání i proti nebezpečí pocitu bezvýznamnosti. Jedna forma neurotikovy touhy po moci se jeví snahou, aby vše podléhalo jeho kontrole, tedy buď jeho iniciativě nebo jeho schválení, nebo tím, že chce mít vždycky pravdu. Zazlívá lidem, když se nechovají tak, jak on očekává; dráždí ho, musí-li někde čekat. Mocenský neurotik nikdy neustupuje, což je vážná překážka, je-li v analýze.

Neurotická snaha po prestiži (počítali bychom ji spíše k pohybu k lidem) se jeví vyžadováním obdivu od každého a neobyčejnou citlivostí k tomu, nedostává-li se mu ho. Při větší distanci od lidí má takový neurotik potřebu obdivovat se sám.

Poněvadž majetek dává moc a prestiž, může se stát touha po majetku neurotický nutkavou. Zakládá se opět na strachu ze zchudnutí, z opuštění a závislosti na druhých.

Neurotik není s to mít vztahy rovného s rovným, buď musí vládnout nebo se podrobovat. V krajní snaze o prestiž se projevuje hostilita touhou ponižovat druhé, která však je vytěsňena a na venek se jeví starostlivost a přehnaná zdvořilost nebo tendence obdivovat druhé. V touze po majetku se projevuje hostilita snahou zbavovat druhé majetku, a to vlastní chytrostí i nespravedlností. Vykořisťování druhých, upírání toho, co jim náleží, působí takovému člověku potěšení. Je to spojeno se sklonem k závisti, která druhému nepřeje ani to, co si pro sebe nežádá. Bývá to spjata i s obavou, že bude oklamán nebo vykořisťován druhými.

Neurotická soutěživost se liší od normální soutěživosti neustálým měřením sebe s jinými, snahou ne pouze vyniknout, ale být jedinečným a výjimečným. K tomu přistupuje velká citlivost k frustraci snahy vynikat a hostilita; tento neurotik zazlívá úspěch všem ostatním. Tak jsou motivovány četné spory o prioritu objevu nebo vynálezu. Ale tyto hostilní tendence mohou být nevědomé. Zvláště nebezpečné je toto zaměření ve vztahu k partnerům, zejména k manželovi. Hostilní neurotik má pochopitelně strach z odplaty a tak se bojí v konkurenci i nezdaru i úspěchu.

Neurotický pohyb od lidí vede k vyhledávání samoty buď fyzické nebo duševní. Neurotik chce zůstat stranou, neboť lidé jsou hlavní příčinou neštěstí a konfliktu. Je dobré být nezávislým. Místo účasti na záležitostech bližních se věnuje knihám, fantaziím a umění. Nezávislost vyžaduje větší sílu než má typ, který se přimyká, ale také schopnost omezit se na malý nebo aspoň ohraničený okruh. Popularitou takový člověk pohrdá. Stává se krajním individualistou. Méněcennostní pramen pohybu od lidí je zřejmý. Je to tendence resignující.

Pohyb od lidí je jedním druhem introverze. Z výzkumu osobnosti je známo několik pojmů introverze. Horneyová má na mysli introverzi sociální. Tato introverze, jak bylo zjištěno (Eysenck aj.) má dvojí původ, nezáměr o lidi a neurotické nesnáze ve styku s lidmi. Kromě toho víme z ethologie, že i zvířata si udržují mezi sebou mnohdy distanci, která má dolní mez přijatelnosti. Totéž platí i pro člověka. Pohyb od lidí má tedy různé příčiny. I neurotické vyhýbání se lidem je motivováno různě (vyhnout se kritickému odsuzování, agresi, konkurenci, podléhání atd.), což se pod názvem "pohyb od lidí" ztrácí.

Já v současné psychologii

Počínaje Jamesem se v psychologii počala množit rozmanitá já. Někteří psychologové jich mají 7 (Müller - Freienfels, podle Rudolfa Steinera má člověk 7 duší), G.W. Allport 8. - Horneyová má jenom 3. Nafouklé já je psychologická skutečnost. I experimentálně bylo prokázáno, že člověk sebe hodnotí více než jiné lidi, a v nevědomí je všemocný, božský. Zároveň však je častý opačný pocit: stojím za málo nebo za nic; i ten bývá nevědomý. Ale ani jedno ani druhé nejsou ničím samostatným.

Proti tomuto subjektivnímu obrazu já se dá postavit nikoli neskutečné "reálné" já Horneyové, nýbrž představa já, která se vytváří ve styku s druhými lidmi a která je objektivnější. I druzí mají o mně různé klamné názory, ale objektivnost je dána navenek interakcí mezi lidmi. Tak jako člověk je celý život středem prostoru, ale zároveň se naučil používat prostoru společného s jinými lidmi, má i celý život ego-centrické hodnocení sebe (v nevědomí zcela nereálné) a s tím spojuje společensky přijatelnou a sdílenou představu o svém já. Rozdíl mezi já-ideálem, jaký bych chtěl být, a já, jakým se cítím, odpovídá již jistému stupni realismu. Ale stává se, že to je rozdíl příliš velký, patologický, jak to zdůraznil mj. Rogers. Úplná shoda ideálu a pociťované skutečnosti asi není žádoucí. Oba členy tohoto protikladu nebývají realistické docela.

Neurózy jsou velmi rozmanité a rozpor mezi ideálem - já a pociťovaným skutečným já má prvořadou důležitost jen v některých neurózách. "Reálné já" Horneyové (potenciality osobnosti) je někdy uvědomováno, a je to jeden případ ideálu já. Svoje kladné možnosti si však mohou také představovat zcela nereálně.

Nesnáze s těmito pojmy v teorii vznikají, když se jich používá jako hodnotících měřítek, totiž, co je dobré, špatné, ale i co je adekvátní, pravdivé, realistické, protože to se nedá u osob a jejich možností zjistit tak snadno jako u věcí. V psychiatrické a poradenské praxi se neustále hodnotí, ale je třeba mít na vědomí, že tyto hodnoty jsou stanoveny určitou společností v určité době (s individuálními variacemi) a nepromítat je do obecné teorie.

Spisy

The neurotic personality of our times 1937

New ways in psychoanalysis 1939

Self-analysis 1942

Our inner conflicts 1945

Neurosis and human growth 1950

Feminine Psychology 1967

(všechny New York, nakladatelství Norton)

Erich FROMM

Erich Fromm se narodil r. 1900 ve Frankfurtě nad Mohanem; 1922 získal doktorát filosofie disertací Sociologie židovského Zákona, 1923 - 1924 studoval v berlínském Psychoanalytickém ústavu, 1929 až 1932 působil v Psychoanalytickém ústavu ve Frankfurtu a zároveň spolupracoval se sociology Horkheimerem, Marcusem a Adornem. R. 1932 emigroval do Spojených států, působil nejprve v Chicagském psychoanalytickém institutu, ale přešel v r. 1941 do nefreudovského Amerického psychoanalytického institutu v New Yorku, založeného Horneyovou. Zároveň byl spolupracovníkem sociologických ústavů. Od r. 1943 působil v Psychiatrickém ústavu, vedeném A.S. Sullivanem, 1942 - 51 přednášel na Bennington College, Vermont, a od r. 1951 byl profesorem lékařské fakulty Národní university v městě Mexico. Zároveň přednášel na universitách v USA.

V negaci Freudových názorů si nepočínal tak důsledně jako Horneyová, ale přesto byl vyloučen z Mezinárodní psychoanalytické asociace. Kritizoval již v Evropě (1932) na Freudovi, že z jedné kultury vyvozuje všeobecné závěry, a odvolával se na Marxe. Jak ještě uvidíme, od marxismu se dosti vzdálil. O jeho studii "Vývoj dogmatu o Kristu" (1930) se zmiňuji podrobněji v kapitole o psychoanalýze.

Přehled Frommových názorů spolu s překlady částí jeho knih vyšel česky v učebním textu "Antologie textů soudobé zahraniční filosofie", vydal kolektiv autorů pod vedením M. Tlusté, Filosofická fakulta Karlovy university, 1965. V českém překladu vyšlo od něho Umění milovat 1966, Člověk a psychoanalýza 1967 (část knihy z r. 1947), Lidské srdce 1969, ve slovenském překladu Sny a mýty 1970 (orig. 1951).

Podstata člověka

Fromm má svou filosofickou antropologii, které je podřízena jeho psychologie.

Člověk podle Fromma (v knize Zdravá společnost) vypadl z přírody, ale ne docela; je zčásti božský, zčásti zvířecí, zčásti nekonečný, zčásti konečný. Musí znovu a znovu hledat řešení své rozporné existence. V tom se Fromm shoduje s existencialisty, s Kierkegaardem a v představě anděl-zvíře s Pascalem.

Frommův člověk je si vědom své samoty a odloučenosti, své bezmoci a nevědomosti; je si vědom, že náhodou se narodil a náhodou umře. V této strašlivé situaci by nevydržel ani vteřinu, zbláznil by se ve svém vězení, kdyby pudová pouta, která má zvíře k přírodě a druhům, nenahradil novými, čistě lidskými vztahy. Aby "transcendoval" (po česku "překročil") svou odloučenost, zkouší to podrobením se jedné osobě, skupině, instituci či bohu. Tím však ztrácí svou lidskou svobodu, stejně jako když se chce připoutat k lidem tím, že jim vládne. (Podrobnost nazývá Fromm masochismem, snahu po moci sadismem.) Avšak skutečné překonání své strašlivé osamocenosti může dosáhnout člověk jen v lásce, a to v ideální lásce, kterou Fromm podrobněji charakterizuje. Nazývá tuto lásku produktivní. V podstatě je to láska mezi rovnými, láska, kterou v křesťanském smyslu zve bratrskou. Tuto lásku si představuje takto: zakládá se na pravém poznání druhého, na proniknutí k jádru jeho bytosti, na

úctě k němu, odpovědnosti za něho a péči o to, aby duchovně rostl a byl šťasten. (Je zřejmé, že Frommova láska by se mohla vztahovat jen na velmi málo osob. Fromm ji však ztotožňuje s křesťanskou láskou k bližnímu.) Mateřská láska je založena na nerovnosti mezi dítětem a matkou. Proto je paradoxní a tragická, neboť nejen nerovnost se postupně odstraňuje, ale nastane odloučení. Většina matek se této nezávislosti brání, nemá tedy pravou lásku k rostoucímu dítěti. Erotická láska prý začíná odděleností a končí v jednotě, opačně než mateřská. Sexuální touha není láskou (pravou). Fromm horlí proti erotice, která není ideální láskou.

Z této lidské základní situace: zoufalá osamocenost a její překonávání, buď produktivně, zvláště láskou, nebo neproduktivně, plyne nejsilnější lidská motivace. Vzniká pět opravdu "lidských" potřeb, proti nimž vždy stojí opačný sklon.

S odtržeností člověka od přírody vyplývá potřeba být ve vztahu k lidským bytostem (vztáženost - relatedness). Protikladem lásky k druhému je taková láska k sobě, kterou Fromm zve narcismem. Narcista vidí a miluje jen sebe. Narcismus dítěte je přirozený. Ale setrvává-li u dospělého nebo nastane-li regrese k němu, je to základem veškeré patologie (sr. Horneyové nafouklé já). Ale narcismus je zároveň protikladem pravé lásky k sobě, která je produktivní.

Druhý znak člověka vychází z pocitu, že je ve stavu pasivního "stvoření" (teologický termín s přízvukem na bídnost člověka). Nespokojen s pasivní rolí má potřebu "transcendovat" tuto roli a stát se aktivním, "tvořitelem". Žena tvoří dítě, lidé tvoří výrobky a kulturu a tvoří tím, že se navzájem milují pravou láskou. Život je zázrak tvoření, člověk jej může tvořit uvědoměle. Nemohu-li tvořit, pak prý musím život zničit, což je negativní projev transcendence. Tvoř nebo nič! je imperativ transcendujícího člověka. (Přijatelnější by se zdála druhá alternativa, kterou Fromm zároveň nabízí, milovat nebo nenávidět, ale psychologická chyba je v tom, že člověk většinou zároveň miluje i nenávidí.)

Třetí protiklad Frommova transcendujícího stvoření je zakořeněnost - bratrství proti incestu. (Jedna strana protikladu je vlastně totožná s kladným pólem prvního protikladu.) Druhý pól tohoto protikladu značí Frommovi něco úplně jiného než to, co slovo incest obvykle znamená (krvesmilství). Dítě je nejprve zcela připoutáno k matce potravou a láskou. I dospělý potřebuje být zakořeněn v nějaké společenské skupině; to je normální lidská potřeba. V patologii se objevuje přání vrátit se do mateřského lůna nebo aspoň k mateřskému prsu. Tomu Fromm říká incest. Zákaz incestu (v obvyklém významu slova) nemá především význam pohlavní, nýbrž je to zákaz připoutání k matce. Freudův výklad o oedipovském komplexu je mylný. Nacionalismus je prý incestuozním připoutáním k matce, ke krvi a zemi (Blut und Boden) a je spjat s nepřátelstvím proti cizincům.

Čtvrtý protiklad Frommova člověka je smysl pro identitu sebe sama a individualitu proti stádní konformitě. Člověk by se zbláznil, kdyby neměl identitu se sebou samým. Proto se o ni intenzívně snaží.

Pátý protiklad Frommova člověka je potřeba orientace, oddanosti a rozumu proti iracionalitě. Člověk potřebuje orientaci ve světě; na vyšším stupni je to orientace objektivní, rozumová, ne však pouhého intelektu, nýbrž s oddaností tomu, co pokládá za Dobro.

Později (1964) sestavil Fromm pouze trojici protikladů:

Láska k životu - láska k smrti
láska k bližnímu - narcismus
svoboda - připoutání k matce

Tvoření patří zřejmě v této klasifikaci do lásky k životu, individualita k svobodě. Iracionalita je obsažena ve všech třech špatných pólech. Rozum Fromm zdůrazňoval, pasivitu a konformitu odsuzoval i nadále, takže nelze říci, že by pozdější pojetí polarit bylo v rozporu s dřívějším, ale vysvětluje odtud jistě libově. V pozdějším pojetí se hledí v záporných pólech více připodobnit freudovským pregenitálním charakterům.

Frommovy protiklady jsou protiklady hodnotící, proti dobrému stojí vždy špatné. V každém člověku jsou dobré sklony jako možnosti proti špatným. Člověk je v podstatě idealistou. Každý člověk je náboženský. Slovem religion - náboženství míní Fromm světový názor hodnotový a uctívající; osobní Bůh v něm nemusí být. Každý člověk něco uctívá, ať už dobré, či zlé. Úkolem psychologa je především rozbor člověkovy náboženství (religion) a jeho hodnoty.

Fromm vytvořil (Zeitschrift für Sozialforschung I, 1932) pojem "sociální charakter", což značí jádro charakterové struktury sdílené většinou členů téže kultury. Kardiner pak (The Individual and His Society 1939) definoval v podstatě shodně pojem "základní osobnosti", což znamená soubor osobnostních rysů, postojů a hodnot, společných členů určité skupiny v důsledku společné zkušenosti. Kardiner zkoumá, jak výchovné metody určité kultury utvářejí dětskou osobnost a přenášejí tak základní osobnost dospělých na děti. Fromm kritizuje Kardinera, že rozlišuje vliv primárních společenských institucí, podmíněných více méně ekonomicky, a vliv sekundárních institucí ideových, (jako jsou různá tabu, názor o méněcennosti ženy, společností uznávaná homosexualita aj.) podmíněných základní osobnostní strukturou. Vystačí prý se s vlivem primárních institucí. Výchovné metody slouží pouze převodu povahových rysů, determinovaných ekonomicky a třídně. Fromm se zde nepochybně mylí.

Fromm sestavil podle amerického způsobu i své Credo (1962, celé přeloženo v Antologii). Na rozdíl od obvyklých kréd je dosti rozsáhlé. Je v něm zase obsažen názor na podstatu člověka: v podstatě člověka je trhlina mezi jím samým a světem. Každý člověk musí sám volit mezi životem a smrtí (mezi výše uvedenými protiklady). Je nešťastným osudem mnohých, že neprovedou tuto volbu. Život se jim stane břemenem, bezúčelným podnikem. Zaměstnávají se jen proto, aby unikli muce bytí v zemi stínů. Člověk je zdokonalitelný, ale ne vírou v boha. Úkol člověka je uskutečnit svou individualitu; ale to znamená, zahodit své narcistické ego. Až vznikne Nový Člověk, může vzniknout jednotná společnost. Záchrana z dosavadní katastrofální historie lidstva je v rozumu, naději a víře. Je třeba odepřít poslušnost těm, kteří chtějí člověka zotročit, vykořisťovat a ohlupovat. To však neznamená socialismus proti kapitalismu, nýbrž humanismus proti byrokratismu. Neprocitne-li lidstvo, zahyne v barbarství.

Podstata člověka se podle Fromma projevuje v historii. Proto musíme sledovat jeho psychologii v historických souvislostech. Nejde ostatně tolik o vzdálenou historii, jako zejména o evropské dějiny od renesance a reformace a o evropsko-americký kapitalismus, tedy o období dobře známá, o jejichž psychologii máme k dispozici nadbytek dokladů a rozmanité studie.

Uspořádáme-li Frommovy myšlenky podle hlavních témat, která prostupují jeho různými spisy, můžeme si výklad rozdělit do tří oddílů:

- 1) cesta lidstva k svobodě a unikání svobodě,
- 2) odcizení a jeho podoba v současné kapitalistické společnosti,
- 3) pravá láska proti nepravé, proti narcismu a proti ničivosti.

Cesta k svobodě

(Hlavně podle *Escape from Freedom* 1941)

Počátky svobody nalézáme už v izraelském náboženství. Již Abraham kritizuje prý boha, který chtěl zahubit Sodomu, z hlediska spravedlnosti (Gen. 18,23). Místo pouhé poslušnosti boha objevuje se smlouva izraelského boha s jeho vyvoleným národem; každá smlouva předpokládá jistou rovnocennost partnerů. Bude-li Izrael plnit boží přikázání, bude odměněn, nebude-li, bude potrestán. Je v tom jistě i nadřazenost boha nad lidmi, ale bůh činí i příslib národního vítězství a štěstí. Sám princip izraelského boha je v zásadě odlišný od přírodních bohů pohanských: člověk byl stvořen k bohu podobný. Tím se praví, že člověk není zvířetem; má v sobě vyšší princip. Svoboda proroků tohoto náboženství se jeví v tom, že neohroženě kritizovali světskou autoritu (krále, kněžstvo), když porušovala zásady lásky a spravedlnosti. Mýtus o vyhnání Adama a Evy z ráje, podaný z hlediska autoritativního náboženství, je nicméně symbolickým vyjádřením zrodu lidské svobody. Jednota s přírodou byla zrušena; člověk ví, co je dobré a co zlé; a musí mezi tím volit. Paralelní vzestup k svobodě se dál ovšem i jinde. Antičtí Řekové zdůraznili jeho intelektuální stránku.

Ačkoli první Frommova práce byla věnována vývoji od raného křesťanství ke katolicismu i z třídního hlediska, přece Fromm nerozbírá pozitivní křesťanské pojetí svobody (přechod od národa jako subjektu náboženství k individuui, které se rozhoduje), připravené již v judaismu, a svobodu křesťana po odpuštění hříchů, a vytýká křesťanství zpátečnictví proti židovství, totiž ideu dědičného hříchu a nutnosti spasení. Teprve když kontrastuje reformaci se středověkým katolicismem, zdůrazňuje, že v něm byla hlášána svoboda vůle a schopnost člověka dosáhnout s pomocí boží svými skutky spasení. Člověk a země prý byli ve středu zájmů. Když se ukazovala cesta k osvobození od feudálních pout, ale i od feudálního bezpečí člověka v jeho stavovském zařazení ve svazku s bližními, reformátoři Luther a Kalvín se vydělili budoucí svobody. Nositeli ideje svobody byli tehdejší humanisté, hlásající náboženskou snášlivost. Ale zvítězili nepřátelé svobody, fanatikové reformace a protireformace. Reformátoři prý proti středověkému názoru o dobrotě a důstojnosti člověka hlásali jeho naprostou zkaženost a bezmocnost. Člověk se musí naprosto podrobit bohu a zničit své individuální já. V renesanci převládla spíše pozitivní stránka osvobození člověka, ale byla omezena jen na úzkou vrstvu. Bažení renesančních individualit po slávě však ukazuje, že měli úzkost z osamocení.

Zde přestává Frommův historický výklad z r. 1941. Jinde však vyslovuje sympatie k pozdějším ideám osvícenství (rozum, svoboda, rovnost, bratrství).

Autoritářské tendence jsou jednou formou útěku před svobodou. Je to dvojice, nazvaná Frommem sadismus a masochismus, ale je tím méně ovládnutí druhých a podrobování se, což očividně odporuje svobodě. Ale své svobodě se může člověk vyhnout i útekem ze světa (fyzickým nebo jen psychickým) a nafouknutím svého já. Tyto dvě cesty jsou z hlediska kultury méně významné. Daleko větší význam má ničivost jakožto únik před svobodou a automatické přizpůsobení se, charakteristické pro současnou společnost.

Frommovy výklady je třeba posuzovat jak z hlediska dat historie a jejich zákonitostí, tak z hlediska psychologického. Jeho charakteristika katolického středověku proti reformaci je při nejmenším nepřesná: katolický středověk - duševní dobro,

byť ještě bez individuální svobody, reformace - duševní zlo. Fromm sice upozorňuje na různá stanoviska při posuzování přechodu od středověku k renesanci a reformaci, ale na to podává jednostranné vyličení. Protestanté by jistě zavrhlí jeho názor na reformaci, která osvobodila člověka od autority, moci a vykořisťování katolické církve. Když Riesman (Osamělý dav 1950) popisuje člověka vnitřně řízeného, který nastupuje po člověku poslouchajícím autoritu (jako byl člověk feudální), má na mysli právě člověka vytvořeného protestantismem, který nepotřebuje vnější autoritu. Teprve vnějšně řízený člověk 20. století ztrácí podle něho svobodu. Nemohu zde podávat historický rozbor, proto jen upozorňuji na rozdílné pojetí. Engels hodnotí Luthera v době selské války a po ní záporně, ovšem pro jeho třídní stanovisko.

- Frommův zoufalý izolovaný jedinec se vyskytuje, a to i jako společensky podmíněný jev. Uvádí se to právě jako charakteristika lutherského člověka, který izolaci překonává vztahem k bohu anebo po ztrátě víry volí sebevraždu. Jiný izolovaný jedinec se objevuje v současné Severní Americe, jak ho popisuje Fromm a jiní. Ale není to obecný zjev. Ke strachům, které se svobodou souvisí, patří především často plně odůvodněný strach z následků jednání, které odporuje společenské autoritě. Jindy jde o strach ze samostatného myšlení a hodnocení, tedy strach zvnitřněný, od dětství většinou; jindy zase o strach ze samostatného rozhodování. Ten však reformátoři a mnozí jejich stoupenci neměli. Proti Frommovi však konstatujeme, že podrobování se autoritě je přirozená dětská reakce. Může setrvávat a může k ní také nastat regrese ve stavu ohrožení. To by pak byl skutečně únik před samostatností, před svobodou. Ale bez autority osobní nebo skupinové nemůže žádná společnost existovat. Na druhé straně však existuje rovněž od dětství sklon k samostatnému rozhodování, který vychová v něčem tlumí dočasně, v něčem mnohdy trvale. Posléze existuje vzdor proti autoritě, který je nejpatrnější v dospívání, ale může přetrvávat celoživotně; to může mít pro společnost význam kladný i záporný.

Tyto sklony dítěte a mladistvého existují ve všech společnostech, rovněž tak protiklad mezi jednotlivcem a autoritou. Ve vývoji třídní společnosti se dál postup od naprostého donucení násilím k donucení ekonomickému, spojenému s jistým donucením zvnitřněným. Samostatnost rozhodování byla největší v době samostatně hospodařících jednotlivců. Na druhé straně však i nyní, kdy je člověk ve svém rozhodování mnohem vázanější, oslabuje zrychlující se hospodářský vývoj společnosti staré autority. Ubývá zaměstnání, v nichž člověk nemusí vůbec rozhodovat, kde je více nebo méně autorem. Obecné lidské vlastnosti (poslouchat, vzdorovat a být samostatný) se proto projevují v různých dobách odlišně.

Fromm jakožto filosof svobody se vyjadřuje k problému determinismu (1964). Snaží se marně dokázat, že Spinoza, Marx ani Freud nebyli deterministé, nýbrž "alternativisté" jako Fromm. Proti indeterminismu má Fromm mnoho výhrad. Od fenomenologů, kteří se odvolávají na pocit svobodného rozhodování, se liší věděním, že motivace může být i nevědomá. Není úplným indeterministou, jako byl Sartre, který prý projevil bezcitný buržoazní individualismus a egocentrismus, když tvrdil, že každý může svobodně volit. Jsou lidé morálně tak sešlí (např. alkoholicí, cynikové), že již definitivně propadli zlu. Opakem toho by byl svatý, který by již nemohl činit zlo. Většina lidí však volí mezi alternativami. Mnohdy (z nevědomosti nebo z nevědomé motivace) nepostřehnou hned, že volí v daném okamžiku mezi dobrem a zlem, a tím se dostanou na dráhu dobra nebo zejména zla, kterou pak jen velmi nesnadno mohou změnit. To je z hlediska determinismu zcela správné, stejně jako Frommovy úvahy o větší či menší pravděpodobnosti určitého rozhodnutí. Definuje-li Fromm svobodu vůle jako jednání na základě vědomí o alternativách a jejich následcích, pak nevím, co by na tom

odporovalo determinismu a proč by se tomu muselo říkat alternativismus.

V knize "Útěk před svobodou" přeskakuje Fromm historický vývoj od reformace až k nacismu. Přitom kromě nejasné poznámky jaksi zapomněl na to, že by to bylo zotřené panství velké buržovazie po pokusech o proletářskou revoluci a po hospodářském zhroucení a krizi a že vládnoucí nacistická vrstva (které říká nacistická byrokracie) byla jejím nástrojem. Podle Fromma je nacismus autoritárně sadistický únik před svobodou, s rozdíly podle toho, zda jde o Hitlera a vedoucí nacisty nebo o fanatickou masu, složenou hlavně z maloměšťáků.

Protože již reformace byla podle Fromma autoritárním únikem před svobodou, zbývalo by objasnit, proč v Německu opět nastal zesílený únik a proč byl sadistický. V knize "Lidská srdce" říká Fromm, že Hitler měl lásku k smrti, zabíjení ("nekrofilní charakter"). Zároveň to byl zhoubný narcista. Jeho stoupenci mu byli podobní, ale spíše podrobiví. Jejich narcismus byl nacionalistický. Skupinový narcismus, který se v dějinách změnil z náboženského v nacionální a stranický, je "jev překvapivý". V Německu mu podlehla zejména nižší střední třída z beznadějnosti svého poválečného postavení.

Odcizení

V knihách "Člověk pro sebe" a "Zdravá společnost" navazuje Fromm na historický výklad přerušný v "Úniku před svobodou". V dalším vývoji kapitalismu od doby reformace, který byl podmíněn protestantským asketickým postojem k životu a zdůrazněním práce a úspěchu v povolání (zde opakuje Fromm názor Maxe Webera) se sice vyvinula ideologie osvícenství (rozum, humanita, svoboda), ale zároveň pokračovalo odcizení. Marxův pojem odcizení interpretuje Fromm po svém. Podává charakteristiku buržoazní epochy podle Komunistického manifestu a charakterizuje pak kapitalismus jednotlivých století (1946, kap. 5). V 18. století, ještě málo průmyslovém, se obchod nezabýval některých křesťanských zásad (podle Sombarta; ale jsou uváděny i feudální země jako Francie a Německo). "Žádný hospodářský pokrok nebyl pokládán za zdravý, kdyby to mělo poškodit kteroukoli skupinu ve společnosti." (Přesněji ukazuje Marx v prvním dílu Kapitálu, ve 24. kapitole, že pokračovaly tendence 17. století k vyhánění venkovského obyvatelstva z půdy, ale v 18. století vládly spíše iluze, že to prospívá všem.)

Nejvíce však jsme překvapeni Frommovým politickým stanoviskem pro 20. století: hlavním nepřítelem pokroku je nyní Sovětský svaz se svým nemilosrdným ekonomickým vykořisťováním dělníků, aby byl co nejrychleji akumulován kapitál. Rozdíly v majetku jednotlivců jsou v Sovětském svazu mnohem větší než v kapitalistických Spojených státech. Dělnické mzdy a sociální opatření pro dělníky jsou v USA fantasticky vysoké proti minulému století díky růstu produktivity. Lidská úloha dělníka se v americkém závodu nesmírně zvýšila.

Nicméně tento kapitalismus má lidské nedostatky. S rozvojem průmyslové výroby nastaly nežádoucí povahové změny. Především je to kvantifikace a zabatraktnění života. Tím míní Fromm fakt, že se všechno měří dolarem a pokládá za výhodnou či nevýhodnou obchodní směnu. (Skutečně se objevily v USA psychologické teorie přátelství jako směny výhod a nevýhod.) S tím souvisí odcizení. Ve svém zájmu o izraelské náboženství si Fromm nemůže odpustit ztotožnit odcizení s nadávkou modloslužebnictví, kterou proroci izraelského Jahve vrhali proti stoupencům Baalovým, že prý ctí mrtvou

hmotu. Odcizení popisuje Fromm zčásti podle Marxe, ale vlastnictví výrobních prostředků se dostává do pozadí; není o něm při pojmu odcizení vůbec řeč. Neboť pro Fromma není rozdíl mezi kapitalismem a socialismem rozdílem základním. Dělník pracuje na nepatrném úseku výroby, ale i manažér, který řídí výrobu, a zejména ten, který řídí prodej, je odcizen od výrobku, nemluvě o vlastnících v závodě nepřítomných. Nejvýznačnější projev odcizení je byrokratizace. Na obrovská jmění a konzumní život nepřítomných vlastníků Fromm zapomněl. Ve spotřebě všech vrstev jde o spotřebu určité peněžní hodnoty kvůli reprezentaci. Marx tedy správně předpověděl rostoucí odcizení průmyslové společnosti, ale nepostřehl obrovské nebezpečí byrokratizace.

Omyly Marxovy (1946, 246 - 269) záleží především v přeceňování ekonomických změn, změn forem vlastnictví, v přeceňování politických změn, revoluce a významu státu. V tom kolísá mezi stanoviskem centralistickým a decentralistickým. Marx nepoznal také iracionální síly v člověku, které jsou vzbuzovány strachem ze svobody, jmenovitě snahu po moci a destrukci. Proudhon a Kropotkin měli pravdu proti Marxovu zdůrazňování moci a státu.

Z toho, co bylo uvedeno o historii svobody a odcizení, je zřejmé, co Frommovi zbývá z marxismu. Klade důraz na myšlenky mladého Marxe; třídní a politická náplň Marxova učení se mu ztrácí. Přesto se snaží co nejvíce zdůrazňovat svou shodu s Marxem, a to mimo jiné ve spojování jeho jména s protichůdnými názory. "Ve skutečnosti je myšlení Goethovo, Hegelovo a Marxovo velmi blízké myšlení buddhismu. Společná je jim všem myšlenka, že člověk překonává rozpor subjekt-objekt." "Pojem odcizení je vlastně v neteistickém jazyce totéž, co bychom v jazyce teistickém nazvali "hřích": člověkovu vzdávání se sebe sama, vzdávání se boha, kterého v sobě chová." (O tom, že odcizení je totožné s modloslužebnictvím v pojetí izraelských proroků jsme slyšeli již výše.) Mladý Marx byl podle Fromma humanistický existencialista a zůstal jím po celý život. Marx se řídil zásadou evangelia sv. Jana "Pravda nás vysvobodí". "Marxova filosofie byla novým a radikálním krokem vpřed v tradici prorockého messianismu."

Kromě odcizení má kapitalismus 20. století ještě další rysy. Je to vláda anonymní autority: ne již autoritativní osobnost, ale druzí jsou autoritou, jim se člověk konformuje. Výrazným příkladem toho je člověk popsáný W.H. Whytem (česky ve spise "Organizační člověk" 1968), adjustující se k prostředí, s naprostým nedostatkem soukromí.

Proti 19. století se hlásá nyní dále, že každé přání má být ihned splněno. Místo spoření se vybízí k co největší spotřebě. V této společnosti podle Fromma degenerovala dokonce freudovská asociace ve volné povídání o všem beze studu a zábrán. Děje se tak i u psychiatrů, psychologů a psychoanalytiků a tak se stávají příslušníci těchto profesí kněžskými legrace, konzumování a ztráty pravého já. Úpadek 20. století se týká i myšlení, svědomí a náboženství. Místo rozumu nastupuje strojová inteligence, ztrácí se smysl pro skutečnost; člověk nyní poznává jen abstrakce, nikoli konkrétní skutečnost. Místo pravé etiky stačí dnešnímu člověku hledisko, že něco je fair. Práce se stala povinností, nutkáním, místo co by sama poskytovala radost. Proto vzniká ideál úplné lenosti nebo nepřátelství k práci. Posléze se odcizila sobě i demokracie. Psychiatrie hlásá mylný ideál bezpečí, zatím co projevem duševního zdraví je schopnost snášet nejistotu.

Odcizená osoba nemůže být duševně zdravá; odcizená společnost je duševně nemocná. Fromm pak ukazuje cesty ozdravení této společnosti (humanistickou vědu, filosofii a výchovu, spoluúčast dělníků na řízení závodu aj.) a projevuje velké sympatie

ke komunitárnímu hnutí v západní Evropě s etickou samosprávou podniku a zčásti pro Olivettiho křesťanský socialismus. Poslední dobou napsal program Socialistické strany.

V odcizeném kapitalistickém člověku rozlišuje Fromm různé varianty. Jednou z nich je orientace receptivní. Takový člověk chce přijímat, chce být milován, potřebuje druhé k pocitu bezpečnosti, je závislý na druhých, je k nim přátelský, ale nemiluje je doopravdy. Vidíme tu shodu s Horneyové neurotickým pohybem k lidem. Shodně s Horneyovou označuje Fromm toto chování jako masochismus.

Druhá orientace, vykořisťovatelská, se částečně shoduje s Horneyové pohybem proti lidem. Takový člověk je ve svém vykořisťování k druhým otevřeně nepřátelský, cynický a závistivý. Využívá svého okolí, lidi hodnotí podle toho, co od nich může získat.

Člověk třetí orientace, křečkovské (hoarding, hromadící), hromadí a lakotí se vším, ať jsou to věci, peníze, myšlenky, city, láska. Hlavní nebezpečí mu hrozí, má-li něco darovat. Od lidí se distancuje (to je společné s pohybem od lidí podle Horneyové). K této orientaci Fromm dosti násilně přiřazuje destruktivnost. Zároveň upozorňuje na její příbuznost s Freudovým análním charakterem - spořivost, pořádnost.

Čtvrtá orientace je pro současný kapitalismus nejvýraznější. Je to orientace tržní. Lidé i sebe chápou jako zboží, které se podle svých předností a nedostatků pro druhé a podle proměnlivých požadavků trhu prodává dražší či levněji. Cenný je jen úspěšný člověk. Tím se zbavuje hodnoty individuální podstata člověka a ocenění člověka se mění podle módy. Tento rys americké společnosti je Frommem dobře vystižen.

Jmenované čtyři orientace jsou základní formy odcizeného charakteru. Ve své vyhraněnosti jsou pouze ideálními typy (podle Maxe Webera).

Proti všem těmto neproduktivním orientacím klade Fromm orientaci produktivní, která má ony kladné vlastnosti vyjmenované na počátku, především lásku k bližnímu. Nej důležitějším předmětem produktivity je člověk sám. V pravé lásce k sobě se sám svobodně realizuje.

Frommova soustava charakterových vlastností je bohatší než typologie Horneyové, poněvadž rozlišuje vztah člověka k věcem (volí pro něj název asimilace, který se hodí nejlépe na trávení) a vztah k lidem. Neproduktivní vztah k lidem podivně dělí na sympiózu, a to buď masochistickou (s věrností) nebo sadistickou (s autoritou), a distanci, buď destruktivní nebo indiferentní. Vztah k věcem odpovídá zhruba vztahu k lidem. Produktivní vztah k věcem je práce, k lidem láska. I neproduktivní vztah k věcem může být částí produktivního charakteru, pak však nabývá kladný význam. Přijímání pak se jeví jako schopnost přizpůsobovat se, důvěřivost a přístupnost; vykořisťování jako iniciativa, aktivita, hrdość (těžko najdeme, co by měly s vykořisťováním společného); uchovávaní je pořádností, šetrností, uvážlivostí a věrností; směňování se projevuje v experimentování, toleranci, nedogmatismu, vědychtivosti. Fromm v podrobnostech uvádí další vlastnosti, které jsou kombinací produktivní orientace s těmito čtyřmi věcnými orientacemi. Řekl bych, že přijímání, uchovávaní a směňování je těžko hodnotit negativně. Chyba může být v jednostrannosti kterékoli a z nich a pak podle Fromma v tom, že se s osobami zachází jako s věcmi. Vykořisťování pak není vztah jen k věcem, nýbrž i k lidem. Čtyři orientace Frommovy jsou logicky poněkud nesourodé.

- V celkovém hodnocení Frommova výkladu o současném odcizení nestačí poučky

obecné psychologie. První otázka je, zda Fromm popisuje kapitalismus 20. století, speciálně v USA, správně. Fromm se dosti shoduje s vylíčením Riesmanovým v knize "Osamělý dav", ale neuvádí ho vůbec. Měl ze současné americké společnosti podobný dojem jako tento Američan. Kritiky Riesmanovy knihy ukázaly, že jeho tvrzení jsou přehnaná, ale trend vývoje přece vystihuje.

Charakteristické psychologické rysy severoamerické společnosti 20. století jsou 1. projevem kapitalismu vůbec (a to je popsáno už v Komunistickém manifestu), nebo 2. projevem severoamerické mentality zvláště (extravertní společenskost, a proto i strach ze samoty, velmi silný konformismus) nebo 3. znakem pokročilé průmyslové společnosti bez ohledu na to, je-li kapitalistická nebo socialistická. Sem patří mj. organizace velkých mas, která je nutně spjata s odosobněnými vztahy. Velká horizontální mobilita v USA zesiluje extenzivnost vztahu mezi lidmi a industrializace vede všude ke stejnotvárnění a centralizaci (ač MacLuhan připisuje elektřině decentralizační účinky). Zneosobnění je nyní v sociologických výzkumech měřeno; ve velkém podniku je větší než v malém. Byrokratizace, pokud se tím míní neosobnost v úřadování (a to mj. míní pod byrokratizací i Fromm), je rovněž nutným důsledkem velkých organizací. Velké masy musí být do značné míry konformní. Bylo by třeba zkoumat tyto sociologické závislosti; co je obecně kapitalistické, co severoamerické a co industriální. Existují i opačné tendence, ale slabší. Bylo by možno zkoumat i minulost - vývoj církve. Jejím počátky byly malé sbory, kde se milovali podle příkázání Frommových, ale i když ne, rozhodně se osobně znali a stýkali; s vývojem velké organizace docházelo k odcizování a odosobňování. -

Pravá láska a její protiklady

Prodává-li někdo staré zboží, je výhodné, aby pro ně zvolil přitažlivé heslo. Název knihy "Umění milovat" převzal Fromm od Ovidia, který dává světácké rady a sdílí své zkušenosti o erotice a sexu. Fromm doporučuje něco jiného, totiž Aristotelův pojem lásky (filia) spojený s křesťanskou láskou (agapé) v novém balení.

Zatím však uveďme formulace Frommovy, které v lecčems Aristotela "transcendují", nejen tím, že o něm mlčí.

Člověk je odloučen od přírody a společenství. Je rozerván, zůstává-li ve vězení odloučenosti, trpí úzkostí, hrozí mu zešílení. Je to prý i zdroj pocitu viny a studu. Odloučenost mohla být dočasně překonávána v orgiastických kultech, kdežto dnes se nabízí alkohol a jiné drogy. Do jisté míry normální forma překonávání odloučenosti je sexuální orgasmus, Pohybovat se mezi stejnými lidmi v konformitě k překonání strašlivé odloučenosti nestačí. Ale ani práce, dokonce i když je tvůrčí, nevysvobozuje z izolace. Nevyzrálé formy lásky jsou podrobování se druhému, jeho zbožňování, nebo týž vztah k něčemu jinému než k osobě, třeba k hudbě. Zralá láska je spojení dvou osob při zachování vlastní osobnosti. Taková láska především dává. To platí i na úrovni tělesné: muž dává ženě semeno, žena "dává". Ale Marx říká: "Jestliže vaše láska nevyvolává lásku, pak je vaše láska bezmocná", (jenže to se stává!). Pravá láska zahrnuje péči, odpovědnost, úctu a znalost.

Ohlédneme-li se od Fromma zpět, setkáme se ve starověku se dvěma velkými filosofovy, kteří psali o lásce, s Platonem a Aristotelem. Ale každý mluví o jiné lásce. Láska u Platona je uchvácení, eros, který má stupně, od nízkých až k nejvyšším. Aristotelova láska (Etika Nikomachova, kap. 8. a 9.) je filia, což se dosti vhodně

překládá přátelství. Fromm podceňuje eros a o jeho platonských formách nemluví. Naproti tomu se značně shoduje s Aristotelem, ale zamlčuje to. Filia v Aristotelově Etice je ctnost, je tedy posuzována z hlediska morálního jako jedna z dokonalostí, k níž má člověk vlohy. Fromm se od Aristotela liší tím, že klade člověku alternativu "miluj nebo nič". Nebere to však zcela důsledně, neboť je možno být i konformní nebo užívat náhražky pravé lásky, tedy neničit. Ale stejně je takový člověk nešťastný. U Fromma najdeme i tyto rysy Aristotelovy lásky: Přátelská láska záleží více v tom, že člověk miluje než jest milován. Přátelsky milovat se podobá činnosti. Podstatným znakem přátelství je rovnost. Pravý přítel chce a koná dobro k vůli druhému, i když se může mylit v tom, co je dobro; sdílí s ním bol i žalost. Přítel je druhý já: Zálibu cítíme, pro přátelství se rozhodujeme a je to trvalý duševní stav. Sebeláska je dvojí: sebeláska člověka, který uskutečňuje ctnost, a sebeláska nerozumná, podléhání žádostem a vášním. Fromm říká špatné sebelásce sobecká. Aristotelovu charakteristiku přátelské lásky jako trvalého ctnostného postoje zesiluje Fromm židovským rysem, že je to slib.

Aristoteles byl ovšem moudřejší než Fromm. Věděl, že pravé přátelství nepřípouští velké množství přátel, kdežto Fromm mluví o lásce bratrské jako o nejzákladnějším druhu lásky; je to láska nevýlučná ke všem lidem. Fromm je přepjatý také v tom, že se odvolává na tento názor Mistra Eckharta: "Pokud budeš milovat někoho jiného méně než sebe, nepodaří se ti skutečně milovat sebe samého, ale když miluješ všechny stejně včetně sebe, budeš je milovat jako jednu osobu a tato osoba je i bůh i člověk". Mistr Eckhart byl mystik. Aristoteles naproti tomu dobře ví, že zpravidla má člověk nejraději sebe.

(Stará věc může být lepší než nová. To platí i o Aristotelově přátelské lásce. Ve staré řecké společnosti byla láska v tomto smyslu mezi mužem a ženou řídká, neboť postavení manželky bylo podřízené a trvalý vztah k hetéře, která měla poskytovat radost mužům, byl rovněž výjimkou. Společenský vzestup ženy umožnil vztah mezi manžely na základě rovnosti. Pokud společenská rovnost není úplná, odráží se to se značnými individuálními variacemi i ve vztahu obou pohlaví. V tomto tisíciletí se však za největší lásku považuje láska romantická, eros. Americké manželství bylo charakterizováno jako pokus spojit romantickou lásku se střízlivostí všedního života. Tato iluze je však oblíbená i v Evropě. Fromm pokládá romantickou lásku za špatnou, což u moralisty nepřekvapuje. A přátelskou lásku mylně ztotožňuje s láskou k bližnímu, bratrskou.)

Stručná charakteristika různých druhů lásky jakožto překonávání odloučenosti člověka byla podána již na začátku.

Zúžení pojmu láska na přátelství a na to, co se mu podobá (mateřská láska tím, že je nesobecká, etická láska), je Fromm nucen prohlašovat, že láska dítěte k rodičům není láskou. Mluví právem o dětském egocentrismu - má na mysli egocentrismus citový spíše než poznávací. Teprve od 11 let prý většina dětí pomyslí na to, aby rodičům něco dala (rozumí se sama od sebe). Dítě prý až od 6 let začíná potřebovat lásku otcovu. (Fromm totiž má na mysli jakýsi ideál otce, který je důsledným morálním vychovatelem; ale i tak je to časově nesprávné.)

Na mateřské lásce je mu nejcennější potřeba transcendence, čímž míní potřebu tvoření. Přestože ví, že mateřská láska má složky pudové a narcistické, vkládá do matky potřebu transcendence. "Zdá se, že pravý význam mateřské lásky není v lásce matky k novorozeněti, nýbrž v její lásce k vyrůstajícímu dítěti." Ale dnešní ženy většinou nedovedou podporovat postupné odloučení dítěte.

Erotická láska je nejklamnější forma lásky vůbec. Od ní Fromm odlišuje prudké zamilování, které je krátkodobým překonáním odloučenosti mezi lidmi. (Fromm tu nemá na mysli prudký počátek delšího vztahu, ale krátkodobý pohlavní vztah; ten je ovšem povrchní a prchavý.) Ale v očích Frommových nenajde milost, ani když dvojici spojují pouze hovory o osobním životě, nadějích a úzkostech, projevení svých dětských a dětinských stránek, spojenectví zájmů proti okolí a domácí nedostatek společenských zábran. Co mu tedy zbývá pro posvěcení lásky mezi mužem a ženou? "Erotická láska, má-li být láskou, má jeden předpoklad, abych miloval z podstaty svého bytí a abych prožíval druhého člověka v podstatě jeho bytí. V podstatě jsou všechny lidské bytosti totožné." To je paradox, stejně jako že erotická láska je citová přitažlivost a - je-li pravá - je aktem vůle, oddat celý život druhému. - (Tomu aby rozuměl mystik!) Fromm ostatně velebí "paradoxní logiku", ale tato dialektika je rozparem v myšlení, který se překonává praxí.

Láska je podle Fromma poměrně vzácný jev. Mezi manžely nastupuje zpravidla vztah směnný, něco za něco. To je ten směnný, tržní postoj kapitalismu. S tím se pojí představa, že manželství je spojenectví zájmů proti jiným, že je to "spřežení", že se manželé k sobě mají chovat slušně a tolerantně a že každý má pomáhat druhému, aby se cítili lépe. A to je chyba! Neboť manželé zůstávají tak sobě ve své podstatě cizí. Žijí v tržním pojetí lásky, které doporučuje dokonce i zasloužilý Sullivan, když mluví o vzájemném uspokojování v manželství. Fromm pak popisuje správně některé typy neurotického vztahu k manželovi, vznikající z fixace na matku nebo na otce. Rovněž tak správně popisuje neurotickou, zdánlivě nesobeckou lásku a neurotickou lásku, v níž se v druhém řeší vlastní problémy. Zbožňující láska je prý projevem zoufalství zbožňovatele. Sentimentální láska je láska, která se vyžívá ve fantazii, a to třeba i spolu s partnerem, když oba sní o minulosti nebo budoucnosti. Jak je patrné, nemá Fromm smysl ani pro erotiku, ani pro poezii lásky; cituje jen poezii mystickou, kde Nebe je muž, Země žena.

Praxe jeho morální lásky vyžaduje všeobecnou kázeň, všeobecné soustředění (doporučuje nekouřit!), všeobecnou trpělivost, překonání vlastního narcismu objektivitou, pokoru a víru v sebe, v jiné, v lidstvo a aktivitu.

Podle knihy "Lidské srdce" jsou protiklady lásky k životu a k bližnímu ve svém extrémě dva: láska k smrti a zhoubný narcismus. K nim se jako třetí zlo pojí protiklad nezávislosti a svobody, totiž "incestuální symbióza", tj. fixace na matku. Ve svém krajním stupňování se vyskytují tato zla pohromadě a tvoří "syndrom rozpadu".

Jsou různé druhy násilí, hravé násilí, obrana života a reakce na frustraci, dále agrese ze závislosti a žárlivosti, násilí z pomsty, násilí z otřesené důvěry. Ztráta základní důvěry dítěte může vést ke skepsi, k podrobení se autoritě, k honbě za světskými cíli, jako jsou peníze a prestiž. Ale může vést až k nenávisti k životu. Násilí je jindy náhražkou produktivní činnosti, msta na životě, destrukce. (Nietzsche říká pocitu zkrácení na životě spojeném s touhou po pomstě resentment. Fromm se na něj neodvolává, ale přijímá jeho výklad.) Skutečný sadismus Fromm neuznává (!), je to prý jen snaha ovládnout druhého jako věc. Krvežíznivost je primitivní forma násilí, návrat k předlidskému stavu. (Pokud tak vykládá Fromm lidské oběti a krevní mstu, je to omyl, neboť krev má přitom magický význam.) Největším stupňováním násilí je láska k smrti ("nekrofilie", doslova láska k mrtvolám). Příkladem "nekrofila" je Hitler, ale také Jung, jehož sny byly plny mrtvol, krve a zabíjení. Jung měl však silnou tvořivost, která překonala jeho nekrofilii. V dětství si představoval, jak Bůh svým lejmem zničí kostel (pěkná análně-sadistická fantazie). Nekrofilie je podle Fromma zhoubnou formou, Freudův anální charakter neškod-

nou formou téhož. Nejde tu však o anální slast, ale je to zájem o to, co je neživé. (Omyl, neboť malé dítě považuje výkaly za část svého těla.)

Odkud se bere láska k smrti? Fromm to nevykládá přesvědčivě. Kromě vzorů, od nichž se láska k smrti přejímá, je to strach, rutina a mechanizace. Láska k smrti souvisí i s láskou k neživému a k technice. Tak futurismus spojuje chválu techniky a války. Fromm odmítá rozhodně, že by láska k smrti byl Freudův obecný pud k smrti, neboť to je jen patologie. Vlastně přijímá frustrační hypotézu agrese; rozdíly jsou jen v tom, jak hluboko frustrace sahá. Tvořivost a láska čelí zločinným formám agrese. (O lásce - pokud nežárlí - je to známo. O tvořivosti, životním bohatství jako protikladu nízkých forem závisti a mstivosti píše Nietzsche a Klages. Fromm svými výklady o agresi tedy nepřináší nic nového.)

Druhé základní zlo je narcismus. (Horneyové nadmuté já je základ neurózy.) Narcismus dítěte je přirozený a Fromm připouští, že narcismus je užitečný i dospělému, aby se staral o sebe; je to prý náhrada instinktů sloužících k zachování života. Tedy teprve stupňování narcismu je zlo, a to jednak narcismus individua, který ruší sociální kooperaci, jednak narcismus skupinový (opět přehnaný) vedoucí až k válce. Není mi jasné, jak může být narcista přehnaně citlivý k urážce, nebo kritice, což Fromm tvrdí. Vždyť při silném narcismu je člověk slepý k tomu, co by mohlo zmenšit jeho význam, moc a znamenitost. Zřejmě se vyskytuje také nadměrné sebevědomí jako kompenzace pocitu méněcennosti (Nietzsche, pak Adler) a toto sebevědomí je labilní, zranitelné. Plné dospělosti dosáhne člověk teprve tím, že se zcela vymaní jak z individuálního, tak i ze skupinového narcismu, praví Fromm moralista.

Fromm a psychoanalýza

Z dosud uvedených názorů Frommových je zřejmé, že má málo společného s Freudem, kterého sice vynáší jako ctitele pravdy a humanistu, ale na mnoha místech svých spisů kritizuje. Fromm nebyl 20 let psychoanalytikem jako Horneyová; opustil psychoanalýzu dříve. Píše, že při postupu Freudovou metodou se stával unaveným nebo ospalým a měl pocit, že stále méně rozumí pacientovi. Změnil metodu: "místo abych byl pozorovatelem, musel jsem se stát zúčastněným."

Toto pozoruhodné sdělení Frommovo můžeme brát ze stránky objektivní i subjektivní. Objektivně (z hlediska účinku léčby) se již Ferenczi pokusil nahradit některým pacientům rodičovskou lásku. Někteří nepsychoanalytici tvrdí, že lidská účast terapeuta je pro úspěch léčení nezbytná. I psychoanalytici o tom diskutovali. Fakt je, že psychoanalytik má účast se svým pacientem, ale že k němu udržuje odstup v tom, že se s ním nepřátelí a mimo analýzu nestýká. Důvody pro to ze své zkušenosti uvedl Freud. Zcela nesympatického pacienta by analytik léčit nemohl. U terapeuta vzniká vždy na pacienta citový protipřenos, který je nyní u učících se analytiků rozbírán jejich učitelem, jinak si jej analyzuje analytik sám. Tím se čelí iracionálním citům, které by analytické činnosti škodily, ale neruší se kladný vztah k pacientovi. Kladný vztah k němu (ale jen v určitých mezích) je příznivou podmínkou pro terapii při nejrozličnějších formách terapie.

Z hlediska subjektivního je zřejmé, že Fromm od počátku vzal doslova to tvrzení Freudovo, které se mu přičilo (o pozorovatelském postoji psychoanalytika) a které nevystihovalo Freudovu praxi. A tak "dokázal" nemožnost klasické psychoanalýzy. Zřejmě mu nejvíce vadila Freudem doporučovaná zdrženlivost v hodnocení, neboť v jeho spisech cítíme, že neustále přechází do kázání.

Zatím co při trapných neurotických symptomech (nutková neuroza, fobie, úzkostné stavy ap.) je jasný cíl terapie, totiž odstranit je, je tomu podle Fromma jinak při neurozách charakteru, které ovšem bývají rovněž spjaty s bolestmi a nepříjemnostmi. Fromm na to uvádí příklady. Mladý muž, který chtěl být vědcem-fyzikem, k čemuž měl nadání, věnoval se podle vůle otcovy práci v otcově továrně. Cítil se nešťastným a ztratil schopnost rozhodovat se i v maličkostech. Obrátil se na psychoterapeuta. A nyní prý je možno stanovit dvojí různý cíl terapie: adaptace k otcovu přání nebo povolání podle záliby. V prvním případě by terapeut ukazoval iracionální a nevědomou stránku konfliktu s otcem, v druhém by odhaloval pacientův strach před vlastní svobodou. Druhý případ se týká spisovatele, který přijal výnosné povolání, v němž musí psát věci, které se přiči jeho přesvědčení. Tento rozpor vedl až k bolestem hlavy a závratí. Podle jednoho pojetí je cílem terapie přizpůsobit se povolání; musí se tedy hledat iracionální a nevědomý pramen výčitek svědomí. Podle druhého pojetí se bude pacientovi odhalovat, že se bojí jednat tak, aby se cítil vnitřně svobodný a měl před sebou úctu.

Z těchto příkladů opravdu vyplývá, že psychoterapii chápe Fromm docela jinak než psychoanalytikové, i když ji nazývá psychoanalýzou. Podle psychoanalýzy Freudovy patří k terapii odhalení všech iracionálních strachů, tedy jak hnutí proti otcí, tak strachu ze samostatného života. V druhém případě může jít i o iracionální pocity viny, a pak mají být odhaleny, i o iracionální strach z nezajištěného života, který má rovněž vyjít najevo. Rozhodnutí je však věcí pacienta a může se dít i proti hodnotovému názoru psychoanalytika. Psychoanalýza právě vychovává k samostatnosti při rozhodování. Fromm naproti tomu některé nevědomé motivy předem nechává nedotčeny a říká pacientovi, že se musí morálně rozhodovat.

V psychoterapii Frommovi jde o "základní kategorickou starost" podle existenciálního teologa Tillicha, o péči o smysl života. Frommova psychoterapie je tak mnohem blíže "logoterapii" Viktora Frankla než Freudovu odhalování nevědomých motivů.

Ve svých spisech se Fromm jen zřídka a stručně zmiňuje o svých případech, což zesiluje dojem o neempiričnosti jeho tvrzení. Svůj způsob terapie Fromm podrobněji nepopsal. Mluví o náhlém intuitivním pochopení duše pacienta, v němž se překonává odcizení psychoanalytikovo i pacientovo. Popírá, že by stačil terapií získaný vhled (To se stalo předmětem psychoanalytických diskusí nezávisle na Frommovi. I Freud konstatoval: pouhý vhled skutečně nestačí, jde o prožití.) Podle Fromma však pacient musí učinit skok, čin závazku. Pouhé vypovídání se u analytiků je škodlivé, neboť tím se pacient vyhne morálnímu rozhodnutí. Pacient musí změnit svoji soustavu hodnot, norem a ideálů. Tak se např. v léčení odhalí, že pocit viny při extensivním sexuálním styku vychází z kritiky autoritativních osob (i současných), ale pak pacient pozná, že jeho milostné aféry jsou útekem před pravou láskou, hříchem proti sobě samému. Tak analytik pomáhá pacientovi, aby zaujal postoj náboženství humanity, k čemuž se musí odhodlat pacient sám. Je patrné, že cíl, který si Fromm v terapii klade je jiný, než si terapeuti obvykle kladou.

Základní chyba Freudova podle Fromma je, že chápal psychologii jako přírodní vědu, kauzálně vysvětlující a nehodnotící. Freud je mechanický naturalista. V člověku však je potřeba uskutečňovat ideály; ale ani potřeba lásky a potřeba moci se nedají vyvodit z pudu. Je předsudkem 19. století, že by všechna lidská hnutí tkvěla ve fyziologii.

Z tohoto základního odmítavého stanoviska má pak Frommova kritika jednotlivých

částí Freudova učení menší význam. Fromm přijímá existenci nevědomí, vytěsněných hnutí i symbolický výklad snu ap. Ale v nevědomí hledá něco jiného než Freud, především vytěsněný pocit samoty a touhu po lásce a produktivitě. Nejdůležitější motivace člověka nevyplývá z libida, ale z existenciální lidské situace (zoufalá osamocenosť a touha po jejím překonání). Přesto, že i jemu je negativní stav člověka východiskem, kritizuje vyvozování motivace pouze z potřeb, z napětí. Není jen negativní hlad, je také pozitivní chuť. Hlad je zdůrazněn nouzí, chuť bohatstvím. (To připomíná jednak výklad Marxův o zlidšťování potřeb, jednak Maslowovo učení, že neexistují jen potřeby nedostatku. Pozitivní stránku motivace však Freud zdůrazňuje také: je to vyhledávání slasti.) Fromm však rozlišuje slasti dobré a špatné. Zde se na Aristotela odvolává.

Pojem narcismu Fromm nezavrhne jako Horneyová, ale staví proti němu zdravou morální sebelásku. Nezamítá ani pojem nadjá, ale Freud prý tím vysvětlil pouze svědomí, opírající se o autoritu, nikoli humanistické svědomí, volající člověka zpět k jeho podstatě. Druhý nedostatek Freudův v pojetí nadjá je v tom, že je vyvozoval pouze z příkazů otcových a nedbal autoritativní role matky. Fromm má pravdu, že otec ve Freudově pojetí je patriarchálně zdůrazněn. Freud sám si byl vědom toho, že nevyložil ta náboženství, v nichž převládají bohyně. Během 20. století nastal ústup autority otcovy. Tím však ještě nepadá oedipovský komplex, který Fromm popírá (viz i úplně změněný význam slova incest). Infantilní chorobná fixace na matku je mu v podstatě nesexuální. V psychoanalýze se taková fixace popisuje jako pregenitální.

"Freudovo pojetí lásky je popisem prožitků patriarchálního samce, formulovaným podle představ kapitalismu 19. století". Tak interpretuje Fromm Freudovu teorii, že se veškerá láska odvozuje z pohlavní přitažlivosti. Kapitalistický je snad v očích Frommových Freudův materialismus nebo i zdůrazňování egoismu lásky. "Patriarchální samec" má asi znamenat, že pohlavní pud muže je agresivní a směřuje k podrobení ženy. Fromm neuznává, že by člověk v nevědomí měl touhy, které jsou pudově hrubé a které mohou být zčásti vytěsněny, zčásti přeměněny ve vyšší formy přitažlivosti.

Náboženství humanity

Fromm patří k zakladatelům tzv. humanistické psychologie, která nahrazuje vědu morální filosofií. Z psychoanalýzy si ponechal pojem nevědomé motivace. V nevědomí předpokládá úzkost z osamocení jako něco všeobecného. Ve skutečnosti je to infantilní stav, jedna z úzkostí dítěte, že je opuštěno matkou. Sullivan ji bere jako základní úzkost. Horneyová ji odtrhává od dětství. Fromm ji ještě více odděluje od dětského lnutí k matce a činí z ní charakteristiku dospělého civilizovaného člověka, který si uvědomil svůj úděl. Existencialisté, jimiž byl Fromm inspirován, pokládají za základ lidské existence jednou úzkost ze smrti (Heidegger), jindy pocit prázdnoty a nicoty (Sartre) nebo hnusu. Psychiatr Jaspers jmenuje různé situace duševního selhání, ztroskotání člověka jako základní mezní situace. Každý má tedy svoji měru.

Většina existencialistů i Fromm vychází z náboženské tradice zkrušující člověka. Fromm se však proti existencialistům opírá také o optimistickou stránku náboženství. Nevěří sice v osobního Boha, ale hlásá křesťanskou lásku k bližnímu. Dokazuje však přednost izraelského náboženství před křesťanským, poněvadž prý nemá pojem hříchu a nezotročuje a nedeptá člověka. Protiklad autorita - svoboda se ovšem podle něho táhne i uprostřed křesťanství. Frommova bratrská láska chce antický pojem přátelství rozšířit na všechny lidi. Tato láska však není pojem židovský, za který jej

Fromm vydává (v souhlasu s interpretací podanou v evangeliu), nýbrž křesťanský. Prameny Frommových názorů nejsou jen tam, kam nejvíce poukazuje, u Freuda, Marxe (a Spinozy), které chválí jako humanisty. Své východiště v židovském náboženství nezapírá, ba přehání.

Frommova úzkost z osamocení je existencialistická, ne náboženská. Pocit opuštěnosti měl už žalmista a pocit zavrženosti Luther, ale věděli, že je bůh. V 19. století a intenzivněji ve 20. století se hlásí pocit naprosté osamocení. Fromm ovšem splétá dohromady motivy různých věků tak dovedně, že se v něm člověk nevyzná. Proti-
chůdná hnutí v jednom člověku mohou dosáhnout až stupně rozvrácenosti. Nelze tedy v takových rozporech vidět neupřímnost. Naproti tomu osudy jeho národa a osudy lidstva ve 20. století činí plně pochopitelným, proč hlásá humanitu.

S ostatními novopsychoanalytiky a humanistickými psychology má kromě odmítání redukce lidské motivace na pudy a odmítání oidipovského komplexu společný pojem seberealizace. Každý z nich však vidí seberealizaci v něčem jiném; někteří ji ponechávají v obecné neurčitosti, jiní zdůrazňují jednotu a využití individuality, jiní tvořivost - což si je blízké. Jindy jako Fromm vidí seberealizaci v uvědomělé, etické lásce k sobě a k bližnímu, což je něco zcela jiného. Skutečně mají různí lidé velmi různé cíle života, často mimo sebe. Různí filosofové pak hlásají ten či onen cíl vydávající jej za podstatu lidství. Už to ukazuje, že smysl života a seberealizace jsou pojmy pouze formální, ne základní lidské motivy.

Jedna věc je jasná: Frommův úmysl vyložit závislost psychiky určité doby na ekonomice a třídní situaci je správný. Pokusil se charakterizovat duševní atmosféru v kapitalistických Spojených státech. Ustoupil však od třídního hlediska a jeho výklad motivace útekem před svobodou je individualistický.

Spisy

- Die Entwicklung des Christus-Dogmas, Imago, 16, 1930 (i samostatně)
Über die Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie, Zeitschrift für Sozialforschung I, 1932
Escape from Freedom, New York 1941
Man for Himself, New York 1947, česky zkráceně Člověk a psychoanalýza, Praha 1967
The Oedipus Complex and the Oedipus Myth, New York 1948
The Forgotten Language, New York 1951, slovensky Sny a mýty, Bratislava 1970
The Sane Society, New York 1955
Psychoanalysis and Religion, New Haven 1955
The Art of Loving, New York 1956, česky Umění milovat, Praha 1966
Sigmund Freud's Mission, New York 1959
Marx's Concept of Man, New York 1960
May Man Prevail, New York 1961
The Dogma of Christ and Other Essays on Religion, Psychology and Culture, New York 1963
Beyond the Chains of Illusion. My Encounter with Marx and Freud, New York 1963
The Heart of Man, New York 1964, česky Lidské srdce, Praha 1969